

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№6 (66) 2018

ТАҒЫЛЫМЫ ТЕРЕҢ УЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, “Қазақстанның ғылымы мен өмірі” атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың “Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері”** атты жаңа кітабы жарық көрді.

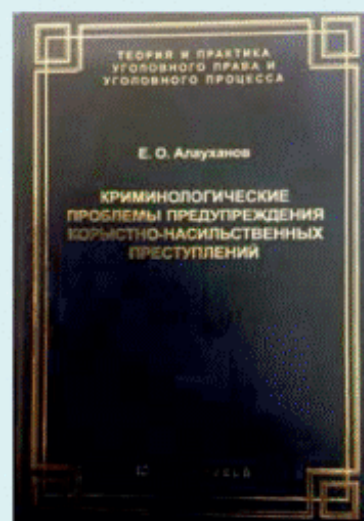
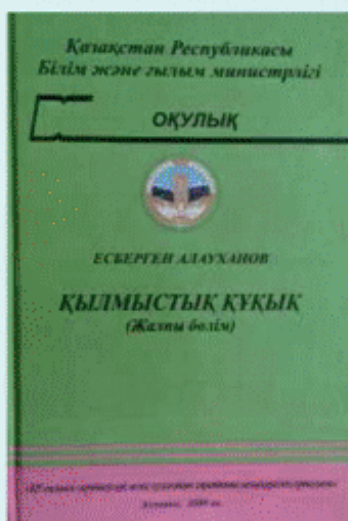
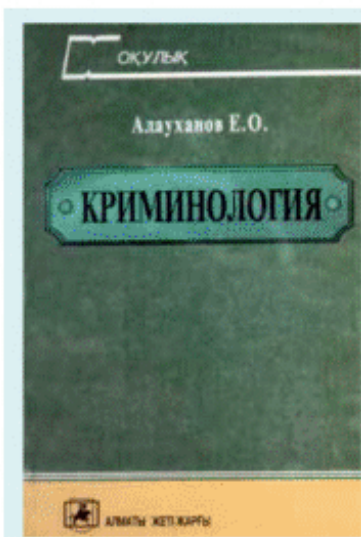
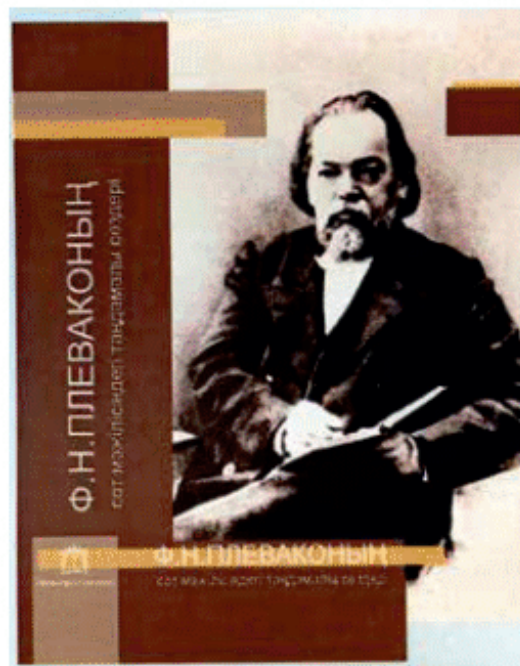
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды фақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal

№6 (66) 2018

Бас редактор – Е.О. Алауханов
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – Алауханов Е.О.
«Заслуженный деятель РК», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – Alaukhanov Y.O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of law, professor

Астана 2018

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалорова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голук Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., -а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., — т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., з.ғ.д., профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю. з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдықов Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдықова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық клубының президент

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., -а-ш.ғ.д., профессор
Асангазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. — ф.ғ.д., профессор
Жақыт Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанابیлов Н. Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Қуфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжигітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., MEATP акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә. з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нхи Think, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаитов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешиов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., — д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., общественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишиманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. — д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабиллов Н. Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С. С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тоғжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Think, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdulkarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh. K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law, Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law, Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., — Dr. of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr. of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyaikhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediyuly A., Dr. of philosophy, prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiyev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A., Dr. of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Siegmut O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr. of Law, professor (Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shamurzaev T.T., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Shestakov D.A., Dr. of Law, professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deseved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. — Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr. of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr. of Law, professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof. (Saratov)
Mazheika Kipras I., acad. PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology, professor
Sadanov A.K., Dr. of biology, professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу ММУ:	проф. Матвеева А.А..	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакции в СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А..	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: м.г.н. Алауханова Акжанар Есбергеновна +7 778 515 9950;

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Венгерского государственного университета
4. Библиотека университета Карлова в Чехии
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека Стамбульского университета
7. Библиотека Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАГС)
8. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
9. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
10. Библиотека Московской государственной юридической академии им. О.Е. Кутафина
11. Библиотека Московского университета МВД России
12. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
13. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
14. Библиотека Белорусского государственного университета
15. Библиотека Киевского государственного университета
16. Национальная научная библиотека Грузии
17. Библиотека Ереванского государственного университета
18. Национальная библиотека Азербайджана
19. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
20. Библиотека Туркменского государственного университета им. Магтымгулы
21. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
22. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
23. Библиотека Таджикского государственного университета
24. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
25. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
26. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
27. Библиотека ВНИИ МВД России
28. Библиотека Российской академии правосудия
29. Библиотека Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова
30. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
31. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
32. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
33. Библиотека Рязанской академии права и управления
34. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы (Ростов-на-Дону)
35. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
36. Библиотека Омской академии МВД РФ
37. Библиотека Томского государственного университета
38. Библиотека Саратовской государственной академии права
39. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
40. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
41. Библиотека Дальневосточного государственного университета
42. Библиотека Самарского государственного университета
43. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
44. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
45. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
46. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
47. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
48. Библиотека Алматинской академии МВД РК
49. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
50. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
51. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
52. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
53. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ - ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА - LAW

Аскаров Е.Х. КОНСТИТУЦИОННАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ОСОБЫЙ ВИД ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ	11
Ахметов А.С., Жамулдинов В.Н. К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА	16
Balabiyev K.R. PROBLEMS OF REFORMING THE CRIMINAL PROCESS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	21
Базарбаева А.Б. ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЛУЖБЫ ПРОБАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	25
Грек Е.Н. ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ФЕНОМЕНА ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОМ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ПРАВЕ КАК СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОТЕРПЕВШЕМУ ДОСТУПА К ПРАВОСУДИЮ	28
Жакудаев Д.А. СООТНОШЕНИЕ ЦЕЛЕЙ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ	34
Қаржасова Г.Б., Саулебек Н.А. ХАЛЫҚ БИЛГІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	39
Кегембаева Ж.А. ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ СЕМЕЙНОМУ НАСИЛИЮ В КАЗАХСТАНЕ	45
Кондратьев И.В., Абдрахманов Р.С. СЛАЙД-СХЕМА КАК ИНТЕГРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ В РЕАЛИЗАЦИИ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА К ПРЕДСТАВЛЕНИЮ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА	49
Мадиярова А., Блембаева А. САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУ – САЛЫҚТЫҚ ӘКІМШІЛІКТЕНДІРУДЕГІ САЛЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ	54
Мадиярова А., Блембаева А. ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕ САЛЫҚ САЛУДЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРІБЕ)	62
Назаркулова Л.Т. ВОПРОСЫ ГАРМОНИЗАЦИИ НОРМ НЕКОТОРЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ В ТРАНСПОРТНОЙ СФЕРЕ С НОРМАМИ ДЕЙСТВУЮЩЕГО ПРАВА РК	69
Рустембекова Д.К. МАЛАЙЗИЯ ПАРЛАМЕНТІНІҢ СЕНАТ САЙЛАУЫ ТУРАЛЫ	76
Сеитова А.Н. НОВЕЛЛЫ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ О НЕИСПОЛЬЗОВАНИИ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ	81
Шалкарова (Ким) И.А., Кан А.Г. РАЗВИТИЕ МЕТОДОЛОГИИ И СИСТЕМЫ МЕТОДОВ КРИМИНАЛИСТИКИ	85
Шалкарова (Ким) И.А., Төлмағанбетов Ә.А. ЖЕДЕЛ АҚПАРАТТАРДЫ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕУДІҢ БІРІҢҒАЙ ТІЗІЛІМДЕМЕСІНЕ ТІРКЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	89

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ - ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА - PEDAGOGY

Абдрахманов Е.А. ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МУЗЫКАНТА-ПЕДАГОГА	94

Байташева Г.У., Мусина А.С., Иманова Э.М., Шарипбаева А.М.	
ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	99
Дүйсенбаев А.Қ.	
АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ РУХАНИ-ТАҒЫЛЫМДЫҚ МҰРАЛАРЫ	106
Есентаева А.И.	
ЖАЗЫЛЫМ БӨЛІМІ БОЙЫНША ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК БІЛІМІ МЕН	
ҚҰЗЫРЕТТІЛКТЕРІН ДАМУ	109
Erkebayeva A.	
THE ROLE OF ENGLISH IN TRILINGUAL EDUCATION	113
Жұматаев Н.С., Кенжебекова Р.И.	
СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМ ТУРАЛЫ БІЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	116
Исакова Г.О.	
БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ	
ЖҮЙЕЛІЛІК ӘДІСІ ТУРАЛЫ	118
Қуанбаева Б.У.	
СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІН АНЫҚТАУДА	
ДАМУДА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	122
Қуанбаева Б.У., Мураткалиева А.	
СҰЙЫҚТАР МЕН ГАЗДАРДАҒЫ ҚЫСЫМ ТАҚЫРЫБЫН ДЕМОНСТРАЦИЯЛЫҚ	
ЭКСПЕРИМЕНТТЕР КӨМЕГІМЕН ТҮСІНДІРУ	128
Kurmanayeva D.K., Karabalayeva G.T., Kurmanayeva G.K.	
THE EDUCATION OF A MULTICULTURAL PERSON BY MEANS OF A FOREIGN LANGUAGE	134
Молдабек Қ., Жұматаев Н.С.	
СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН	
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ	137
Саренова А.С., Түрбекова С.А., Өмірзақова А.К.	
АҚПАРАТТЫҚ-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ОРТАДА ТІЛДЕРДІ ӨЗДІГІНЕН	
ҮЙРЕНУГЕ АРНАЛҒАН ТЕХНОЛОГИЯ ӨЗІРЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ	140
Сембекова А.М., Асқарова С.А.	
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ПӘНДЕРДІ АҒЫЛШЫН ТІЛІМЕН	
КІРІКТІРІП ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК DAҒДЫЛАРЫН	
(АЙТЫЛЫМ, ЖАЗЫЛЫМ, ТЫҢДАЛЫМ, ОҚЫЛЫМ) БАҒАЛАУ	144
Турбекова С.А., Нуршанхова Ж. А., Павлова Т.В.	
ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКАМ В ИНФОРМАЦИОННО-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОЙ СРЕДЕ	148

ПСИХОЛОГИЯ - PSYCHOLOGY

Лекерова Г.Ж., Кашаганова Т.У.	
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ВОПРОСЕ ПОСТРОЕНИЯ КАРЬЕРЫ	
МОЛОДЫМИ СПЕЦИАЛИСТАМИ	153

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Елшібаева К.З.	
ШАРШЫ ТОПТА СӨЙЛЕУДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘСЕРІ	158
Қушқимбаева А.С.	
КЕЙІПКЕРДІҢ ТӨЛ СӨЗІ – ТІЛДІК ТҰЛҒА БЕЙНЕСІНІҢ БІР КӨРІНІСІ	162
Нығметова Б.Д.	
МЕТАФОРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ «СПОРТ → ВОЙНА»	
В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ	167
Нығметова Б.Д.	
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕР МӘТІНДЕРДЕГІ САЯСИ	
МЕТАФОРАНЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ	171

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW

Аскаров Ермек Хазбулатович

докторант Карагандинского государственного университета имени академика Е.А. Букетова,
г. Костанай, ул. Карбышева 53/59, с.т.: +7-707-96-77-844,
E-mail: paraalihana@mail.ru

КОНСТИТУЦИОННАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ОСОБЫЙ ВИД ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Түйін. Бұл мақалада құқықтағы дәстүрлі жауапкершілік түрлерімен қатар, құқықтық жауапкершіліктің ерекше тәуелсіз түрі ретінде конституциялық жауапкершілік институтын қарастырылады. Бұл феноменнің біртұтас және жалпыға ортақ түсініктемесі болмаған жағдайда, мәселе ішінара және жауапкершіліктен бас тарту мәселесімен айналысады. Автормен шетелдік және отандық заң ғалымдарына қатысты конституциялық жауапкершілік мазмұны мәні жөніндегі пікірлері талқыланды, аталған институттың күрделі саяси-құқықтық табиғаты ерекше назарында болды. Жақтаушылар мен қарсылық білдірушілер теріс жауапкершілікпен бірге болуы, конституциялық құқық ғылымындағы оң жауапкершілік түрі сияқты қарастырылады.

Кілт сөздер: жауапкершілік, заңды жауапкершілік, конституциялық жауапкершілік, саяси жауапкершілік, конституциялық-құқықтық жауапкершілік, мемлекеттік-құқықтық жауапкершілік, негативтік (ретроспективті) жауапкершілік, позитивтік (перспективті) жауапкершілік, екі жақты концепциялық конституциялық жауапкершілік.

Резюме. В статье рассматривается институт конституционной ответственности, который наряду с традиционными видами ответственности в праве, признается в качестве особого самостоятельного вида юридической ответственности. Исследуется проблематика отсутствия однозначного и общепризнанного понимания этого феномена, в том числе и в вопросе названия данного вида ответственности. Автором анализируются мнения зарубежных и отечественных ученых-правоведов относительно содержания и сущности конституционной ответственности, особое внимание уделяется сложной политико-правовой природе данного института. Раскрываются позиции сторонников и противников наличия наряду с негативной (ретроспективной) ответственностью, такой ее разновидности как позитивная (перспективная) ответственность в науке конституционного права.

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, конституционная ответственность, политическая ответственность, конституционно-правовая ответственность, государственно-правовая ответственность, негативная (ретроспективная) ответственность, позитивная (перспективная) ответственность, концепция двухаспектной конституционной ответственности.

Summary. The article overviews the institution of constitutional responsibility, which is recognized as a special independent type of legal responsibility, along with the traditional types of responsibility in law. There is studied the problem of the absence of unmistakable and generally recognized understanding of this phenomenon, including the denomination of this type of responsibility. The author analyzes the opinions of foreign and domestic jurists on the content and nature of constitutional responsibility, special attention is paid to the complex political and legal nature of this institution. The positions of supporters and opponents of the presence of positive (perspective) responsibility along with the negative (retrospective) responsibility, in the science of constitutional law are revealed in the article.

Keywords: responsibility, legal responsibility, constitutional responsibility, political responsibility, constitutional and legal responsibility, state legal responsibility, negative (retrospective) responsibility, positive (perspective) responsibility, the concept of two-aspect constitutional responsibility.

Наряду с традиционными видами юридической ответственности (уголовная, гражданская, административная, дисциплинарная) большое внимание теоретиков права привлекает конституционная ответственность. Исследование проблематики конституционной ответственности ведется уже около полувека, но только в конце 80-х годов прошлого столетия ее стали четко определять как самостоятельный особый вид правовой ответственности. И можно сказать совсем недавно, в начале 2000-х, вопросам конституционной ответственности стали отводить достойное место в юридической литературе, посвящая отдельные разделы и главы в учебниках и учебных пособиях по конституционному праву [1, с.21-33].

Рассматривая институт конституционной ответственности, в первую очередь следует обратить внимание на проблематику отсутствия однозначного и общепризнанного понимания этого феномена. В среде ученых-правоведов нет единства даже в вопросе названия данного вида ответственности. В научной литературе употребляются такие термины как «конституционная от-

ветственность», «конституционно-правовая ответственность», «государственно-правовая ответственность», «политическая ответственность», «публично-правовая ответственность» и другие. М.В. Баглай использует как термин «конституционная ответственность», так и термин «конституционно-правовая ответственность», не проводя между ними различий [2, с.341]. А.А. Безуглов и С.А. Солдатов считают понятие конституционно-правовой ответственности значительно шире понятия конституционной ответственности, подразумевая, что первая предусмотрена нормами всех источников конституционного права, а не только Конституции [3, с.65].

Интересна точка зрения Н.А. Бобровой и Т.Д. Зражевской, которые также различают конституционную и конституционно-правовую ответственность. Однако, в отличие от мнения предыдущих авторов, понятие конституционной ответственности они считают более емким по сравнению с понятием конституционно-правовой ответственности. На их взгляд конституционная ответственность представляет собой особый вид ответственности, включающий в себя политическую, моральную и юридическую ответственность, тогда как конституционно-правовая ответственность является лишь одним из видов юридической ответственности [4, с.69-70]. При этом они, по сути, отождествляют термины «конституционная ответственность» и «государственно-правовая ответственность» определяя последнюю как «особый вид ответственности за нарушение конституции» [4, с.85].

В вопросе о соотношении политической и конституционно-правовой ответственности единства мнений ученых тоже не наблюдается. Ряд авторов считают, что конституционно-правовая ответственность не является политической, поскольку основания ее могут лежать вне сферы политики [5, с.41], другие наоборот утверждают, что поскольку конституционное право главным образом регулирует политические отношения, постольку и конституционно-правовая ответственность имеет политическое содержание [6, с.307]. Существует и рациональный, на наш взгляд, подход, согласно которому, понятия политической и юридической (а соответственно и конституционно-правовой) ответственности пересекаются, проникают друг в друга и четко разделить их между собой невозможно. Политическая ответственность может быть юридической и неюридической, также как и юридическая ответственность может быть политической и неполитической [7]. В связи с этим, представляется обоснованным мнение о том, что конституционно-правовая ответственность «есть политическая ответственность, но не любая, а та, которая приобретает конституционные формы» [8].

В отечественной научной литературе вопросам конституционной ответственности посвящены многие исследования ученых-правоведов. В трудах казахстанских авторов преимущественно используются названия конституционная либо конституционно-правовая ответственность, анализ содержания которых существенных различий их между собой не обнаруживает. Например, Л.С. Жакаева пишет: «подтверждением существования специального конституционно-правового вида ответственности является наличие в Конституции РК правовых норм, предусматривающих лишение неприкосновенности (иммунитета) высших должностных лиц государства» [9, с.407]. С.К. Амандыкова говорит, что конституционная ответственность - это совершенно новый вид ответственности, закрепленный в Конституции и конституционном законодательстве Республики Казахстан. Конституционная ответственность служит реализации принципов правовой государственности в Республике Казахстан, принципа ограничения государства и его властных органов и способствует созданию механизма ответственности государственной власти [10, с.416].

Особое внимание уделяется сложной политико-правовой природе данного института. Г.С. Сапаргалиев отмечает, что необходимо дать анализ конституционной ответственности в контексте ее взаимосвязи с иными видами юридической ответственности, разграничить политическую ответственность от конституционной, раскрыть взаимодействие политической и парламентской ответственности. С его точки зрения, соотношение конституционной и политической ответственности не может не отражать общего соотношения между политикой и правом. И в этом аспекте политическая ответственность предопределяет характер конституционной ответственности и органически входит в ее содержание [11, с.56]. В.А. Малиновский утверждает, конституционно-правовая ответственность непосредственно связана с ответственностью политической. Ответственность в конституционном праве характеризуется наиболее высокой политической насыщенностью в силу особенностей конституционно-правовых отношений, главным отличием которых является их не-

посредственная связь с государственной властью [12, с.419].

Таким образом, широкое разнообразие употребляемых названий, которыми оперируют ученые в отношении изучаемого явления, говорит о том, что наука конституционного права не имеет общепризнанного термина. Как впрочем, нет и единого понятия и понимания сущности конституционной ответственности. Во многом это связано с видовой зависимостью понятия конституционной ответственности с общетеоретическим понятием юридической ответственности, которое также характеризуется сложностью и многогранностью своего содержания, что делает его понимание одним из наиболее дискуссионных в теории права.

Для конституционной ответственности также характерно наличие наряду с негативной (ретроспективной) ответственностью, такой ее разновидности как позитивная (перспективная) ответственность. В отличие от негативного подхода, связанного с применением мер воздействия за неправомерное поведение субъектов конституционно-правовых отношений, в позитивном плане подразумевается ответственное отношение субъектов к своим конституционным обязанностям и добросовестное их исполнение. В таком аспекте можно понимать текст преамбулы Конституции, в котором говорится: «Мы, народ Казахстана,.....осознавая свою высокую ответственность перед нынешним и будущими поколениями, исходя из своего суверенного права, принимаем настоящую Конституцию». Или, например, ч. 3 ст. 40 Основного Закона гласит: «Президент Республики обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственность органов власти перед народом» [13].

Отдельные авторы говорят о том, что в конституционной ответственности вообще превалирует позитивный аспект. По мнению Н.В. Витрука, установление Конституции и конституционного права как базовой отрасли правовой системы рассчитано на безусловное их соблюдение, исполнение, использование и применение всеми субъектами права, на известную их социально-правовую активность [14, с.36].

Однако не все ученые принимают выделение позитивной ответственности наряду с негативной. Противники позитивного вида конституционной ответственности отказывают признавать юридическую природу таковой, относя ее к политической сфере и отводя ей только профилактическую роль в конституционных правоотношениях. В этой связи Н.А. Боброва пишет: «власть во все времена «бежит» от собственно юридической ответственности, не избегая при этом демагогических рассуждений о некой абстрактной позитивной ответственности» [15]. Сугубо в ретроспективном аспекте конституционную ответственность трактует Д.Т. Шон, рассматривая ее как отрицательную оценку деятельности субъекта конституционного права, в результате чего он испытывает неблагоприятные последствия [16]. Этой же позиции придерживается Н.И. Акуев, считая, что конституционно-правовая ответственность выражается в наступлении для ее субъектов отрицательных последствий, установленных нормами Основного закона [17, с.58].

Необходимо отметить и точку зрения сторонников двухаспектной конституционной ответственности. С.А. Авакьян в одной из своих работ говорит, что в теории ответственности выделяют три аспекта: 1) внутреннее отношение субъекта права к своему долгу в части выполнения требований норм права; 2) ответственность перед кем-то, предполагающая возможность спросить с данного субъекта права отчет за его действия; 3) применение санкций («наказания») к субъекту права в связи с оценкой его поведения. Первый и второй аспекты он относит к позитивной ответственности, третий - к негативной [18, с.13]. Л.Б. Еськина рассматривает структуру конституционной ответственности с одной стороны, как правомерное поведение субъектов конституционно-правовых отношений (ответственность в позитивном смысле), с другой стороны, как порицающая реакция государства на неправомерное поведение в конституционно-правовой сфере в виде принудительного применения к правонарушителям мер, имеющих негативный эффект для их публичного статуса (негативная ответственность) [19].

Даже проведенный в этой статье краткий обзор мнений ученых-правоведов, говорит о наличии расхождений во взглядах на сущность конституционной ответственности. На наш взгляд, следует согласиться с высказанным Ж.С. Атжановой суждением относительно нечеткости и дискуссионности конструкции института конституционной ответственности. Она также обращает внимание на тот факт, что большинство исследователей придерживаются узкого, негативного подхода к пониманию указанного явления или, по крайней мере, признают безусловный приоритет негативного

аспекта ответственности над позитивным, что характерно и для общего понимания юридической ответственности [20]. Это, в частности, подтверждается и точкой зрения упомянутого выше С.А. Авакьяна – основателя конституционной ответственности как вида юридической ответственности. Он указывает, что, безусловно, важнейшей проблемой конституционно-правовой ответственности является негативная ответственность, т.е. последствия недолжного поведения [18, с.13].

В целом, суммируя рассмотренные определения конституционной ответственности как с точки зрения ретроспективного, так и позитивного подходов, автор, придерживаясь позиции двухаспектного понимания данного правового явления, видит его содержание в добросовестном и ответственном отношении субъектов к своим конституционным обязанностям, а в случае своего неправомерного поведения, в необходимости быть подвергнутыми определенным мерам воздействия, предусмотренным Конституцией и нормами конституционного права.

Таким образом, подводя итог проведенного исследования, представляется возможным сформулировать следующие выводы:

- во-первых, в современной юридической литературе, несмотря на противоречия, практически единодушно признается существование конституционной ответственности как самостоятельного вида юридической ответственности. Следует согласиться, что невозможно отрицать, как саму необходимость такой ответственности, так и существование целого комплекса мер конституционной ответственности в современной системе законодательства [21];

- во-вторых, институт конституционной ответственности на сегодняшний день все еще слабо разработан, о чем отчасти свидетельствуют рассмотренные выше недостатки в используемом терминологическом аппарате, разногласия в понимании содержания и сущности указанного правового явления. Отмечается острая необходимость в дальнейшем совершенствовании этого института, ведь он рассматривается как «один из главных составных частей механизма конституционной безопасности и защиты общественных интересов» [22];

- в-третьих, ответственность в конституционном праве непосредственно связана с политической ответственностью, они тесно переплетаются и дополняют друг друга. Вследствие этого, четко разграничить правовые и политические составляющие ответственности очень сложно, а иногда практически невозможно;

- в-четвертых, полемика по вопросу признания позитивной юридической ответственности находит свое отражение и в отрасли конституционного права, где есть основания говорить о ней в позитивном аспекте, в отличие, например, от уголовного права, для которого более характерно видеть ответственность в негативном плане. Здесь мы придерживаемся концепции единства позитивного и негативного в правовой категории ответственности, и считаем, что юридическую ответственность, в том числе и конституционную, следует рассматривать как сложное единое явление, имеющее две формы реализации добровольную (позитивную) и государственно-принудительную (негативную).

Список литературы

- 1 Авакьян С.А. Конституционное право России: учебный курс в 2 т., МГУ им. М.В. Ломоносова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2006. - Т. 1. - 719 с.
- 2 Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник для студентов вузов. - 4-е изд., изм. и доп. - М.: Норма, 2003. - 801 с.
- 3 Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России. - М., 2001. - Т.1. – 800 с.
- 4 Боброва Н.А., Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм. Государственно-правовые аспекты. - Воронеж, 1985. - 154 с.
- 5 Кондрашев А.А. Конституционно-правовая ответственность в Российской Федерации: теория и практика. - М.: Юристъ, 2006. - 345 с.
- 6 Государственное право Германии. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. Т. 2 / Отв. ред.: Топорнин Б.Н. - М.: Изд-во ИГиП РАН, 1994. - 320 с.
- 7 Русанов А.В. К вопросу о соотношении политической и конституционно-правовой ответственности // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. - 2008. - № 1. - С. 336 - 339.
- 8 Лучин В.О. Ответственность в механизме реализации Конституции // Право и жизнь. - 1992. - № 1. - С.34.
- 9 Жакаева Л.С. Конституционно-правовая ответственность в законодательстве Республики Казахстан //

Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Сборник статей / Под ред. С.А. Авакьяна. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 405-410.

10 Амандыкова С.К. Конституционно-правовые санкции и ответственность в конституционном праве Республики Казахстан // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Сборник статей / Под ред. С.А. Авакьяна. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 411-416.

11 Сапаргалиев Г.С., Салимбаева Ж.Ч. Проблемы конституционной ответственности. - Алматы: Жеті жарғы, 2001. - 147 с.

12 Малиновский В.А. Некоторые вопросы конституционно-правовой ответственности Президента Республики Казахстан // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Сборник статей / Под ред. С.А. Авакьяна. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 417-440.

13 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2017 г.)

14 Витрук Н.В. Конституционная ответственность: вопросы теории и практики // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Сборник статей / Под ред. С.А. Авакьяна. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 33-42.

15 Боброва Н.А., Сидоров В.Н. Юридическая природа позитивной конституционной ответственности // Правоприменение. - 2017. - № 3. - С. 62-70.

16 Шон Д.Т. Конституционная ответственность // Государство и право. – 1995. - № 7. - С. 35-43.

17 Акуев Н.И. Особенности конституционно-правовой ответственности в Казахстане // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Сборник статей / Под ред. С.А. Авакьяна. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 53-58.

18 Авакьян С.Л. Актуальные проблемы конституционно-правовой ответственности // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Сборник статей / Под ред. С.А. Авакьяна. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 9-32.

19 Еськина Л.Б. К вопросу об обосновании института конституционно-правовой ответственности в российской правовой системе // Конституционное и муниципальное право. - 2012. - № 8. - С. 4-14.

20 Атжанова Ж.С. Современные тенденции в формировании теории конституционной ответственности в Российской Федерации и Республике Казахстан // Вестник Челябинского государственного университета. Научный журнал. – 2007. - № 12. - С. 56-70.

21 Гороховцев О.В. Юридическая природа конституционной ответственности // Вестник Воронежского института МВД России. - 2013. - № 2. - С. 62-65.

22 Караев А.А. Конституционная ответственность - составная часть механизма конституционной безопасности и защиты общественных интересов [Электронный ресурс] // Каспийский университет. Сентябрь, 2016. URL:http://www.cu.edu.kz/ru/smi/-konstitucionnaya-otvetstvennost---sostavnaya-chast-mehanizma-konstitucionnoy-bezopasnosti-i-zaschity-obschestvennyh-interesov_747

Ахметов А.С.
доктор философии (PhD),
ассоциированный профессор (доцент)
профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин
Павлодарского государственного педагогического университета
e-mail: arman.ahmetov@mail.ru

Жамудинов В.Н.
к.ю.н. доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин
Павлодарского государственного педагогического университета
e-mail: vicniczham@mail.ru

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

***Аннотация.** Ұсынылған мақалада азаматтық қоғамның мазмұнының өзекті мәселелері, осы құбылыстың әр түрлі анықтамалары берілген, оның функциялары мен ерекшеліктері ашылып көрсетілген. Қорытындылай келе, авторлар әлеуметтік желі қауымдастығын азаматтық қоғам құрылымдарын дамыту үшін үлкен әлеуетке ие екендігін, олар әлеуметтік-саяси функциялардың тіркесін, әртүрлі көзқарастардың, нанымдардың кең ауқымын көрсетеді және халықтың әлеуметтік белсенділігін жүзеге асырудың ерекшеліктерін анықтайды.*

***Кілтi сөздер.** азаматтық қоғам, құқық мәдениет, құқықттық тәрбие, құқықттық білім, құқықттық мәдениет, мемлекет, тұлға, қоғам, жеке тұлға.*

***Аннотация.** В представленной статье раскрываются актуальные вопросы содержания гражданского общества, приводятся различные определения данного феномена, выделяются его функции и особенности. В заключение авторами делается вывод о том, что использование социально-сетевых сообществ имеет большой потенциал для развития структур гражданского общества, т.к. они выполняют совокупность социальных и политических функций и отражают широкий спектр различных взглядов, убеждений, обуславливают специфику реализации социальной активности населения.*

***Ключевые слова:** гражданское общество, право, культура, правовое воспитание, правовое образование, правовая культура, государство, личность, общество, индивид.*

***Summary.** In the article presented topical issues of the content of civil society are disclosed, various definitions of this phenomenon are given, its functions and features are singled out. In conclusion, the authors conclude that the use of social networking communities has a great potential for the development of civil society structures, they fulfill a combination of social and political functions, and reflect a wide range of different views, convictions and determine the specifics of the realization of social activity of the population.*

***Keywords:** civil society, law, culture, legal education, legal education, legal culture, state, person, society, individual.*

В историческом развитии на протяжении практически всей истории человечества происходят поиски нахождения наиболее оптимальных взаимоотношений между властью и обществом. В современной науке общеизвестно, что гражданское общество и правое государство - это две части одного политического организма, которые находятся в непрерывном взаимодействии и развитии. Гражданское общество выступает основной предпосылкой и одновременно главным фактором формирования демократической политической системы в обществе. Оно характеризует всю систему различных общественно-политических объединений, которые принимают участие в социально-политической жизни каждого гражданина.

При решении вопросов в области формирования различных институтов гражданского общества, а также согласовании и обеспечении баланса государственных интересов с интересами общества и личности, необходимо учитывать уровень развития взаимосвязей институтов между государством и обществом.

Например, Адилова К.А. полагает, что наличие в действующей Конституции отдельной главы названной, например «Гражданское общество» или «Основы гражданского общества», стало бы существенным достижением правовой науки на пути к формированию и развитию гражданского общества. Наличие такой главы способствовало бы более эффективной реализации конституци-

Рысбаева Г.Қ., Исаева Ж.Т., Тұңғышбаева Ғ.Ж.	
ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ «ЖАРАТУШЫ КҮШТЕР»	
КОНЦЕПТІСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ	175
Сабинова Д.А.	
ОСВЕЩЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКОЙ ТЕМЫ СЕМЬИ	
В РУССКОМ ФОЛЬКЛОРЕ И ЛИТЕРАТУРЕ	183
Серикова С.К., Сабинова Д.А.	
МНОГОАСПЕКТОВЫЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЯ «СЕМЬЯ»	187

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

Еркебай А.С.	
ҚАЗАҚ ТЕАТР САХНАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ СПЕКТАКЛЬДЕРДІҢ РОЛІ МЕН ОРНЫ	192
Шанкибаева Ә.Б., Қаржаубаева С.К.	
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚ ХОРЕОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ	196
Shankibayeva A.B., Karzhaubayeva S.K.	
ON THE ISSUE OF STUDYING AND KEEPING KAZAKH	
CHOREOGRAPHY AT THE PRESENT STAGE	200

онных положений, раскрытию содержания феномена гражданского общества [1, с. 63].

В свою очередь, Казахстанский исследователь - Даурен Есимхан считает что, «многочисленные сложности в построении гражданского общества в Казахстане, в первую очередь, связаны с тем, что экономические и социально-политические предпосылки его становления в нашей стране появились лишь сравнительно недавно – в последние 15-20 лет. Вследствие чего в настоящее время уровень развития гражданской культуры казахстанского населения все еще недостаточно высок.

Во-первых, свою роль сыграло отсутствие последовательности и преемственности в социально-политических трансформациях казахстанского общества. Общественно-политическое развитие в Казахстане происходило в направлении от традиционных форм общественной жизни к обществу социалистического типа, затем – к урбанизованному обществу западного типа. Таким образом, была нарушена последовательность и динамика смены социально-экономических формаций, успешно апробированной западным опытом.

В результате радикальные изменения, сопровождающие процесс социально-экономической модернизации, породили неустойчивость и замедленные темпы институционализации новых гражданских форм в казахстанском обществе.

Во-вторых, на современном этапе одним из препятствий становлению гражданского общества является неискорененность бюрократизма в государственном управлении, существенным образом затрудняющего укоренение традиций гражданского общества в республике.

В-третьих, экономические предпосылки формирования гражданского общества в Казахстане все еще не развиты в достаточной степени.

Рыночная экономика, независимая предпринимательская инициатива, свобода экономического выбора и т.п. получили достаточно широкое распространение, но, поскольку данные предпосылки являются внешними по своему происхождению, процесс их полного освоения населением Казахстана потребует более продолжительного периода времени. Несомненно, курс на дальнейшие экономические преобразования выступает необходимым, но недостаточным условием формирования устойчивого гражданского общества.

В-четвертых, имеющиеся в нашем обществе социокультурные предпосылки также не способствуют динамичному и эффективному усвоению гражданских традиций. Помимо тоталитарного опыта в Казахстане советского периода не существовало никаких гражданских традиций.

В-пятых, отсутствует равноправное взаимодействие между институтами гражданского общества и государственными органами.

В результате сфера деятельности субъектов гражданского общества по преимуществу охватывает лишь такие второстепенные сферы, как экология, культура и т.п., не затрагивая важнейшие социально-политические вопросы.

В то же время, учитывая острую «чувствительность» институтов гражданского общества к назревшим социальным проблемам, данное соотношение постепенно начинает пересматриваться в пользу ситуации совместного обсуждения и согласования деятельности по сходным направлениям.

В-шестых, новые гражданские ценности и идеалы до сих пор окончательно не утвердились в казахстанском обществе.

Недостаточно глубокое восприятие гражданских традиций проявляется в казахстанском обществе в том, что говорится одно, а делается другое. Казалось бы, из выступлений политиков, парламентариев, лидеров различных общественных движений, заявлений СМИ можно сделать вывод о том, что идеология гражданского общества достаточно глубоко пустила корни в политически активной части общества. Но в то же время необходимо признать, что в действительных политических и гражданских акциях проявляются иные, не присущие либерально-гражданским, установки и стереотипы.

Таким образом, в целом, для процесса становления гражданского общества в Казахстане наиболее характерны следующие особенности:

> Преобразования в социально-политическом укладе республики в определенной мере отстают от экономических изменений.

> Вследствие отсутствия достаточных условий темпы развития гражданского общества за-

медленны, частично вследствие того, что сам процесс по большому счету инициируется государством, а не исходит от населения.

> Уровень развития различных институтов гражданского общества неодинаков. К примеру, деятельность неправительственных организаций вследствие государственной поддержки заметно активизировалась, а ситуация с введением местного самоуправления по-прежнему остается без каких-либо существенных изменений.

> Процесс укоренения институтов гражданского общества в различных регионах страны заметно различается. Процесс становления гражданского общества протекает пока лишь в экономически и культурно развитых центрах страны. К примеру, особенностью формирования и развития неправительственных организаций в стране является неравномерное региональное развитие неправительственных организаций, особенно в сельской местности. Распределение зарегистрированных НПО по областям и городам страны показывает, что наибольшее их число сконцентрировано в Алматы, промышленно развитых Карагандинской и Восточно-Казахстанской областях, густонаселенной Южно-Казахстанской области.

> Субъекты гражданского общества не объединены общими интересами и действуют разрозненно; слабо налажены связи и сотрудничество казахстанского неправительственного сектора с представителями международного гражданского сообщества.

К примеру, полноценному развитию неправительственных организаций существенно препятствует отсутствие стратегии сотрудничества между ними. На сегодняшний день в деятельности НПО прослеживается разобщенность, отсутствие координации усилий по решению социальных проблем. Не в последнюю очередь положение усугубляется наличием нездоровой конкуренции среди схожих по роду деятельности НПО. Между организациями неправительственного сектора в рамках региона и всей страны в целом при решении определенных проблем, фактически, не ведется целенаправленного диалога, взаимодействия и обмена опытом. Все это, в целом, отрицательно сказывается на их укреплении и дальнейшем развитии.» [10]

При исследовании содержания гражданского общества можно выделить ряд функций:

- во-первых, система институтов гражданского общества направлена на объединение граждан по разрешению возникающих тех или иных частных интересов на основе взаимной поддержке;
- во-вторых, совокупность структур гражданского общества способствуют формированию и развитию определенных навыков общественного самоуправления, которые в будущем могут быть полезны для особо активных граждан при их участии в принятии государственных решений;
- в-третьих, гражданское общество способно активно поддерживать в относительно-устойчивом равновесии (балансе) сложившуюся политическую систему в государстве, это, как правило, будет удовлетворять интересы сформированной политической элиты;
- в-четвертых, совокупность институтов гражданского общества с одной стороны, могут оказывать достаточное влияние на всех граждан с целью выполнения сложившихся социально-принятых норм на данный отрезок времени, а с другой стороны может оказывать определенное влияние на саму политическую власть, с целью активизации их в разрешении возникающих социально-экономических проблем [2, с. 84].

По мнению Кольсариевой Н.Ш., гражданское общество - это общество, в котором разнообразные по своей природе и структуре объединения граждан (партии, союзы, профсоюзы, кооперативы, социальные группы и т.д.) осуществляют деятельность, характеризующуюся связью между индивидом и государством, при этом не позволяют последнему узурпировать саму природу личности [3, с. 75].

Например, Зырянов С.Г., Лукин А.Н. считают, что гражданское общество - это сложная, многоуровневая, самоорганизованная система относительно автономных от государства гражданских институтов и практик, использование гражданами которых позволит совершать ими осмысленные индивидуальные, групповые или массовые действия в защиту или с целью реализации своих прямых прав и интересов [4, с. 5].

Возникает вопрос: Какие можно выделить «идеально-типические черты» гражданского общества в современной литературе? Обычно философы, юристы, политологи и социологи в целом сходятся на определенном числе общих признаков гражданского общества; с другой стороны, можно столкнуться лишь с простым описанием или перечислением, чем конкретной концептуа-

лизацией. Так, например, в гражданское общество включают: 1) добровольно сформированные первичные самоуправляющиеся общности людей (семья, корпорация, общественная организация, творческий союз, конфессиональное объединение и т.п.); 2) производственную и частную жизнь членов общества; 3) сферу самоуправления свободных индивидов и их организаций [5, с. 7].

С учетом отмеченных особенностей можно выделить следующие институты гражданского общества: 1) местное самоуправление; 2) совокупность объединений на основе членства; 3) система ситуационных институтов гражданской инициативы; 4) различные институты непосредственного принятия решений; 5) ассоциации; 6) средства массовой информации; 7) разнообразные публичные мероприятия (митинги, демонстрации и др.); 8) совокупность фондов, центров, советов по вопросам гражданского общества; 9) смешанные институты (общественные палаты); 10) семья [6, с. 9].

На сегодняшний день, одной из ключевых задач социально-политической модернизации государства является развитие института гражданского общества. Однако в условиях определенного контроля различными институциональными фильтрами возможностей свободного гражданского волеизъявления наблюдается формирование альтернативных социальных пространств. В первую очередь, можно говорить об интернет-сообществах, предоставляющих возможность свободной равноправной коммуникации и организации разнообразных гражданских объединений. В настоящее время в сети Интернет широко представлены различные сообщества, которые выполняют определенные социальные и политические функции и отражают широкий спектр взглядов, убеждений, разнообразие форм и практик социальной активности. В совокупности данные интернет-сообщества составляют важный и влиятельный сегмент института гражданского общества. Российский исследователь С.Федорченко в своем «анализе постсоветских стран учитывает следующие тезисы коммуникативной теории власти: человеческим сознанием возможно манипулировать, учитывая его зависимость от политических метафор, нарративов и фреймов; властные отношения характеризуются динамикой между властью и контрвластью в коммуникативной среде; современные политические субъекты – государства, политики, партии, движения (от умеренных до экстремистских) в процессе борьбы за власть вынуждены заменять традиционные формы взаимоотношения с политическими объектами на сетевые. При этом в статье подчеркивается, что подобные политические технологии, практикуемые разными интересантами, в конце концов, закольцовываются на условия сетевого развития страны. В ходе своего исследования Федорченко приходит к выводу, что «постсоветские государства не только используют прямую политическую цензуру в Интернете, но и переходят к парадигме формирования лояльных политизированных сетевых сообществ, способствующих активной легитимации существующих политических режимов.»[8]

Использование социально-сетевых сообществ имеет большой потенциал для развития структур гражданского общества. Это обуславливается множеством различных факторов: массовый охват аудитории (целевой, нецелевой), преодоление пространственно-временных границ, достаточно высокие скорости распространения информации, свобода самовыражения личности, отсутствие контролирующего центра, равенство пользователей, сложность применения институциональных регуляторов и фильтров в силу онлайн-характера коммуникации.

По мнению Гримова О.А, Гончаровой Е.А. в процессе реализации гражданско-политических практик социально-сетевое сообщество выполняет три вида функций:

1) внутренняя коммуникация - возникающие процессы коммуникации внутри самого сообщества. Здесь содержатся все основные аспекты организации информационного пространства сообщества, обсуждение актуальных для сообщества вопросов и отражение самых разнообразных коммуникативных практик - от диалога до размещения информации;

2) рекрутинг (т.е. привлечение новых членов) выступающее необходимым условием развития и воспроизводства сообщества;

3) внешняя коммуникация - отражает основные аспекты самопозиционирования сообщества в интернет-пространстве и поле публичной деятельности в целом, здесь сообщество выступает в роли информационного субъекта [7, с. 80].

Таким образом, гражданское общество - это относительно самостоятельное (автономное) от государства объединение людей (семья, школа, профсоюз, партия, союз предпринимателей, твор-

ческая организация и т.п.), которое наделено правом самоуправления в сфере взаимодействия социальных слоев и институтов. В «условиях становления и развития гражданского общества процессы взаимодействия государственных органов и её институтов приобретают объективно-неизбежный характер.»[9, с4]

Литература

1. Адилова К.А. Роль Конституции в развитии гражданского общества // Вестник КазНУ. Серия юридическая. - 2012. - №1. - С. 63-68
2. Сквиков А.К. Гражданское общество и государство: механизм взаимодействия // PolitBook. - 2016. - №4. - С. 84-95.
3. Кольсариева Н.Ш. Гражданское общество и правовое государство // Вестник КазНПУ. Серия «Юриспруденция». - 2013. - №2 (32). - С. 74-78.
4. Зырянов С.Г., Лукин А.Н. Структурные связи системы гражданского общества и сформированность его институтов // Социум и власть. - 2016. - №5 (61). - С. 5-14.
5. Ершов Ю.Г. О методологии исследования гражданского общества // Социум и власть. - 2017. - №4 (66). - С. 7-13.
6. Каинов А.С. Структура гражданского общества // Юридическая наука. - 2015. - №4. - С. 9-13.
7. Гримов О.А., Гончарова Е.А. Структуры гражданского общества в социальных сетях // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - 2016. - №11 (73). - С. 80-83
8. Федорченко Сергей Николаевич АНАЛИЗ ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАН ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОММУНИКАТИВНОЙ ТЕОРИИ ВЛАСТИ МАНУЭЛЯ КАСТЕЛЬСА // Постсоветские исследования. 2018. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-postsovetских-stran-cherez-prizmu-kommunikativnoy-teorii-vlasti-manuelya-kastelsa> (дата обращения: 26.08.2018).
КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-postsovetских-stran-cherez-prizmu-kommunikativnoy-teorii-vlasti-manuelya-kastelsa>
9. Жамулдинов В.Н. Общественное воздействие как одно из средств исправления осужденных Республики Казахстан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Алматы, 2010, 28 с.
10. Д.Есимхан. Некоторые Особенности Развития Гражданского Общества В Республике Казахстан

Balabiyev K.R.

Doctor of Law, Professor of the Department "Legal Disciplines" of Institute Mardan Saparbayev

PROBLEMS OF REFORMING THE CRIMINAL PROCESS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summary. *The author in the article considers the Criminal Code (CC) and the Criminal Procedure Code (CPC) Republics Kazakhstan concerning introduction of the changes directed on innovations of criminal legal proceedings according to the international standards.*

Резюме. *Автор в своей статье рассматривает Уголовно-процессуальный кодекс (УПК) Республики Казахстан относительно внедрения изменений, направленных на модернизацию уголовного судопроизводства в соответствии с международными стандартами.*

Түйін. *Автор өз мақаласында халықаралық стандарттарға сәйкес ҚР Қылмыстық процесстік кодексіне ендірілген, қылмыстық іс жүргізу саласын жетілдіруге бағытталған өзгертулерді қарастырады.*

Keywords: *criminal procedure, the investigatory judge, electronic criminal case.*

The President's Address "Strategy "Kazakhstan-2050": a new political course of the state" defined the tasks and functions of reforming law enforcement agencies. In order to fulfill the tasks put forward in 2013-2017 years, the humanization of the criminal policy and attestation of law enforcement officers was carried out, a concept of the personnel policy of law enforcement agencies was developed, and an interdepartmental working group was formed to develop a project for the modernization of the law enforcement system.

The Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan provides for the most important changes in the criminal proceedings, which significantly improves the quality of the criminal process. The modernization of the procedural bases of law enforcement activities has a number of key directions. In accordance with Article 55 of the CPC of the Republic of Kazakhstan, which reads "the compliance with the deadline by officials is confirmed by the appropriate designation in the procedural documents", the investigating judge was given the sanctioning of the inspection, search and seizure, which will help to maintain a balance between the prosecution and the defense, this indicates the effectiveness of the institution of the investigating judge, which improved the quality of the investigation and the disclosure of a criminal case [1].

The protection of the constitutional rights of citizens in criminal proceedings is the core direction of the prosecutor's supervision, because it is in this sphere that constitutional human rights are violated. In the changes concerning the pre-trial process, one must follow the experience of the developed OECD countries, where the guarantees of the rights' observance of participants in criminal proceedings are provided by the court and the prosecutor. For example, in France, Italy and Germany, the lawfulness of the detention of a person on suspicion of committing a crime is checked by the prosecutor, in the case of proof of innocence, they are released. If, however, the prosecutor supports the investigator's request for detention, a judicial filter operates - the suspect will be released if the investigating judge finds insufficient grounds for his/her arrest. In accordance with the world practice, this mechanism, as of January 1, 2018, is introduced in the republic when the investigating judge authorizes a search, seizure, and inspection.

The reform of the criminal legislation provides for the introduction of changes in the Criminal Procedural Legislation. These include strengthening the level of protection of human rights and reducing the repressiveness of criminal proceedings. According to international norms and national legislation, human rights and freedoms are declared the highest value. The state is obliged to guarantee the inviolability of a person and property, to protect the life, health and dignity of citizens in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Improving laws is a process that requires a balanced approach, where the balance between human rights and the fight against crime should not be violated. The new CPC provides for the refusal of detention for crimes in the sphere of entrepreneurial activity, which in the end will create a favorable regime for entrepreneurial activity and increase the level of protection of the citizens' rights.

In the court practice there are arguments, concerning the violation of the constitutional rights of the

defendants and convicts during detention, pressure from law enforcement officers, the use of unlawful methods of investigation, violation of the right to defense. Reducing the term of procedural detention for choosing preventive measures up to 48 hours is an important point of the criminal process allowing protecting the rights of citizens, reducing the risk of using detention as a means of pressure and coercion for gathering evidences of the detainee's guilt. The use of the maximum 72-hour period is allowed only in exceptional (especially serious crimes, terrorist or extremist) cases [2].

In European countries, there is a similar period of detention of a suspect before bringing to court. For example, in Germany, the police must take the detainee to a judge within 48 hours, the criminal investigative authorities cannot carry out the detention without the sanction of the court for more than 36 hours (the UK) and for more than 24 hours (Canada). The introduction of the detention with the sanction of the court, will strengthen the protection of human rights, and will increase the responsibility of prosecutors and investigators. The development of modern society requires the optimization of the criminal process and improving its effectiveness. The use of an electronic criminal case after amendments to the Criminal Procedure Code will enable the conduct of criminal proceedings in electronic format, the replacement of a paper version, the storage of digital material information, and the transparency of law enforcement. The optimization should cover the whole criminal process from the registration of a crime, pre-trial investigation and trial, and to the execution of punishment. Regardless of the outcome of the investigation, a citizen must be obligatorily informed on the unspoken actions taken against him during the investigation so that he/she can appeal against the validity of such actions [3].

The main means to ensure the most fairness of criminal proceedings is the development of judicial control at the pre-trial stage of the criminal process, support for competitiveness and equality of parties by introducing procedures for judicial resolution of principal issues of preliminary investigation. In the presence of legal and institutional guarantees, pre-trial proceedings must realize:

- > collection of evidence by preliminary investigation bodies; the prosecutor's bringing charges and preventive measures in the magistrate's Court; familiarization with the materials of pre-trial proceedings;
- > the formation of the case and its transfer to the prosecutor for referral to the court. The institution of pre-trial proceedings requires the regulation of all parties of criminal procedure relations, such as the definition of the entity responsible for sending the notification, the determination of cases where the notification of persons may not be made; the procedure for deferring the notification; destruction of personal data, if they are not required for criminal prosecution and judicial review, determination of the scope of judicial control [4].

According to the Prosecutor General's Office, more than 400 cases in six regions of the country are being investigated in the electronic format in the pilot mode, and more than 200 electronic sanctions have been received, wherein the developed IT system does not require additional funds from the budget. The process of transferring criminal cases to digital format:

- > will ensure the transparency of the process;
- > will increase the prosecutor's control;
- > will reduce corruption;
- > will exclude the facts of loss and falsification of materials;
- > IT-system will facilitate the work of the investigator, prosecutor and judge [5].

The advantage of the pilot project "On the establishment of an interdepartmental working group and the implementation of the pilot project "E-criminal case" of the Internal Affairs Department and the Regional Police Department of the IAD of Astana city is the exclusion of facts of falsification and loss of criminal cases, getting rid of paper delays. Within the framework of the e-CC project, 100 citizens were arrested through the Internet, 192 criminal cases were sent to the court, 208 sanctions were received; in fact, the authorization process is carried out without bringing detainees to court. Since the beginning of the 2018 year, all investigative actions and procedural decisions will be made by the prosecuting authorities in the e-CC module, fixing the date of the decision, which the staff will not be able to change [6].

The CPC defines an increase in the adversarial nature of the parties by expanding the procedural possibilities of lawyers, as for a full and effective reform of criminal justice it is necessary to ensure real equality of the parties at the pre-trial stages of the process. First of all, it is necessary to strengthen the legal status of lawyers and, for this purpose, to prohibit:

> criminal, civil and administrative prosecution of lawyers for acts carried out in accordance with the law;

> intrusion into the sphere of advocate secrecy through methods used in law enforcement activities.

There is a need for guarantees of the inviolability of correspondence, documentation, telephone conversations, office premises and lawyers' dwelling, refusal from the practice of restricting the admission of lawyers to cases that have the classification of secrecy, alternative forensic examinations on the initiative of the defense, organizational and procedural conditions, involvement of private detective services in gathering facts on the case, which will expand their powers of protection. Changes in the CPC of the RK that set lawyers with extensive rights to collect evidence, including applying to the court with a petition on the production of necessary investigative actions, require the improvement of the institution of forensic examination. The objective nature of research results should be enshrined in legislation, experts should be a part of an independent professional community.

In order to fix the situation, it is necessary to simplify the production of criminal offenses and crimes of small gravity, including the introduction of mandative production. The transaction should be based on the voluntary recognition of the accused of his/her guilt, made after explaining his/her rights to the consequences of the conclusion of the transaction by a magistrate in the presence of a lawyer. The transaction must take place in a court session with the obligatory participation of the accused; his/her defense side, the prosecutor, the injured party, the civil plaintiff and the defendant.

The institute of judicial transaction will unload the law enforcement and judicial systems, create conditions for procedural economy, make the complex of guarantees of human rights in the criminal process unshakable. All these means and methods of proof can be called a single term - "investigative actions", by which are meant both the public and the private ways of obtaining information. Further investigation should be carried out by the relevant body on its own and end with sending the case materials to the prosecutor to decide on the transfer of the case to the court. The deadline for pre-trial proceedings should be limited and after the expiration of these terms the case must be terminated or sent to the prosecutor for bringing the accused to trial.

Expansion of the scope of judicial control in the form of sanctioning procedural actions of a law-limiting nature, including private investigative actions, is also a progressive step. All special operational-search measures related to the restriction of the constitutional rights of citizens should be legislated into the category of private investigative actions (private listening, operative penetration into living quarters), it is necessary to provide for the transfer of authorities to sanction the pledge and investigative actions in the form of obtaining samples and examination from the prosecutor's office to the court.

The draft contains a rule that establishes the right of a person to apply to the court within fifteen days from the date of notification of private investigative actions carried out in relation to him for recognition them illegal ones and for compensation for the inflicted damage. Nowadays the influence of the institution of judicial control on pre-trial proceedings, the appointment of a trial, the preparation of the court session, the revision of judicial acts is a worldwide trend. In the future, in order to achieve compliance with international standards, the judicial system of the Republic of Kazakhstan must:

> improve the protection of the rights of citizens through the delineation of the procedural powers of the pre-trial investigation bodies;

> strengthen the adversarial nature of criminal proceedings;

> simplify the judicial process;

> expand judicial sanctioning of procedural actions of a law-limiting nature.

The prosecutorial authorities consider the quality of consideration of citizens' applications as the main priority, because the growth of the level of public confidence depends on it: in 2016, prosecutors examined 120,000 complaints, which is 13,000 more than in 2015. In addition, appeals are not considered in accordance with the generally established procedure within one month, but in accordance with the CPC of the Republic of Kazakhstan in the period from 7 to 15 days on the violation of the law during detention, search, seizure of property, recognition as suspect, removal from office, torture, violence, threats, infringement of the right to defense, the response is given within three days, the participants in the criminal process may appeal against the actions or inaction of the investigative body to the prosecutor, and against the prosecutor's decision to the higher prosecutor or to the court.

Firstly, the nine-step procedure for handling complaints is reduced to three levels; the responses are

given by the district prosecutor, then by the region's prosecutor, and then by the General Prosecutor's Office. Secondly, if previously written answers were provided following the consideration of complaints, now prosecutors formally issue a resolution, which reduced the applicants' repeated appeals by 50%. In accordance with art.106 of the CPC of the Republic of Kazakhstan citizens should appeal against the decisions and actions of the prosecutor, the criminal investigation authorities to the investigating judge, to resolve the disputed issues within three or ten days. An example is satisfaction of 16% of 250 complaints considered by courts. In future exactly this form of appeal against the decisions of the prosecutor and the investigator will be used, as it corresponds to the current policy of strengthening judicial control.

The new model of pre-trial investigation will eradicate the vicious practice of pre-investigation verification, where there are cases of transferring the same case to different investigators, generating red tape, complaints of participants of the process and poor performance of the prosecutor's instructions. The conduct of an investigation by the investigator is possible only in the amount of the charge for which it was originally registered. Otherwise, the prosecutor or the court must stop the case or in case there is no evidence to bring the suspect to justice for another fact. It is also necessary to abandon the institute for the return of criminal cases for the purpose of additional investigation from the main trial and subsequent stages of the criminal process. The additional investigation is a "second chance" for the prosecution to win the case, because in the investigation mode the defense side is very limited in its capabilities and is rather the object of law enforcement than a full-fledged subject. Therefore, in order to fully assume the presumption of innocence and equality of parties in the criminal process, it is necessary to completely abandon this outdated institution.

At the VII Congress of Judges N. Nazarbayev announced that the adopted Plan of the Nation "100 concrete steps" covers the whole range of activities of law enforcement agencies and courts. The ultimate goal of the reform is an independent and incorruptible judiciary, where the honesty and professionalism of judges, justice and access to justice are paramount. All other measures may not work without modernization of the judiciary [7].

Thus, the bill "On Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the Modernization of the Procedural Foundations of Law Enforcement Activities" can be divided into two blocks: the first strengthens the protection of human rights; the second is aimed at saving the process. The Criminal Procedure Code (CPC) of the Republic of Kazakhstan is complemented by democratic principles and norms of international law that take into account the rights and freedoms of citizens. Timely modernization of the criminal process will play a huge role in improving the protection of citizens, in ensuring transparency of the criminal process and increasing the confidence of citizens in law enforcement.

Reference

1. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan dated 13.12.1997 No. 206///www. <http://online.zakon.kz>.
2. About reforming criminal legal//www.yujanka.kz.
3. Kapinfo.kz//Press service of the Supreme Court of RK.
4. E. Abdrasulov. What is offered for improvement of protection of the rights of citizens in Kazakhstan//Zakon.kz.
5. In RK transition to digitalization of criminal trial//mediaovd.kz is planned.
6. More 100th online of arrests was made in Kazakhstane//inform.kz.
7. The VII congress of judges of RK in Astane//today.kz.

Базарбаева Аида Батырбековна

преподаватель кафедры уголовного, уголовно-исполнительного права и криминологии Костанайской академии МВД Республики Казахстан имени Шпракбека Кабылбаева
e-mail: aidaalibekova@bk.ru

**ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЛУЖБЫ
ПРОБАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

***Резюме.** В данной статье рассматриваются некоторые вопросы функционирования службы пробации в Республике Казахстан. В научной статье анализируются вопросы пробационного контроля в деятельности по исполнению наказаний, не связанных с изоляцией от общества, его правовая основа и юридическое основание. Также рассматриваются вопросы применения системы института пробации в практической деятельности и возможности ее реализации и развития.*

***Түйін.** Осы мақалада Қазақстан Республикасындағы пробация қызметінің кейбір сұрақтары қарастырылады. Ғылыми мақала қоғамнан оқшаулаумен, оның құқықтық базаны және заңды негізде байланысты емес жазаларды орындау мәселелері бойынша ғылыми сұрақтар пробациялық бақылау қызметін талдайды. Сынақ институтының жүйесін қолдану, сондай-ақ іс жүзінде мәселелері және оны іске асыру және дамыту мүмкіндігі болып табылады.*

***Resume.** This article discusses some of the issues of the probation service in the Republic of Kazakhstan. The article analyzes the scientific questions probationary control activities on execution of punishments not connected with isolation from society, its legal framework and legal basis. Issues of application of probation institute system are also considered in the practice and the possibility of its implementation and development.*

В рамках реализации приоритетных направлений дальнейшего развития уголовной политики Президентом Республики Казахстан был подписан Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам службы пробации», которым, по сути, была создана служба пробации уголовно-исполнительной инспекции (далее – служба пробации), и включающий в себя введение понятий «пробация» и «пробационный контроль» [1].

Гуманистические тенденции в уголовной и уголовно-исполнительной политике Республики Казахстан, показателем которых стало формирование правовых основ национальной системы пробации, должны найти логическое продолжение в принятии специального Закона о пробации.

В связи с этим разработка концептуальной модели пробации и соответствующего пробационного контроля должна учитывать следующие универсальные особенности, иллюстрирующие пробацию, существующую в современной мировой практике:

1. Реализация в процессе пробации не только условного осуждения, но и других уголовно-правовых мер, альтернативных наказанию в виде лишения свободы.

2. Наличие специализированного органа, осуществляющего контроль в отношении правонарушителей и занимающегося решением проблем их ресоциализации. Этим специализированным органом является служба пробации.

3. Широкое участие гражданского общества в системе пробации, формами которого выступают «добровольчество» (деятельность общественных помощников службы пробации) и привлечение различных негосударственных социальных институтов (НПО, благотворительных фондов, религиозных организаций, учреждений образования и других структур гражданского общества).

4. Разработка и применение разнообразных программ ресоциализации правонарушителей, благодаря которым метод ресоциализации стал основным в теории и практике функционирования пробации. С ним непосредственно связано положение п. «в» Преамбуле Европейских правил по применению общественных санкций и мер, в соответствии с которым с осужденным следует «обращаться как с человеком, осознающим свою ответственность».

5. Осуществление службой пробации социально-правового (социально-психологического) исследования личности правонарушителя, в результате которого составляется социальный доклад для суда с комплексной характеристикой индивидуально-психологических и других личностных особенностей с предложением конкретных методов социального, предупредительного воздействия на правонарушителя, с применением к нему соответствующей программы ресоциализации.

6. Реализация пробационного контроля в отношении правонарушителя, выражающегося не толь-

ко в возложении на него определенных юридических обязанностей, но и в руководстве процессом его исправления посредством оказания «кураторской» социальной помощи [2, с. 95].

Пробация в данной связи представляет собой систему ресоциализации лиц, совершивших преступления и, вследствие своей невысокой общественной опасности, находящихся на свободе.

Актуальной проблемой гуманизации уголовно-исполнительной системы для многих государств мира становится вопрос о сокращении численности «тюремного населения». Поэтому наиболее действенным является развитие действующих альтернативных мер и формирование иных мер, не связанных с лишением свободы. Пробация, является одной из таких мер, довольно таки широко известной в международной практике. В «Европейских Правилах по применению общественных санкций и мер» (1992 г.) пробация трактуется как «общественная санкция», а смысл пробационного надзора состоит в «оказании помощи и содействия правонарушителю к жизни в обществе» [3].

С введением еще двух видов пробаций в Республике Казахстан, таких как досудебная и пени-тенциарная, обращается внимание на то, что социальная программа реабилитации и реинтеграции осужденных, должна работать с первых дней пребывания в местах лишения свободы.

Положения, комментируемые в статье 13 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан, посвящены одному из видов пробации – досудебной, основными целями которой являются коррекция поведения подозреваемого или обвиняемого, а также сохранение или восстановление утраченных социально-полезных связей лиц, оказавшихся в сфере уголовной юстиции [4].

Существующая в различных странах мира досудебная пробация, выделяется своим наиболее важным направлением в деятельности службы пробации, которая основывается на проведении исследования личности подсудимого, результаты которых направляются службой пробации в суд.

К примеру, закон о пробации Республики Молдова, в частности, ст. 8 регламентирует, что досудебная пробация – это психосоциальная оценка личности подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, в ходе которого составляется досудебный доклад, по ходатайству органа уголовного преследования, прокурора или судебной инстанции [5].

Учет выводов о правонарушителе в индивидуальном докладе, является первоначальным этапом не только на стадии назначения альтернативных наказаний, но и на этапе подготовки осужденного к освобождению. Как рекомендуется в Минимальные стандартные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила), утвержденные резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН от 14.12.1990 г., если существует возможность составления докладов о социальном обследовании, судебный орган может воспользоваться докладом, подготовленным компетентным уполномоченным должностным лицом или учреждением. Доклад должен включать социальную информацию о правонарушителе, которая имеет отношение к характеру совершенных ранее и нынешних правонарушений. Он должен также содержать сведения и рекомендации, которые связаны с процедурой вынесения приговора. Доклад составляется на основе фактического, объективного и беспристрастного материала, а мнения формулируются в четких выражениях (п. 7.1).

Вопрос о практической ценности досудебных исследований личности подсудимого был предметом специального рассмотрения на VI Международном криминологическом конгрессе. Обсуждение этого вопроса показало, что представляемые в суд службой пробации доклады содержат обширную и в общем полезную для суда и пени-тенциарных учреждений информацию. Однако эффективность ее использования значительно снижается ввиду отсутствия научно обоснованных принципов, как ее сбора, так и оценки. Доклады, как правило, громоздки и перегружены, поскольку исследователи не имеют научно обоснованных критериев и вынуждены собирать всю информацию, которая имеет хоть какое-то отношение к подсудимому. Тем не менее, следует отметить, что английские криминологи полагают, что уже в самом недалеком будущем значение досудебных исследований, проводимых службой пробации, будет возрастать. Так, М. Дэвис в статье «Социальные исследования, проводимые для судов», опубликованной в Англии 1974 году, основываясь на результатах обобщения использования судами докладов службы пробации, суды все уделяют все большее внимание. С точки зрения этого автора, вовсе не удивительно, если и на стадии исполнения наказания эти доклады будут приносить все большую пользу [4, с. 93]. Поэтому, на фоне опыта зарубежных стран, служба пробации соответствующим образом должна предоставлять досудебные доклады и правильно их использовать для наиболее полной работы по коррекции поведения осужденного и для повышения уровня реабилитации лиц (как в местах лишения свободы, так и за их пределами).

Необходимо отметить, что социальное исследование личности подучетной службы пробации наи-

более оправданно поручить психологу (а при его отсутствии в штате данной службы — привлекать для выполнения исследования специалистов-психологов, социальных работников образовательных учреждений и других организаций). Подобное привлечение возможно посредством заключения договоров с соответствующими организациями (учреждениями). Вполне реален и другой механизм, предусматривающий «внедрение» в состав службы пробации в качестве общественных помощников-психологов и социальных работников. И, наконец, весьма перспективен вариант привлечения к выполнению социального исследования студентов факультетов психологии вузов, направляемых для прохождения производственной и преддипломной практики в службу пробации. Содействие в подготовке отчетных материалов мог бы оказывать преподаватель, руководящий прохождением названной практики.

В международно-правовых актах, посвященных применению альтернативных мер, обращается внимание на значимость участия «добровольцев» — общественных помощников в процессе ресоциализации осужденных. Европейские правила по применению общественных санкций и мер упоминают об участии частных лиц в реализации подобных санкций (Правило 44).

В связи с этим в Законе «О пробации» в Республике Казахстан закрепление статуса общественного помощника службы пробации необходимо для укрепления ее сотрудничества с гражданским обществом, упрощения процесса ресоциализации поднадзорного. Благодаря общественным помощникам будет уменьшено время нагрузки сотрудников службы пробации, и они смогут получить реальную помощь в работе с поднадзорными.

Создание института общественных помощников службы пробации потребует решения вопросов мотивации, стимулирования их социально значимой деятельности. Данное обстоятельство особенно важно, поскольку в качестве общественных помощников наиболее желательны активные, трудолюбивые, образованные граждане. Стимулы могут быть различными, учитывающими потребности соответствующих социальных групп. Магистрантов университетов можно стимулировать информированием общественности через средства массовой информации о выполнении ими функций общественного помощника службы пробации, что будет значимо для последующей преподавательской деятельности выпускников магистратуры. Наряду с этим, их будет привлекать возможность проведения научных исследований в службе пробации. Студентов высших учебных заведений оправданно стимулировать перспективой прохождения производственной практики и последующего трудоустройства лучших из них в службу пробации или в организации и государственные органы, с ней взаимодействующие. В стратегическом аспекте было бы оправданно установление в законодательстве о государственной службе Республики Казахстан положения о льготном, внеконкурсном зачислении на государственную службу граждан, более трех лет, успешно осуществлявших функцию общественного помощника службы пробации. Подобные льготы на уровне ведомственного подзаконного акта мог бы ввести Комитет уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан в отношении структурных подразделений уголовно-исполнительной системы.

Список использованных источников

1. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам службы пробации. Закон Республики Казахстан от 15 февраля 2012 года № 556-IV // «Казахстанская правда» от 16 февраля 2012 года № 48 (26867).
2. Жумагулов Т.К. Наказания, не связанные с лишением свободы: Дис.на соискание уч. степени канд. юрид. наук. -Алматы, 2014. -150 с.
3. Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. Послания президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана. – Алматы: ЮРИСТ, 2013, с. 35-36.
4. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.07.2018 г.).
5. Закон Республики Молдова «О пробации» от 14 февраля 2008 года №8-XVI. Вопросы ювенальной юстиции // №1 (21) 2009 // Законы и нормы. <http://www.juvenjust.org/txt/index.php/t1154.html>
6. Шупилов В.П. Система исполнения уголовного наказания в Англии. Москва – 1977. С. 120.

Грек Евгения Николаевна

М.Ю.Н.

сеньор-лектор Высшей школы права «Әділет»

Каспийского Университета

г. Алматы, пр. Сейфуллина, 452/2, кв.20

тел.: +7 701 400 27 96, e-mail: nazar-evn@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ФЕНОМЕНА ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОМ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ПРАВЕ КАК СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОТЕРПЕВШЕМУ ДОСТУПА К ПРАВОСУДИЮ

***Резюме.** Статья посвящена некоторым проблемам уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан, касающимся вопросов обеспечения доступа участников уголовного процесса к правосудию.*

***Түйін.** Мақала Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу заңдарында сот әділдігіне қол жеткізудегі кейбір мүмкіндіктер мәселелеріне арналған.*

***Summary.** The article is devoted to some problems of criminal procedural legislation of the Republic of Kazakhstan regarding the access parties to the proceedings to justice.*

Для более полного раскрытия правовой природы института частного обвинения, его эволюции в казахстанском законодательстве, выявления факторов, влияющих на его эффективность, представляется необходимым освещение вопросов его сущности и исторического опыта функционирования в уголовном судопроизводстве Казахстана. Необходимость исследования указанных аспектов данного феномена заключается и в том, чтобы на основе анализа и оценки этапов становления частного начала в уголовном судопроизводстве, с учетом, как достижений, так и недостатков в регламентации этого института в различные исторические периоды, дать не только соответствующую оценку, но и внести научно-обоснованные предложения и рекомендации по совершенствованию действующего законодательства и правоприменительной практики.

Из анализа работ ученых, посвященных вопросам возникновения и развития уголовного процесса, следует, что можно выделить три этапа в его развитии. Первый этап характеризуется господством в уголовном судопроизводстве частного начала и полным совпадением его с гражданским процессом. Характерными чертами данного этапа развития является формализм уголовного судопроизводства, и зависимость его начала от усмотрения сторон. Второй этап – постепенное развитие публичного начала уголовного процесса и последующее полное поглощение частных интересов государственными. Для третьего этапа развития уголовного процесса характерно государственное начало уголовного процесса, признающее и гарантирующее обеспечение в процессе прав и свобод личности.

Как отмечал известный русский ученый И.Я. Фойницкий, частное обвинение — это старейшая форма организации процесса и защиты прав и свобод человека и гражданина, которая «дает правовое удовлетворение естественному чувству обиды потерпевшего вследствие содеянного против него преступления» [1, с.37].

Судопроизводство Казахстана, как и любого другого национального образования, также прошло определенные этапы своего исторического развития. Оно зародилось в недрах обычного права казахов и по мере развития общества и его институтов оно развивалось и совершенствовалось.

После вхождения Казахстана в состав Российской империи на его территории одновременно действовали нормы обычного права и российских законов, которые стали вводиться в 20-х гг. XIX в. В судопроизводстве были выделены дела частного обвинения, подобно тому, как это предусматривалось уголовно-процессуальным законодательством Российской империи. Так, в Комментариях Судебных Уставов 1864 г. обосновывалась необходимость выделения преступлений, преследуемых в порядке частного обвинения.

С провозглашением в 1917 г. в России советской власти, был ознаменован новый этап развития уголовного правосудия, начался и новый этап в развитии уголовно-процессуального права. Собы-

тия, последовавшие за октябрём 1917 г. существенным образом изменили основные направления уголовной политики, в том числе и в отношении института частного обвинения. Приоритетное положение приобрело публичное начало при сужении частных.

Первым законодательным актом о советском суде явился Декрет о суде № 1, принятый Советом Народных Комиссаров РСФСР 22 ноября 1917 г. [3, 28]. Ст. 5 этого Декрета предусматривала возможность для сторон «по всем спорным гражданским, а также частно-уголовным делам» обращаться в третейский суд [3, 28]. Однако регламентация деятельности третейского суда была определена значительно позже Декретом ВЦИК 16(3) февраля 1918 г. [3, с.476-478]. В ст. 1 этого декрета указывалось: «Все споры по гражданским делам, за исключением лишь дел, подсудных специальным судам, или иным установленным на основании законов о трудовом договоре и о социальном страховании, а также все частно-уголовные дела, по которым налагаются наказания лишь по требованиям жалобщика или потерпевшего (как-то: по делам о личном оскорблении и т. п.), могут быть передаваемы сторонами на рассмотрение третейского суда» [3, с.476-478].

Первый Уголовно-процессуальный кодекс был принят на третьей сессии ВЦИК 25 мая 1922 года [4]. Этим УПК было установлено, что дела частного обвинения (к ним были отнесены дела о преступлениях, предусмотренных лишь шестью статьями УК РСФСР), возбуждались не иначе как по жалобе потерпевшего. Было также предусмотрено право потерпевшего на примирение с обвиняемым, что влекло за собой прекращение дела, которое допускалось до вступления приговора в законную силу.

Значимую роль для развития в этот период института частного обвинения сыграло утверждение постановлением ВЦИК от 15 февраля 1923 г. УПК РСФСР. Этот кодекс предусматривал возбуждение уголовных дел частного обвинения только по жалобе потерпевших, а прокурор имел право лишь вступать в дело частного обвинения в целях охраны публичного интереса. В случае вступления прокурора в дело частного обвинения поддержание обвинения принадлежало только ему и дело не могло быть прекращено в случае примирения потерпевшего с обвиняемым (ст. 10) [5].

Важнейшей вехой в развитии уголовно-процессуального законодательства явилось принятие 25 декабря 1958 г. Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик [6, с.275-298] и Основ уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик» [7, с.302-319].

В ст. 24 Основ уголовного судопроизводства впервые было сформулировано законодательное определение потерпевшего, а также закреплён примерно такой же круг преступлений, преследуемых в порядке частного обвинения, что и в УПК 1923 г. Эти нормы были затем воспроизведены и в принятом 22 июля 1959 г. УПК Казахской ССР [8].

Стоит отметить, что в юридической литературе этого периода возникали дискуссии о необходимости сохранения в уголовно-процессуальном законодательстве института частного обвинения и дальнейшем его реформировании. Так, например Л.Д. Кокорев и В.Г. Анцилогова высказывались против закрепления указанного института в уголовном процессе и указывали: «Институт частного обвинения не содействует защите интересов личности в уголовном процессе и борьбе с преступностью, а само понятие «частное обвинение» не характеризует социалистическое право, не знающее противопоставление личных и общественных интересов» [9, с.80].

Другие авторы в свою очередь отмечали необходимость приоритета личных интересов над общественными. Например, И.Л. Петрухин писал: «В уголовном процессе в отдельных случаях охраняемый законом личный интерес имеет преобладающее значение перед такой важной социальной ценностью как обнаружение истины. В подобных случаях интересы общества, связанные с установлением истины, раскрытием преступления и справедливым наказанием виновного лица, отходят на второй план, а личный интерес, по существу относится в ранг публичного и расценивается как более значительный [10, с.7].

М. С. Строгович возбуждение дел частного и частно-публичного обвинения рассматривал как проявление диспозитивности, а именно – право сторон распоряжаться обвинением. В этом отношении, т. е. в смысле свободного распоряжения процессуальными средствами для защиты своих прав и интересов, диспозитивность, по его мнению, является способом осуществления состязательности [11, с.156]

Изменение позиции законодателя относительно института частного обвинения, по нашему

мнению, произошло с приобретением Казахстаном статуса независимого государства и принятием 28 января 1993 года девятой сессией Верховного Совета РК новой Конституции, объявившей Казахстан демократическим, светским и унитарным государством, осуществляющим свою деятельность в интересах гражданина и общества, а человека, его жизнь, свободу и неотъемлемые права высшей ценностью государства. Таким образом, Конституция 1993 года установила курс на формирование правового государства и признание приоритета прав человека.

12 февраля 1994 года постановлением Президента РК утверждается Государственная программа правовой реформы в Республике Казахстан [12], которой были определены кардинальные преобразования всей правовой системы Республики – законодательства, принципов судебной системы и правоохранительных органов. Тем самым эта программа ознаменовала новый этап в совершенствовании и демократизации всей правовой системы государства. Тем самым эта программа ознаменовала новый этап в совершенствовании и демократизации всей правовой системы государства. Проведение правовой реформы преследовало важную цель – переход от административно-волевого регулирования общественной жизни к такой системе, которая должна быть основана на праве, быть способна обеспечить все права гражданина, разрешение любых (социальных, политических, правовых и др.) конфликтов в рамках судебной процедуры [13, с.36]. В первую очередь предполагалось реформирование базовых отраслей законодательства, в том числе и уголовно-процессуального.

В связи с тем, что многие концептуальные положения Государственной программы правовой реформы, предусматривающие реформирование правовой системы вошли в противоречие с действующей на тот момент Конституцией 1993 года, возникла необходимость проведения конституционной реформы, результатом которой стало принятие 30 августа 1995 года новой Конституции Республики Казахстан, которая явилась основой для дальнейшего реформирования и развития в том числе и уголовно-процессуального законодательства.

Поскольку одним из важнейших достижений проводимой в республике с начала 90-х годов прошлого столетия правовой реформы в сфере уголовного судопроизводства является изменение приоритетов уголовно-процессуальной политики в направлении расширения прав лиц, вовлеченных эту сферу, и их гарантий, в том числе и расширения частных начал, последнее нашло свое выражение в принятом 13 декабря 1997 г. УПК РК. Указанный нормативный акт значительно расширил круг дел, по которым уголовное преследование может осуществляться в порядке частного и частно-публичного обвинения. В его нормах нашло закрепление не только определение потерпевшего, но и частного обвинителя, а также этим лицам были предоставлены довольно широкие процессуальные возможности по защите своих прав [14].

Сегодня УПК РК от 4 июля 2014 года [15], вступивший в действие с 1 января 2015 года, обновив перечень, преступлений, преследуемых в частном и частно-публичном порядке еще более обеспечил реализацию доступа к правосудию по правонарушениям, по которому пострадавшее лицо вправе обратиться в суд в частном порядке.

Несмотря на давнюю историю частного обвинения, уголовно-процессуальный закон, однако, не содержал и не содержит определение его понятия, по поводу чего среди ученых отсутствует единство взглядов. По нашему мнению, чтобы раскрыть суть дефиниции «частное обвинение», необходимо определиться с понятием «обвинение», которое является одним из центральных в науке уголовно-процессуального права.

Особую актуальность понятия «уголовное преследование», «обвинение» приобретают в связи с введением в УПК РК принципа состязательности (ст. 23 УПК). В этой связи заметим, что еще до принятия УПК РК 1997 г., понятие «уголовное преследование» вводится Законом РК от 21 декабря 1995 г. № 2709 «О Прокуратуре» [16] (ст.ст. 1, 45-48), но не раскрывалось его содержание. Впервые дефиницию понятия «уголовное преследование» дает УПК РК 1997 г. и использует в тексте закона.

Стоит отметить, что и УПК РК 1997 г. и новый УПК РК от 4 июля 2014 г. используют понятие «обвинение» в качестве синонима понятия «уголовное преследование». Так, п. 22 ст. 7 УПК РК содержит следующую норму: «уголовное преследование (обвинение) - процессуальная деятельность, осуществляемая стороной обвинения в целях установления деяния, запрещенного уголовным законом, и совершившего его лица, виновности последнего в совершении уголовного

правонарушения, а также для обеспечения применения к такому лицу наказания или иных мер уголовно-правового воздействия.

Для уяснения сути складывающегося положения обратимся к научным взглядам, отражающим эти вопросы.

Энциклопедически уголовное преследование определяется как «процессуальная деятельность, осуществляемая стороной обвинения в целях изобличения подозреваемого, обвиняемого в совершении преступления» [17, с.870]. Обвинение – «деятельность уполномоченных законом органов и лиц, заключающаяся в доказывании виновности лица, привлекаемого к уголовной ответственности» [17, с.510].

Так, еще в 1968 году М.С. Строгович отмечал: «Обвинение — это совокупность процессуальных действий, направленных на то, чтобы изобличить в совершении преступления привлеченное к уголовной ответственности лицо и обеспечить применение к нему заслуженного наказания» [11, с.190]. При этом автор отмечает, что обвинение как уголовно-процессуальная функция, т. е. обвинительная деятельность, совокупность действий направленных на то, чтобы изобличать совершившее преступление лицо и обеспечить применение к нему заслуженного наказания, носит также наименование уголовного преследования [11, с.190], таким образом, отождествляя эти два понятия.

Хотелось бы отметить и несколько иную точку зрения на понимание сущности обвинения. Так, К.Ф. Гуценко рассматривает «обвинение» как многоплановое явление. С одной стороны, - по мнению ученого, - это комплекс процессуальных действий, которые в той или иной мере могут выполняться практически во всех стадиях судопроизводства в связи с установлением события преступления и причастности к этому преступлению конкретного лица (обвинение как функция). С другой стороны, анализируя УПК, К.Ф. Гуценко определяет обвинение ни как функцию, а как утверждение о совершении определенным лицом деяния, запрещенного уголовным законом, выдвинутое в порядке, установленном кодексом (обвинение как утверждение) [18, с.38].

Отличие между понятиями «уголовное преследование» и «обвинение» К.Ф. Гуценко видит лишь в том, что уголовное преследование имеет в виду процессуальную деятельность, направленную против не вообще какого-то абстрактного «определенного лица», а лица более конкретного, с точки зрения уголовно-процессуального закона, т.е. против лица, признанного в порядке, установленном законом, подозреваемым или обвиняемым (подсудимым) и определяет уголовное преследование как одно из проявлений функции обвинения [18, с.39].

Отечественные ученые-процессуалисты [19, с.160-168] при исследовании функции уголовного преследования поддерживают позицию относительно существа уголовного преследования, которую сформулировал А.П. Гуляев. Согласно этой точки зрения уголовное преследование – комплексная процессуальная деятельность по уголовному делу, объединяемая единой направленностью на изобличение подозреваемого или обвиняемого в совершении преступления, т.е. деятельность, связанная с преследованием конкретного лица, уже поставленного в положение подозреваемого или обвиняемого. В уголовное преследование не входит предшествующая деятельность, охватывающая: 1) возбуждение уголовного дела по факту деяния с признаками преступления, когда нет сведений о совершителе деяния; 2) установление лица, которое в результате этого поставлено в положение подозреваемого или обвиняемого [20, с. 39-40].

Об отождествлении понятий «обвинение» и «уголовное преследование» говорит и Р.М. Жамиева. По ее мнению, обвинение – это персонафицированное (направленное против конкретного подозреваемого, обвиняемого), конкретизированное уголовное преследование и является его формой существования [21, с.87].

Помимо вышукказанных авторских позиций о синонимичности понятий «уголовное преследование» и «обвинение» в науке уголовного процесса существуют мнения и о недопустимости их отождествления. Так М.А. Чельцов, разграничивая понятия «обвинение» и «уголовное преследование», предложил определение уголовного преследования в предельно широком значении: «Понятие уголовного преследования ... шире понятия уголовного обвинения». По мнению автора уголовное преследование включает в себя действия, представляющие собою акты физического преследования (поимка при переходе границы, задержание лица, заподозренного в совершении преступления) [22, с.89]. Данное понятие, на наш взгляд, является не совсем корректным, поскольку

ку определение начального момента уголовного преследования, связано с актом привлечения лица к уголовной ответственности. Нельзя, однако, не согласиться с мнением Хведелидзе Т.Б., который отмечает, что ныне действующий УПК РК крайне упростил признание лица обвиняемым и изменение процессуального положения подозреваемого, получившего статус обвиняемого, никакими значимыми процедурами не сопровождается (ст.ст. 64, 65 УПК). Таким образом, уголовное преследование не имеет четких границ, пределы не установлены, оно потеряло признаки уголовно-процессуальной функции» [23, с.164].

Мы солидарны с мнением Ф.М. Ягофарова, который высказывается об отсутствии принципиальной разницы между уголовным преследованием и обвинением. Раскрывая сущность уголовного преследования, автор пишет: «уголовное преследование осуществляется с момента начала предварительного расследования в отношении конкретного лица до момента предъявления обвинения. Как только появляется лицо, обвиняемое в совершении преступления, уголовное преследование переходит в обвинение. Таким образом, можно сказать, что уголовное преследование направлено на отыскание лица, совершившего преступление, а обвинение - на его изобличение в этом» [24, с. 23].

Изложенное позволяет сделать вывод о том, что обвинение (уголовное преследование) – комплексная процессуальная деятельность, осуществляемая стороной обвинения в целях установления деяния, которое признано уголовным законодательством преступным и уголовно наказуемым, изобличения подозреваемого, обвиняемого в совершении уголовного правонарушения, осуществления уголовного преследования лица, в отношении которого имеется необходимая доказательственная база, подтверждающая его виновность, а также обеспечения применения к такому лицу наказания или иных мер уголовно-правового воздействия.

Литература

- 1 Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб.: Альфа, 1996. - Т. 1. – 552 с.
- 2 Rogozin N. N. Уголовное судопроизводство. – Петроград: Изд. юрид. кн. кл. «Право», 1916. – 603 с.
- 3 Декреты Советской власти. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – Т.1. – 198 с.
- 4 Постановление ВЦИК «Об уголовно - процессуальном кодексе» от 25 мая 1922 года / <https://www.twigrx.com/> (по состоянию на 25.07.2018 г.).
- 5 Постановление ВЦИК от 15 февраля 1923 года «Об утверждении Уголовно-Процессуального Кодекса РСФСР» // Известия ВЦИК. – 1923. - № 37 / <https://ru.wikisource.org/> (по состоянию на 26.07.2018 г.).
- 6 Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. – М.: Юридическая литература, 1982. – С. 275 – 298.
- 7 Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. – М.: Юридическая литература, 1982. – С. 302 – 319.
- 8 Уголовно-процессуальный кодекс Казахской советской социалистической Республики. – Алма-Ата: Казгосиздательство, 1960. – 148 с.
- 9 Анцилогова В. Г., Кокорев Л. Д. К вопросу о частном обвинении // Социалистическая законность и охрана прав граждан. Тезисы. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1963.- С. 80-83.
- 10 Петрухин И. Л. Правовая защита личности при поисках доказательств по уголовным делам // Социалистическая законность. – 1989. - № 12. – С. 7-9.
- 11 Строгович М.С Курс советского уголовного процесса. – Том 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. – М.: Издательство «Наука», 1968. – 470 с.
- 12 Государственная программа правовой реформы в Республике Казахстан (основные направления): утверждена Постановлением Президента Республики Казахстан от 12 февраля 1994 года N 1569 / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569>
- 13 Сулейменова Г.Ж. Судебная реформа в Республике Казахстан: обзор основных этапов. – Алматы, 2010. – 156 с.
- 14 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 года № 206-І // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1997 г., № 23, ст.335; 1998 г., № 23, ст. 416; 2000 г., № 3-4, ст. 66; № 6, ст. 141; 2001 г., № 8, ст. 53; № 15-16, ст. 239; № 17-18, ст. 245; № 21-22, ст. 281.
- 15 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.07.2018 г.) // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2014. - № 15-II (2664-II). - Ст. 88.

16 Закон Республики Казахстан «О Прокуратуре» от 21 декабря 1995 г. // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан. -1995. - № 24. - Ст. 156.

17 Барихин А.Б. Большая юридическая энциклопедия. (Серия «Профессиональные справочники и энциклопедии») – М.: Книжный мир, 2010. – 960 с.

18 Уголовный процесс. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов (под ред. К.Ф. Гущенко). - М.: Издательство "Зерцало", 2005. – 637 с.

19 Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая: Академический курс /Под ред. Б.Х. Толеубековой. Книга первая. – Алматы: ТОО Издательская компания «НАС», 2004. – 416 с.

20 См.: Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. В.В. Мозякова. М.: Издательство "Экзамен XXI", 2002. С. 220 - 227.

21 Жамиева Р.М. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебное пособие для вузов. – Караганда, 2014. – 308 с.

22 Советский уголовный процесс / М. А. Чельцов. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Госюриздат, 1951. – 511 с.

23 Хведелидзе Т.Б. Функция уголовного преследования: система и структура по проекту новой редакции Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан // Материалы межвузовского круглого стола «Законодательное регулирование уголовно-процессуальной и оперативно-розыскной деятельности в Республике Казахстан: проблемы и перспективы», г. Алматы, 24 мая 2013 года. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2013. – С. 157-164.

24 Ягофаров Ф.М. Механизм реализации функции обвинения при рассмотрении дела судом первой инстанции: дисс. ... канд. юрид. наук. – Оренбург, 2003. – 97 с.

Жакудаев Данияр Абилкасимович
преподаватель кафедры криминалистики
Карагандинской академии МВД
Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, майор полиции

СООТНОШЕНИЕ ЦЕЛЕЙ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

Резюме. В данной статье рассмотрено соотношение целей расследования преступлений и целей противодействия преступлениям. Раскрыты основные критерии рассматриваемого вопроса. На примере конкретных ситуаций проанализированы типичные виды соотношений целей расследования и противодействия. Содержание работы позволяет определить основные актуальные направления дальнейшего исследования сущности противодействия расследованию преступлений.

Ключевые слова: противодействие расследованию преступлений, алгоритм, воспрепятствование расследованию, сокрытие следов преступления, формы воспрепятствования, последовательность действий.

Түйін. Бұл мақалада қылмыстарды тергеудің мақсаттары мен қылмыстарға қарсы іс-қимылдың мақсаттары арасындағы қатынас қаралды. Қарастырып отырған мәселенің негізгі белгілері анықталды. Нақты жағдайлардың мысалында тергеу және тергеуге қарсылық ету мақсаттарының ара қатынастарының түрлері талданды. Жұмыстың мазмұны қылмыстарды тергеуге қарсы тұру сипатына қарай зерттеулер жүргізудің негізгі нақты бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: қылмыстарды тергеуге қарсы іс-әрекет, алгоритм, тергеуге кедергі келтіру, қылмыс іздерін жасыру, кедергі келтірудің нысандары, әрекеттер тізбегі.

Summary. In this article the relationship between the objectives of the investigation of crimes and the objectives of counteraction to crimes is considered. The main criteria of the question under consideration are revealed. On the example of concrete situations, typical types of correlation of the objectives of investigation and reaction are analyzed. The content of the work allows us to determine the main actual directions for further research into the nature of counteraction to the investigation of crimes.

Keywords: counteraction to investigation of crimes, algorithm, obstruction of investigation, concealment of traces of crime, forms of obstruction, sequence of actions.

Данная статья посвящена описанию механике противодействия или, иначе сказать, его алгоритмам. Вместе с тем, формулировка «механика противодействия», как нам кажется, здесь более удачна по причине того, что она предполагает глубинную сущность явления. В свою очередь, понятие алгоритма предполагает лишь сочетание конкретных действий в разной вероятности.

Сама эта механическая часть предполагает рассмотрение обширного блока классификационных описаний самого противодействия исходя из описания следующих критерий:

- идеи соотношения целей действия и противодействия (целей расследования преступлений и целей противодействия расследованию);
- продолжительности осуществления (во времени);
- по отношению к составляющим процедуры расследования;
- по отношению к устойчивости как реакции на влияние;
- по характеру выражения;
- по степени организации;
- по среде проявления противодействия;
- по характеру механизма противодействия;
- по характеру социальной оценки;
- по способу действия;
- по эмоциональному выражению;

Именно о соотношении целей действия и противодействия (целей расследования преступлений и целей противодействия расследованию) и пойдет речь в настоящей статье.

Исходя и общей идеи соотношения целей расследования преступлений и целей противодействия расследованию преступлений, все виды противодействия, алгоритмы, можно разделить на

виды противодействия общего типа и виды противодействия локального типа.

Виды противодействия общего типа могут быть абсолютными и ситуативными. При этом, первые действуют и являются во всех ситуациях, а вторые могут быть эффективными применительно к ситуациям расследования конкретных деликтов (убийства, кражи, изнасилования и пр.). При этом, все они могут быть разделены на следующие логические выводы, вытекающие из такого противодействия:

- расследуемого факта, события не было. Такой вывод достигается посредством инсценировок и имитаций, в том числе, указывающих на обстоятельства исключаящие уголовную ответственность или создающие возможность ухода от уголовной ответственности (к примеру, малозначительность);

- расследуемый факт, событие, имели место, однако фигуранта нельзя привлечь к ответственности, ввиду того, что он мертв, либо находится в состоянии или месте, исключаящем его привлечение, в целом, ввиду невозможности выяснения его позиции. Такой вывод также достигается посредством инсценировок и имитаций различного рода, побегов.

- расследуемый факт, событие, имело место, однако фигуранта нельзя привлечь к ответственности, ввиду того, что его вину нельзя доказать. Такой вывод достигается посредством создания ложного алиби.

- расследуемый факт, событие, имело место, однако фигурант сделал все, чтобы факты указывали на то, что преступление совершено другим лицом. Такой вывод достигается посредством инсценировок и влияний на участников процесса;

- расследуемый факт, событие, имело место, однако фигурант сделал все, чтобы факты были интерпретированы лицом, осуществляющим производство по делу, как указывающие на невиновность фигуранта, либо не фигурировали в материалах дела вообще. Такой вывод достигается посредством влияний на лицо осуществляющее расследование, надзор, производство по делу;

- расследуемый факт, событие, имело место, однако фигурант сделал все, чтобы пострадавший, заявитель не хотел уголовного преследования фигуранта. Такой вывод достигается посредством влияний на потерпевшего, пострадавшего, заявителя.

При этом, все способы достижения таких выводов, перечисленные выше абсолютны (за исключением указанных ниже как ситуативные) и могут быть детализированы следующим образом:

Влияние -

- влияние на субъект расследования, надзора за расследованием;
- влияние на потерпевшего, (по делам частного, частно-публичного характера (является ситуативной формой влияния));
- влияние на подозреваемого, обвиняемого, могущего дать показания в пользу фигуранта;
- влияние на третье лицо с целью дачи им признательных показаний в совершении преступления в сочетании с достаточным легендированием этой версии (является ситуативной формой влияния);

Инсценировки и имитации -

- инсценировки, исключаящие причастность лица к совершению преступления, либо сам факт совершения преступления;
- инсценировка несчастного случая (является ситуативной формой влияния);
- инсценировка, указывающая на совершение преступления другим лицом.

Инсценировки и имитации, указывающие на негодность субъекта привлечения к уголовной ответственности:

- инсценировка смерти фигуранта;
- имитация психической невменяемости фигуранта.

Побеги как противодействия, указывающие на фактическую невозможность проведения расследования:

- миграция фигуранта в страну гипотетически не выдающую преступника. Заметим, что, казалось бы, в данном случае возможно заочное привлечение к ответственности, однако таковой механизм, согласно действующему уголовно-процессуальному законодательству Республики Казахстан весьма сложен и невозможен без участия защитника со стороны фигуранта. Более того, самого фигуранта в данной ситуации вообще нужно найти или представить факты нахождения его

за рубежом, что при самих означенных изначально условиях практически невероятно.

Уничтожение следов, как способ тотального исключения дальнейшей угрозы:

- уничтожение тела убиенного по делам (об убийствах), как обстоятельство исключающее рас- суждения о смерти (является ситуативной формой влияния);
- поджог как (способ скрыть кражу, убийство и пр.) эффективно лишь в условиях возможности уничтожения всех следов преступления и потому также является ситуативной формой влияния;

Создание ложного алиби фигуранта (нахождение в другом месте):

- имитация физической неполноценности по отношению к возможности совершения вероятно- го преступления (как форма алиби. К примеру, нахождение в коме, невозможности передвижения, половое бессилие по делам об преступлениях сексуального характера).

Противодействие локального типа представляют из себя любые виды противодействия, ориен- тированные на не достижение цели конкретного алгоритма познания (в нашем случае следствен- ного действия) в результате чего сама отдельная процедура познания перестает быть эффектив- ной. Следует сразу же отметить, что помимо изложенных ниже видов локального противодействия вполне очевидными являются виды локального противодействия, которые генерируют ложные доказательства, делающие ничтожными результаты предыдущих следственных, процессуальных действий. К примеру, устанавливают факт заинтересованности участника процесса (понятого, экс- перта), что является основанием для отвода и непризнания информации в качестве доказатель- ственной, либо ставят под сомнение результаты экспертизы. По сути, они являются локальным противодействием тактическим и стратегическим целям расследования. При этом, данный блок не освещен нами выше, как не будет освещен применительно к вопросу об алгоритмах противо- действия локального типа тактического и стратегического характера, ввиду ограничений предъяв- ляемых к объему статьи.

В этой связи, настоящий вид противодействия (противодействия локальным целям расследова- ния) выражается в трех основных направлениях:

- создании условий для фактической невозможности проведения следственного действия;
- алгоритмах действий, выражающихся в неполучении искомой, посредством проведения след- ственного действия, информации, получении ложной информации;
- создании условий, при которых результаты действия, действий не будут иметь процессуально- го (доказательственного) значения.

Первый из указанных видов может быть реализован посредством следующих алгоритмов:

- уничтожением лица, обязательного участника вероятного следственного действия, либо пред- мета, являющегося объектом следственного действия;
- таким повреждением лица, обязательного участника вероятного следственного действия, ко- торое бы исключило возможность или необходимость его дальнейшего участия в следственном действии; (госпитализация, нахождение в коме, состояние опьянения и т.д.), повреждением пред- мета, являющегося объектом следственного действия исключаящем его дальнейшее использова- ние в доказывании;
- изоляцией участника следственного действия от общения с лицом, осуществляющим прове- дение следственного действия либо утаивание «изоляция» предмета, являющегося объектом след- ственного действия.

Второй вид реализуется посредством;

- отказа изложения какой-либо информации в ходе следственного действия;
- дачи ложной информации (в том числе ложного опознания, ложных выводов в акте эксперти- зы, заведомо ложного перевода и пр.);
- нарушения хода следственного действия с возникновением в процессе его проведения при- чин, относящихся к первому виду (противодействия локальным целям расследования), указанно- му нами выше.

Третий вид является весьма интересным и обширно выражается посредством ряда действий, объем которого связан с широчайшим кругом процессуальных правил:

- оценки доказательств в уголовном процессе, которая в целом определяется как существовани- ем принципов и презумпций в уголовном процессе, так и содержанием специализированных норм, посвященных доказыванию в уголовном процессе Республики Казахстан;

- проведения процессуальных и следственных действий, которые в целом определяются как существованием норм об общих правилах проведения следственных и процессуальных действий (к примеру, ст.197 УПК РК), так и содержанием специализированных норм, посвященных доказыванию в уголовном процессе Республики Казахстан [1, с.149];

- принятия процессуальных решений, которые в целом определяются как существованием норм, связанных с санкционированием, так и существованием специфических норм, определяющих условия расследования и судебного рассмотрения, а также содержанием специализированных норм, посвященных доказыванию в уголовном процессе Республики Казахстан;

- участия тех или иных лиц в уголовном процессе, которое определяется существованием норм, определяющих сущность статуса, прав и обязанностей того или иного участника, правил об отводах, а также содержанием специализированных норм, посвященных доказыванию в уголовном процессе Республики Казахстан;

- соблюдения процессуальных сроков, которое определяется как специальными нормами, указанными в главе 6 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Процессуальные сроки», так и нормами, посвященными доказыванию в уголовном процессе Республики Казахстан [1, с.48-49].

При этом, доминирующим основным видом, определяющим характер такого противодействия, является элемент, связанный с доказыванием в уголовном процессе. Этот элемент детализируется правилами ст. 112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств» [1, с.93]. Это вызвано тем, что данная норма аккумулирует большинство правил, определяющих невозможность существования информативных данных в качестве доказательств. Вместе с тем, хотелось бы сразу указать на то, что описать все эти правила на уровне алгоритмов их нарушения, провокации их нарушения, практически невозможно ввиду того, что они – правила, по сути, и есть весь уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Но можно расписать. В связи с чем, учитывая ограничения, предъявляемые к объемам работы, было бы правильно лишь привести примеры по отношению к каждому виду указанному нами в качестве классификационного вида противодействия локального типа, заключающегося в создании условий, при которых результаты действия не будут иметь процессуального (доказательственного) значения [2].

Данные примеры имеют следующий вид.

1. Для противодействия, основанного на создании фактов, указывающих на невозможность использования полученной информации в качестве доказательств.

Устранение лица, давшего показания в контексте невозможности его установления в судебном заседании, что, согласно п.6. ч.1 ст.112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств», делает их (показания) использование невозможным, либо фальсификация данных, указывающих на то, что фактические сведения получены лицом, проводящим действие в ночное время, без всякой на то необходимости, что согласно ч.2 ст.197 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Общие правила проведения следственных действий», а также п.5 ч.1 ст.112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств» являются таковыми. Таким примером может выступать и фальсификация данных, указывающих на то, что фактические сведения, изложенные лицом (фигурантом) в ходе проведения следственного действия, получены лицом, проводящим действие с применением угроз и обмана, что согласно п.1 ч.1 ст.112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств» предполагает их невозможность использования в качестве доказательств [1, с.93, 149].

2. Для случаев, связанных с противодействием на основе принятия процессуальных решений, как примером может выступать ситуация, в которой лицо, осуществляющее расследование, сознательно или под воздействием провокации принимает решение о проведении, назначении защитником подозреваемого по делу лицо, уже являющееся защитником другого подозреваемого. При этом интересы первого противоречат интересам второго, что согласно ч.4 ст.66 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Защитник», ч.1 ст.112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств»,

может повлечь ситуацию, в которой доказательственное значение ряда следственных действий с участием такого защитника не будет иметь значения [1, с.63, 93].

3. Для ситуаций, в которых противодействия обсуждаемого типа выражается участием тех или иных лиц в уголовном процессе характерен пример, когда стараниями фигуранта, в ходе следственного действия, в качестве понятого участвует лицо, являющееся родственником потерпевшего, либо экспертное заключение в ходе расследование дано лицом, находящимся в родственных отношениях с потерпевшим. Согласно ч.2 ст.82 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Понятой», ч.1 ст. 79 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Эксперт», п.4 ч.1 ст.112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств», это недопустимо и может повлечь ситуацию, в которой доказательственное значение такого следственного действия будет признано ничтожным [1, с.74, 78, 93].

4. Для ситуаций, в которых противодействия обсуждаемого типа выражается участием тех или иных лиц в уголовном процессе характерен пример, когда стараниями фигуранта создается ситуация нарушения процессуальных сроков характерен пример, когда допрос того или иного участника досудебного расследования превышает установленный законом срок, что легко сфальсифицировать посредством внесения изменений в протокол допроса. В результате, в виду требований ч.1. ст.50 «Последствия пропуска срока и порядок его восстановления», ч.3 ст.209 «Место, время и продолжительность допроса», ч.1 ст.112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств», результаты данного допроса могут быть признанными ничтожными [1, с.49, 93, 154].

Список использованных источников

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2016. – 316с.;
2. Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств (электронный ресурс). – Режим доступа: http://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsessualnyj_kodeks/112.htm.

Қаржасова Гульдана Батырбаевна
PhD докторы, доцент
Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университеті

Саулбек Назым Айтбайқызы
з.ғ.к., аға оқытушы
Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университеті
Қашықтықтан оқыту орталығының Астана өкілдігі
100009, Академическая 9 көшесі
Тел. 8 775 207 88 68.
Факс. 44-16-32
E-mail: GKB24@mail.ru

ХАЛЫҚ БИЛІГІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

***Түйін.** Мақалада халық билігінің конституциялық негіздеріне байланысты мәселелер егжей-тегжей қарастырылады. Әлем тәжірбиесі көрсетіп отырғандай, халық билігінің құқықтық реттелуі жүздеген жылдар бойы жетілдіріліп, даму жолында қалыптасып келеді. Соған байланысты халық билігінің қалыптасуының тұрақтылығы мен өнімділігі азаматтық қоғам институттарының мемлекеттік басқару органдарымен, саяси партиялармен және үкіметтік емес ұйымдармен өзара әріптестігінен бастау алу жағдайлары тақырып аясында талқыланады.*

***Түйін сөздер:** мемлекет, халық билігі, азаматтық қоғам, азаматтық қоғам институттары, мемлекеттік басқару органдары, демократия.*

***Резюме.** В статье подробно рассматриваются вопросы, связанные с конституционным основам народной власти. Как показывает мировой опыт, на протяжении сотен лет, совершенствуется правовое регулирование народной власти, складывается на пути развития. Производительность и стабильность формирования народной власти, институтов гражданского общества с органами государственного управления, связанные с ним, обсуждаются условия взаимодействия с неправительственными организациями и политическими партиями в рамках взаимодействия сторон.*

***Ключевые слова:** государство, власть, народ, гражданское общество, институты гражданского общества, органы государственного управления, демократии.*

***Resume.** Issues related to the constitutional basis of people's power are discussed in detail in the article. As the world experience shows, for hundreds of years, the legal regulation of people's power is being improved; it develops on the way of development. Productivity and stability of the formation of the people's power, civil society institutions with government related to it, discussed the conditions of interaction with non-governmental organizations and political parties in the framework of the start.*

***Key words:** state, power, people, civil society, civil society institutions, public administration bodies, democracy.*

Қазақстан Республикасының өз алдына жеке мемлекет ретінде қалыптасу жолында, қоғамдық келісім мен татулық, мемлекеттік басқару құрылымдары мен үкіметтік емес ұйымдардың және де саяси партиялардың атқаратын рөлі ерекше. Бұл, аталған қоғам қатынастарының құқықтық немесе конституциялық нормаға сәйкес жүзеге асырылып, қоғамдағы адам және азаматтардың өмірі, құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруда азаматтық қоғам институттарының атқаратын қызметі маңызды орынға ие екендігін көрсетеді. Әлем тәжірбиесі көрсетіп отырғандай, халық билігінің құқықтық реттелуі жүздеген жылдар бойы жетілдіріліп, даму жолында қалыптасып келеді. Азаматтық қоғам институттарының қалыптасу негізінде, Еуропа мемлекеттерінде, Америка Құрама Штаттарында, Канада және Жапония мемлекетінде халық билігінің құқықтық аспектілері жетілдірілді және дамыды. Халық билігінің қалыптасуының тұрақтылығы мен өнімділігі азаматтық қоғам институттарының мемлекеттік басқару органдарымен, саяси партиялармен және үкіметтік емес ұйымдармен өзара әріптестігінен бастау алады десек, ақиқаттың көзін ашқандай боламыз.

Қоғамдық әділеттілік пен қоғамдық теңдік, өз кезегінде, адам және азаматтардың толыққанды мүдделерін қанағаттандыруға, билік тармақтарының әділ жетілдірілуінде және толық ақпараттандырылуынан көрінісін табады. Адам, тұлға ретінде өз құқықтарын, бостандықтарын мен теңдігін

қорғауға әрқашан ұмтылады. Алайда, адам азамат қоғамдық қатынаста өмір сүргендіктен, ол қоғам құрлымынан тыс, мемлекеттен тыс, өмір сүре алмайды, яғни бұл тұста, ол басқару функциясымен тығыз байланысты болатындығын көрсетеді. Азаматтық қоғам өз кезегінде, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын белгілі бір нышанда мемлекеттің атқару функциясына жүктесе, екінші жағынан мемлекеттік биліктің адам бостандығы мен теңдігін тежейтін нормаларға шектеу қоюмен сараланады. Бұл тұста, азаматтық қоғамның ең басты шарты мемлекет пен адам және азаматтардың еріктігі мен өзара сенімділігінде жүзеге асырылады.

Осылайша, демократиялық режимнің немесе халық билігінің азаматтық қоғамдағы саяси шарттарын жасай отырып, мемлекеттің институционалдық тұрғысынан, қоғамға жоғарғы тәуелділігін объективті жүйелеуге болатындығын көреміз. Сол себепті, қоғам дамуы жоғары деңгейде жүзеге асырылған сайын, өзін – өзі басқару мен өзін – өзі бағыттау білетін механизмнің жоғарғы қарқын алуы, өз кезегінде мемлекеттің қоғамдық институционалдық жүйесімен санасуға жол ашатындығы мәлім.

Азаматтық қоғам институттарының жоғары деңгейде қалыптасуы, өзін – өзі ұйымдастыруынан көрініс табады десек, өз кезегінде азаматтық қоғам институттарының қоғам мен мемлекет арасындағы байланысты дамытатын көпір ретінде де бағалауға болады. Көптеген қоғамдық ұйымдар мен қорлардың, ассоциациялардың қалыптасуы мен дамуы, қазақ елінің терең трансформациялық әлеуметтік көрінісі ретінде бағалауға болады, десе де азаматтық қоғам құрлым ретінде заманауи отандық, шет мемлекеттерінің саясаттанушыларынан бағасын алғаның байқауға болады. Азаматтық қоғам институттарының берік қалыптасуы, оның өмір сүруінің жоғарылығын көрсетеді, ал оның жоғарғы деңгейде өмірлендігі халық билігінің ішкі саяси тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Азаматтық қоғам институттары өз кезегінде, адам және азаматтарды саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани және мәдени салаларының, басқада құндылықтарының конституциялық нормаға сәйкес, жүзеге асырылуын немесе қамтамасыз етілуін қадағлайтын құрал немесе күш ретінде бағалау қажет. Азаматтық қоғам өзінің қоғамдық бірлестіктері мен мекемелері арқылы қоғам өмірінің барлық салаларынан орын алады. Оның көп бөлігі қоғамның экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани және мәдени тұрғысынан жетілдірілген.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде даму жолындағы азаматтық қоғам институттарының халық билігін жүзеге асырудағы теориясы мен тәжірбиесі кең құрылымда жатыр деуге болады. Бұл тұста, саяси партиялардың, үкіметтік емес ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің және Халық Ассамблеясының конституциялық және құқықтық базасын айтып өткен жөн. Бұл аталған ұғымдардың халық билігін жүзеге асырудағы конституциялық аспектілеріне жеке тоқталып өтуге болады.

«Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының заңында саяси партия ұғымы беріледі. Саяси партиялар деп Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік билікті жүзеге асыруда олардың саяси еркін білдіріп, жариялауға өздерінің өкілдерін қатыстыру арқылы ететін ерікті түрдегі бірігуі танылады. Саяси партиялар қоғамның саяси өміріне қатысу, азаматтардың саяси еркін қалыптастырып, жүзеге асыруға және заңда көзделген тәртіппен мемлекеттік билік органдарын қалыптастыруға қатысу үшін құрылады.

Әр түрлі саяси партиялардың пайда болуы, олардың қоғамдағы рөлі өсуі, олардың қызметінің нысандары мен әдістерінің күрделенуі олардың құқықтық институтқа айналуына алып келеді. Қазақстан Республикасында саяси партиялардың институционалдануы өзара байланысты екі бағытта: Конституцияға негізгі қағидаларын олардың мәртебесін енгізу арқылы және саяси партиялар туралы арнаулы заңдарды қалыптастыру жолымен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының бесінші бабы саяси партиялардың негізгі қағидаларына арналған. [1].

Саяси партиялар өз алдына дербес болып табылады. Басқаша айтқанда, саяси партиялар мемлекеттік органдарға қосылып кетпейді, олар мемлекеттік органдардан тәуелсіз жұмыс істейді.

Конституция барлық саяси партиялардың заң алдында теңдігін белгілейді. Бұл бірде - бір партияға ерекше жағдай тудырылмайтындығын, артықшылықтар берілмейтіндігін білдіреді. Көп ұлтты мемлекет жағдайында саяси партиялар мен ұйымдар этникалық қағида бойынша құрыла алмайды, ол Конституцияға қайшы болып табылмайды. Бұндай мән - жай басқа партиялардың алдында қайсыбір артықшылықтар берілуі туралы талаптар қоюға негіздеме бола алады. Барлық

саяси партиялар да Конституция заң нормасының аясында, саяси партиялар туралы тиісті заңдарды бірдей сақтауы тиіс болып табылады.

Конституция мемлекеттік саяси партиялардың ісіне заңсыз араласуға тиым салады. Саяси партиялардың Конституцияда, саяси партиялар туралы заңдарда көзделген және бекітілген мәртебесін бұзатындай әрекеттері мемлекеттің, оның құзырлы органдарының заңсыз араласуы деп түсініледі.

Конституцияда саяси партияларға мемлекеттік органдар қызметін жүктеуге жол берілмейтіндігі белгіленген. КСРО - ның 1977 жылғы Конституциясы қоғамның саяси жүйесінің, мемлекеттік ұйымдарының негізі Коммунистік партия деп таныды.

2007 жылғы 21 мамырдағы заң арқылы саяси партияларды қаржыландыруға тиым салу жөніндегі норма алып тасталды. Саяси партиялар мен ұйымдар өздерінің қаржысымен, Қазақстан Республикасының азаматтары және заңды тұлғалары бөлген қаржымен өмір сүре және қызмет ете алады. [2].

Конституцияға сәйкес, конституциялық құрылысты күштеп өзгертуге, Республиканың тұтастығын бұзуға, мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, топтық-тектік және рулық алауыздықты қоздыруға бағытталған саяси партиялар құруға және олардың қызметіне тиым салынған. Егер саяси партиялардың қызметі Конституцияға қайшы келетін болса, онда ол заңда көзделген тәртіппен жауаптылыққа тартылады.

Бұл орайда Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «...Өздерін партиямыз деп санап, астана мешітінде басыздыққа барып, дін адамына қол көтеріп, кейбір халықтарды тұтасымен мемлекет аумағынан аластатуға шақырып жүрген әсіре ұлтшыл топтарға немесе «мәдени дәстүрлерді қалпына келтіреміз» дегенді желеулетіп, қарулы топтар құрып, Қазақстаннан бөлініп кетуге ұмтылып жүргендерге тиым салу демократияға жат бола ма? Меңінше, оның жауабын Қазақстан халқы, әлгіндей әулекіліктердің жолын кескен Конституцияны бірауыздан мақұлдай отырып, біржола жауап береді деп ойлаймын» [3] дегенін айтып өткен жөн.

Қазақстан Республикасында діни негіздегі саяси партиялардың қызметіне тиым салынған. Аталған конституциялық қағиданың екі жақты ұғымын түсінген жөн: біріншіден, діни көзқарасты басшылыққа алатын саяси партияларды құруға болмайды десек, екіншіден, құрылған және тіркелген саяси партиялардың өз қызметін діни идеологияны басшылыққа алып жүргізуіне құқығы жоқ. Діни негіздегі саяси партияларды құру және олардың қызметіне тиым салу мемлекеттің зайырлық сипатынан және діни бірлестіктердің тек өз мүшелерінің ғана рухани сұранысын қанағаттандырып, қалың көпшіліктің мүдделерін қамти алмайтындығынан туындайды.

Қазақстан Республикасының мемлекет ретіндегі даму жолында, саяси жүйесінде Халық Ассамблеясының алатын орны ерекше екендігі мәлім. Азаматтық қоғам мен мемлекеттің мызғымас көпірі болып табылатын Халық Ассамблеясы, қазақ қоғамының тарихи тұрғыдан көпұлтты мемлекет ретінде қалыптасқандығын бейнелейді. Бұл тұста, азаматтық қоғам жүйесінің мемлекетте қалыптасқан ұлттар мен ұлыстардың татулықта өмір сүріп, қоғамның әртүрлі салаларындағы даму эволюциясының бейнесін көрсетіп отырғандығы ақиқат.

Қазақстан этносаралық келісім мен ұлттық бірлік саясатының берік конституциялық құқықтық негізі бар, ол мемлекеттік этносаясатты іске асыруды қамтамасыз ету бойынша нысаналы жұмыс нәтижесінде қалыптасты. Оның құқықтық негізі тәуілсіздік алған алғашқы күндерден бастап қаланды және егемен Қазақстанның бастапқы актілерінде конституциялық құқықтық жүйеге құрыла бастағаны мәлім. Бұл ретте, қазақ қоғамының күрделі тарихи өмір жолын басып өткендігін анғауға болады.

Тәуелсіз мемлекет құрылған сәттен бастап еліміздің басшылығына экономикалық тоқыраумен, тәуелсіз мемлекет пен азаматтық қоғамның институттарын жедел қалыптастыру қажеттілігімен байланысты көптеген мәселелердің шешімін табуға тура келді. Бұл ретте Қазақстанның көпұлтты және ыдырап жатқан Одақтағы этноцентризм жағдайында республиканы мекендеген этностардың арасындағы мүдделерді қамтамасыз ету және үйлесімді қарым - қатынастарды ұстау мәселесінде «алтын аралықты» табу қажет болды. Осы жағдайда аса маңызды міндет этностық ортаның саяси мүдделерімен байланысына жол бермеу болды.

Мемлекеттік этносаясаттың қалыптасу үдерісі төмендегі негізгі деңгейлерде көрініс табады [4, 466]:

-Конституциялық және саяси-құқықтық деңгей (мемлекет қызметі мен демократиялық даму-

дың өзекті қағидаттарын конституциялық және саяси – құқықтық) арқылы қамтамасыз ету;

-қоғамдық келісімді, саяси тұрақтылықты және қазақстандық патриотизмді қамтамасыз ету;

-Доктриналық деңгей (Қазақстанның ұлт бірлігі доктринасында жария етілген «бір ел - бір тағдыр», «тегі басқа - теңдігі бір», «ұлт рухының дамуы» - этносаралық толеранттылық пен ұлттық бірлік ұстанымдары мен стратегиялық мақсаттарды негіздеу) арқылы жетілдіру;

-Институционалдық деңгей (ұлттық бірлікті, қоғамдық келісімді және этносаралық толеранттылықты қамтамасыз ететін) қоғамдық және саяси институт ретіндегі Қазақстан Халық Ассамблеясының рөлі өзекті болып отырған азаматтық қоғам институттары.

Қазақстан Республикасындағы этносаясаттың даму үлгілерін және белсенді жүргізіліп отырған саяси модернизация үдерістерін теориялық тұрғыда қорыту оның қалыптасуы мен дамуының басты кезеңдерін анықтап берді [5, 89б]:

Бірінші кезең – 1991-1995 жылдар аралығын қамтиды. Дәл осы кезеңде ішкі саясат бойынша, соның ішінде, этносаралық қатынас мәселелері бойынша тәуелсіз шешімдер қабылдау мүмкіндігі туды. Бұл кезең этностық компонентті анық ұлттық идеологияның басымдығымен сипатталады.

Бұл өтпелі кезеңде, мемлекеттің орнығуына ықпал еткен шешуші фактор ол қазақ халқының ішкі ұлттық бірлігі болды деген түрлі ойлар мен тұжырымдамалардың жиынтығымен толық келісуге болады. Бұған себепкер болған тарихи құжаттарды саралайтын болсақ: 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация; 1991 жылдың 16 желтоқсанда қабылданған Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы конституциялық заңы және 1993 жылдың 28 қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясы дамығандығын және желтілдірілгендігіне тарих куә. Бұл қоғам мен мемлекет арасындағы өзара жауапкершіліктің артқандығын көрсетеді. Бұл дегеніміз азаматтық қоғам институттары мемлекеттік басқару, құрылым және саяси режим нысандарысыз өмір сүре алмайды десек, ал мемлекет қоғамдық келісім мен азаматтық қоғам институттарысыз дамымайтындығын көрсетті.

Екінші кезең - 1995-2002 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде қазақстандық бірегейлік өлшемдерінің мазмұны айқындалды және Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру тұжырымдамасы негізінде Қазақстан қоғамы қазақ ұлтының төңірегінде бірігуді «әралуандылықтағы бірлік» қағидаты негізінде қамтамасыз етті.

1995 жылы жаңа Конституцияның қабылдануына байланысты мемлекеттіліктің жалпы азаматтық қағидаттары бекітіліп, мемлекеттегі ұлттық құрылысқа қатысты мәселелерді қабылдаудың жаңа моделі айқындалды. Бұл кезеңде этносаясат азаматтық қоғам қағидаттарына негізделген азаматтардың саяси бірлігі бойынша қазақстандық ұлтты қалыптастыруға бағытталды. Қазақстан мемлекеттілігі ортақ азаматтылыққа байланысты модернизациялық ұлттық құрылыс үлгісі қалыптаса бастады. Бұл кезеңде «Қазақстан-2030» даму Стратегиясы қабылданып, еліміздің ұлттық дамуының негізгі өлшемдері анықталды.

Үшінші кезең - 2002 - 2007 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісін қалыптастыру бағытындағы саясат жүзеге асырылды. Бірқатар нормативтік және бағдарламалық құжаттар дайындалып, дайындалды. Толық тоқталар болсақ: Қазақстан Халық Ассамблеясының Стратегиясы, Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісін жетілдіру бағдарламасын айтып өтуге болады.

Төртінші кезең - 2007 - 2010 жылдар аралығын қамтыды. Бұл кезең Қазақстан қоғамының тұтас халыққа бірігуге ұмтылысымен, этноконфессионалдық үдерістерге шұғыл жауап беруден жүйелі мемлекеттік этносаясатқа көшумен сипатталады. 2007 жылғы конституциялық реформа демократиялық үдерістердің жаңа кезеңіне жол ашты. Қазақстан қоғамының тұтас халық ретінде интеграциялануына жоғары мән берілді. Бұл кезеңде Қазақстан Халық Ассамблеясы конституциялық мәртебеге ие болды. Ассамблеяның заң шығарушы орган – парламенттегі өкілділігі елеулі түрде күшейді.

Бесінші кезең 2010 жылдан бастау алады. Ол Қазақстанның ел бірлігі доктринасының, Қазақстан 2020 жылға дейінгі даму стратегиясының алғышарттары қалыптасып, дамыды. Бұл ретте, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің мемлекет құрудағы этносаясатының рөлі мен басымдықтары қарастырылып, жалпы тұжырымдалды.

Алтыншы кезең 2012 жылдан бастау алады. Ол «Қазақстан 2050» Стратегиясының, Қазақстан Халық Ассамблеясының 2020 жылға дейінгі даму тұжырымдамасының қабылдануымен басым-

дықтарға ие болды немесе көрінісін тапты деуге болады. Бұл ретте, Ассамблея саясаттан тыс халық өкілділігінің институтына айналғандығын көруге болады. Ол азаматтық секторды ұйымдастырудың алаңы ретінде мемлекет пен қоғам дамуының өзекті мәселелерін талқылау, ортақ келісімді шешімдер қабылдауға жағдай жасады. Аталған өзгерістер мен үдерістер бүгінгі күннің өзінде аяқталған жоқ. Ол қазіргі заман талаптарына сәйкес, ұлттық саясаттың тиімділігі мен болжамдылығын айқындайтын тетіктердің жаңа әдістерді жасауды талап ететіндігін көруге болады.

Халық билігінің мызғымас бөлігі ретінде үкіметтік емес ұйымдар мен қоғамдық бірлестіктердің конституциялық және құқықтық атқаратын рөлі ерекше екендігі ақиқат. Олардың әрқайсысына жеке тоқталатын болсақ:

Тарих беттеріне жүгінсек, Қазақ КСР Конституциясының бірінші бөлімі «Саяси жүйе» деп аталды. Саяси жүйені мемлекет, кәсіподақтар, комсомол, басқада қоғамдық ұйымдар мен еңбек ұжымдары құрды. Бұл ретте, «Мемлекеттік емес (үкіметтік емес) ұйымдар» ұғымы болған емес. Өйткені барлық қоғамдық ұйымдар, оның ішінде еңбек ұжымдары социалистік меншік нысаны болып табылатын ұжымдық меншікке негізделді. Мемлекеттің барлық құқықтық саласында, бір партиялық үстемдіктің бейнесі қалыптасты.

Териялық тұрғыда, заңнамалық актілерде «мемлекеттік емес ұйымдар» ұғымының пайда болуы жеке меншіктің пайда болуымен және мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттар қызметтері аясының жымдасуымен байланысты. Қазақстан мемлекеті өзінің Конституциясында қоғамдық ұйымдарға, кеңестік кезеңдегідей, мемлекеттік міндеттер жүктелмейтіндігін, олардың өз қызметін дербес атқаратындығын айқын мәлімдейді.

Алдымен «мемлекеттік ұйым» және «үкіметтік емес ұйым» ұғымдарын түсіндіруге тырысайық. Қазақстан Республикасының заңнамасында осы екі ұғым да кең қолданылады. Айталық, «Мемлекеттік емес ерікті зейнетақы қорлары туралы» 1998 жылғы 3 маусымдағы Қазақстан Республикасының заңында қордың акционерлік қоғам түрінде құрылатын банктік емес қаржылық мекеме болып табылатыны туралы жазылған.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы 30 қыркүйектегі «Елдегі жағдай және ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттар: қоғамдық демократияландыру, жаңа жүз жылдықтағы экономика және саяси реформа» атты халыққа Жолдауы демократияландырудың шешуші элементтерінің бірі ретінде «үкіметтік емес ұйымдардың азаматтық қоғам құрылысын нығайтудағы рөлін» [6] арттырды.

Негізінде екі маңызды факторды атап өткен жөн: 1) мемлекеттік емес ұйымдар коммерциялық ұйымдар болып табылады; 2) олар, әдетте, бірлестіктер деп аталады. Сонымен бірге, «ұйым» сөзі қолданылады. Айталық, ҚР АҚ-нің 106-бабында «азаматтардың ерікті түрде бірігуінен пайда болған ұйым қоғамдық бірлестік болып табылады» [7] делінген.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік емес ұйымдардың қызметін ұйымдастыру қағидасын айқындайтын айтарлықтай кең заңдық база қалыптасқан. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы ағымдағы заңнаманы нақтылаушы осы қағидаларды айқындайтын негізгі акт болып табылады. Заң нормасына сәйкес, мемлекеттік емес ұйымдардың қызметін ұйымдастыратын негізгі қағидалар жиынтығына, жеке тоқталып саралайтын болсақ:

Біріншіден, маңызды қағида ретінде идеологиялық және саяси әр алуандылықтың конституциялық тұрғыдан танылуын айтуға болады. Екіншіден, мемлекеттік емес ұйымдардың ерікті түрде ұйымдасуы мен демократиялық негізде жұмыс істеуіне конституциялық деңгейде кепілдік береді.

Үшіншіден, мемлекеттің, оның органдарының қызметін мемлекеттік емес органдардың қызметінен бөлу маңызды қағида болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттік органдардың міндетін қоғамдық бірлестіктерге жүктеуге тиым салады. Конституция мемлекеттік емес ұйымдардың мемлекеттік органдармен ынтымақтасып жұмыс жасауына тиым салмайды. Мұндай ынтымақтастық әртүрлі жағдайларда және әртүрлі нысанда жүзеге асырылуы мүмкін. Оған дәлел ретінде, Қазақстан Халық Ассамблеясының заң шығарушы органдағы өкілеттілігін келтіруге толық негіз бар.

2005 жылғы 12 сәуірдегі «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» Заңда мемлекеттің үкіметтік емес ұйымдармен ынтымақтасуының маңызды мәселелері қамтылған. Бұл заң шығару мәнінде әлеуметтік, демократиялық мемлекеттің идеяларын іске асыруға бағытталған. «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс дегеніміз – ол бюджет қаражаты есебінен қамтамасыз етілетін, республикалық,

салалық және діни деңгейлерде әлеуметтік міндеттерді шешу нысандарының жиынтығы» [8]. Төртіншіден, Конституция заңдық нормасына сәйкес, мемлекеттің қоғамдық бірлестіктердің қызметіне заңсыз араласуға тиым салады. Бесіншіден, саяси тұрақтылықтың, қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуының толық көлемде реттелуіне жауапкершілік нормасының жиынтығын атап көрсетуге болады.

Алтыншыдан, мемлекеттік органдардың тарапынан болатын заңдылықты және мемлекеттік емес ұйымдардың қызметіне бақылау жүйесін айтқан жөн.

Жетіншіден, мемлекеттік органдар тарапынан болатын қолдау, мемлекеттік емес ұйымдардың қызметін қамтамасыз ететін маңызды қағида болып табылады. Қоғамдық бірлестіктер, үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық қорлар және тағы басқалары, өз тарапының құқығын қорғауға сотқа жүгіне алады.

Халық билігінің конституциялық қалыптасуы мен дамуы өз кезегінде, заң нормасымен айқындалған, мемлекет пен қоғамдық ұйымдар, үкіметтік емес ұйымдар, саяси партиялар мен қоғамдық қорлар секілді құрылымдар арқылы жүзеге аырылып дамиды және жетілдіріледі. Бұл тұста, халық өз тарапынан референдум, митинг, сайлау жүйесі арқылы өз көзқарасы мен мүддесін қорғайды және қалыптасытыруға Қазақстан Республикасының Конституциясы толыққанды кепілдік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы: «Баспа» ЖШС, 1995 жылы 30 тамыз. (Соңғы өзгерістер мен толықтырулар 10.03.2017 № 51-VI <http://www.zakon.kz/>).
2. Ким У Джунг. Это великопный мир бизнеса.-М., 1992
3. Назарбаев Н.Ә., Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра, 2003.
4. Назараев Н.Ә., Политика мира и согласия.Астана Елорда, 2008, 46 б.
5. Назарбаев Н.Ә., бейбітшілік және қоғамдық келісім идеясы/ Астана: «Ақарман-медиа»,2010., 89 б.
6. Назарбаев Н.Ә., Тәуелсіздікті хабарлауға болмайды, оған тек қана қол жеткізугеболады// 3 томдағы құжаттар мен материалдар жиынтығы-Т II.
7. Е.Арланов «Азаматтық қоғам және оның институтары тұжырымдамасының заанауи түсіндірілуі», «Әділ сот» баспасы 22.11.2014.
8. "Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 1 сәуірдегі N 375 қаулысы. www.zan.kz

Кегембаева Жанар Аманжановна

Ученый секретарь Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова,
доктор юридических наук, доцент, полковник полиции
Kegembaeva@mail.ru, т.87073904673

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ СЕМЕЙНОМУ НАСИЛИЮ В КАЗАХСТАНЕ

***Түйін.** Мақалада Қазақстанда өзекті болып табылатын отбасы саласындағы зорлық-зомбылық мәселесі қарастырылуда. Бүгінгі күні зорлық-зомбылық отбасылық қатынастардағы тұлғааралық қайшылықтарды шешу тәсілі ретінде кеңінен таралған. Автор отбасы-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылықтың негізгі ерекшеліктерін олардың алдын алудың тиімді жүйесін қалыптастыру бойынша ұсыныстарды негіздеу мақсатында қарастырады.*

***Резюме.** Статья посвящена такой актуальной проблеме казахстанского общества, как насилие в семье. На сегодняшний день насилие широко распространено как способ решения межличностных противоречий в семейных отношениях. Автор рассматриваются основные особенности насильственных правонарушений в семейно-бытовой сфере с целью обосновать предложения по формированию эффективной системы их профилактики.*

***Summary.** The article is devoted to such an urgent problem of the Kazakh society as domestic violence. To date, violence is widespread as a way of solving interpersonal contradictions in family relationships. The author examines the main features of violent offenses in the family and household sphere with the purpose of substantiating proposals for the formation of an effective system for their prevention.*

Проблема семейного насилия, несмотря на широкую распространенность данного феномена, относительно недавно стала предметом обсуждения на государственно-правовом уровне. До этого в теории права и в законодательстве рассматривались лишь крайние формы насилия в семье, сопряженные с совершением тяжких преступлений против личности.

Как отмечается в комментарии к Закону «О профилактике бытового насилия», «бытовое насилие отличается от насилия, происходящего, от кого бы то ни было, тем, что жертва подвергается насилию со стороны лиц, которые на самом деле должны быть опорой и защитой для них, с которыми они связаны узами родства или брака, вместе проживают, имеют общее жилье, имущество, средства к существованию, материально и морально зависящие от лица, проявляющего насилие. От этого жертвы насилия не всегда и не сразу реагируют на факты совершенных против них актов насилия, способствуя тем самым развитию у насильника чувства безнаказанности за свои действия и продолжению с их стороны противоправного поведения» [1].

Несомненно, что в этом кроется основная причина того, что бытовое насилие во многих ситуациях не ограничивается побоями и иными насильственными действиями, выливаясь в преступления, связанные с причинением потерпевшим тяжкого вреда здоровью или смерти, доведению до суицида. Многие из таких случаев получили большой резонанс, ужасая жестокостью действий. Например, в Южном Казахстане мать скалкой избивала до смерти четырехлетнего сына [2]. В Мангистауской области мужчина в ходе ссоры избил свою родную мать, и от полученных травм пожилая женщина скончалась [3]. К сожалению, средства массовой информации извещают о множестве таких случаев, произошедших в стране.

Вместе с тем, современное понимание семейного насилия включает в себя не только умышленные действия одного члена семьи против другого, грубо посягающие на его права и свободы, но и угрозу совершения таких действий. Такую трактовку семейного насилия предлагают, в частности, международные правовые акты.

Так, ООН в одной из деклараций определяет насилие в отношении женщин как «любой акт насилия, совершенный на основании полового признака, который причиняет или может причинить физический, половой или психологический ущерб или страдания женщинам, а также угрозы совершения таких актов, принуждение или произвольное лишение свободы, будь то в общественной или личной жизни» [4].

Насилие может принимать самые различные формы и проявляться в самых разных деяниях. В любом случае, эти деяния совершаются субъектом умышленно и целенаправленно. Лицо, применяющее насилие, стремится воздействовать на жертву с тем, чтобы причинить ему физическую

или психологическую травму, нарушая его права и существенно ограничивая свободу его волеизъявления и действий. С.М. Сапаралиева в своем исследовании по вопросам защиты прав женщин выделяет множество форм насилия: физическое, сексуальное, психологическое, финансовое (экономическое), социальное, политическое [5, с. 89]. Очевидно, что такое понимание насилия вполне применимо не только по отношению к женщине, но и к любому другому члену семьи – ребенку, пожилому человеку и т.п.

В Казахстане ведется большая работа по противодействию семейно-бытовому насилию. В этом аспекте надо отметить работу по созданию и совершенствованию правовой основы для защиты личности от любых форм семейно-бытового насилия. Это Конституция Республики Казахстан, нормы которой гарантируют каждому защиту прав и законных интересов, международные правовые акты по правам человека, Уголовный кодекс и Кодекс республики Казахстан об административных правонарушениях, Кодекс «О браке (супружестве) и семье», Закон «О профилактике бытового насилия» и др.

В 2016 году Указом Президента была утверждена Концепция семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года, на базе которой Правительством был разработан план конкретных мероприятий по укреплению института семьи в казахстанском обществе [6]. Как отмечается в указанной Концепции, в Казахстане «недостаточно развиты профилактические меры, таким образом, работа с семьей проводится, в основном, по факту наступления трудной жизненной ситуации» [6].

Трудно не согласиться с необходимостью акцентирования внимания именно на превенцию правонарушений, сопряженных с насилием в семейно-бытовой сфере. Однако надо учитывать тот факт, что такие правонарушения обладают большой латентностью. Жестокий агрессор в семье может создавать абсолютно противоположное впечатление у коллег, соседей, дальних родственников и знакомых.

Особенности семейно-бытовых отношений предопределяют тот факт, что правоохранительные органы достаточно ограничены в возможностях контроля и своевременного вмешательства. Как отмечает Ю.Н. Пудовочкин, «семья является относительно закрытым социальным формированием, практически недостижимым для целенаправленной воспитательной работы и эффективного социального контроля. Такая закрытость является естественным и неперенным атрибутом семьи, обеспечивающим ее самостоятельность и независимость, гарантирующим невмешательство в частную жизнь, сохранение личной и семейной тайны, позволяющим родителям самостоятельно решать вопросы семейного воспитания в соответствии с правом, предоставленным семейным законодательством. В то же время именно эта неподконтрольность семьи иным общественным институтам способна продуцировать деспотизм и произвол в семье» [7, с. 236-264].

Насилие в отношении женщин, чаще всего являющихся жертвами, усугубляется и другими факторами, а именно:

- чувством стыда, не позволяющим женщинам сообщать об определенных актах, совершающихся по отношению к ним;
- недостаточным доступом женщин к юридической помощи или защите;
- слабыми усилиями со стороны государственных органов и общественных организаций по распространению информации о существующих правовых нормах и обеспечению их соблюдения;
- малочисленностью просветительских и других мер по устранению причин и последствий насилия [8, с. 15].

Сотрудникам правоохранительных органов, работающих в сфере профилактики и пресечения фактов семейно-бытового насилия, приходится сталкиваться с серьезными трудностями при выявлении правонарушений. От сотрудников требуется не только знание действующего права, но и основ психологии и педагогики, наличие не только профессионализма, но и человеческого такта и понимания.

Сотрудники органов внутренних дел проводят профилактическую работу с лицом, замеченным в проявлении семейного насилия, при наличии определенных оснований – поступление заявления от лица, непосредственное обнаружение факта семейно-бытового насилия сотрудником ОВД, наличие материалов, поступивших из государственных органов и органов местного самоуправления.

Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года «О профилактике бытового насилия» за-

крепляет систему мер, нацеленных на превенцию правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений, обеспечение безопасности потерпевшего.

В частности, по отношению к лицу, совершившему бытовое насилие, могут быть применены такие меры, как: профилактическая беседа, доставление в органы внутренних дел для составления протокола об административном правонарушении, защитное предписание, административное задержание, принудительные меры медицинского характера, установление особых требований к поведению правонарушителя и т.д. [9]. Среди этих мер относительно новым правомочием органов внутренних дел выступает вынесение защитного предписания. Такое предписание устанавливает для лица, совершившего насилие в семье, ряд ограничений на совершение определенных действий – запрещается совершать бытовое насилие, вопреки воле потерпевшего разыскивать, преследовать, посещать, вести устные, телефонные переговоры и вступать с ним в контакт иными способами, включая несовершеннолетних и (или) недееспособных членов его семьи [9]. Нарушение таких требований влечет ответственность, предусмотренную Кодексом Республики Казахстан об административных правонарушениях. При этом соответствующая статья 461 КоАП Республики Казахстан предусматривает наказание за нарушение защитного предписания в виде предупреждения или административного ареста на срок до 5 суток.

Срок административного ареста, как видим, далек от максимального срока, предусмотренного КоАП Республики Казахстан. Но здесь необходимо учитывать, что меры административно-правового воздействия рассчитаны на факты семейно-бытового насилия, не сопряженные с причинением такого вреда личности, за который предусматривается уголовная ответственность. Ст. 73 КоАП охватывает лишь такие противоправные действия в сфере семейно-бытовых отношений, как: нецензурная брань, оскорбительное приставание, унижение, повреждение предметов домашнего обихода и другие действия, выражающие неуважение к лицам, состоящим с правонарушителем в семейно-бытовых отношениях и нарушающие их спокойствие [10]. В таких ситуациях сотрудник полиции широко применяет метод убеждения при работе с нарушителем, включая разъяснение противоправности действий, требование о прекращении незаконного поведения, предупреждение о возможности применения мер государственно-правового принуждения.

Принятие специального закона по вопросам профилактики бытового насилия, создание специализированного подразделения органов внутренних дел по защите женщин от насилия, закрепление такой меры, как защитное предписание – все это стало результатом изучения положительного международного опыта в сфере противодействия семейно-бытовому насилию.

Исследование зарубежного опыта показало также, что успешное решение проблемы семейно-бытового насилия требует внимания не только со стороны правоохранительных органов, но и со стороны институтов гражданского общества. Здесь нельзя не отметить активную работу различных кризисных центров – специализированных организаций по защите личности от бытового насилия. Эти центры безвозмездно оказывают юридическую, консультативно-психологическую, социальную помощь, предоставляя временное проживание, осуществляя информационно-просветительскую, психокоррекционную и воспитательную деятельность.

В настоящее время в Казахстане деятельность таких НПО всемерно поддерживается государственными органами – министерствами здравоохранения, внутренних дел, юстиции, образования и науки, труда и социальной защиты, Национальной комиссией по делам женщин и семейно-демографической политике, различными международными и национальными фондами.

Несомненно, что работа по противодействию семейно-бытовому насилию должна строиться также с широким привлечением средств массовой информации, религиозных организаций, иных общественных институтов. Принимаемые правоохранительными органами меры административно-правового и уголовно-правового принуждения по отношению к лицам, совершившим факты семейного насилия, должны сочетаться с оказанием психологической и социальной помощи и поддержки пострадавшим.

Литература

1. Комментарий «Применение судами норм Закона Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» // Интернет-ресурс: http://adilet.zan.kz/rus/docs/T090000214_
2. В Казахстане мать до смерти избивала сына скалкой // Интернет-ресурс: <https://argumentiru.com/>

crime/2010/12/87318

3. В Бейнеу сын до смерти избил пожилую мать // Интернет-ресурс: <https://dixinews.kz/articles/proishestviya/34779/>

4. Декларация об искоренении насилия в отношении женщин. Принята резолюцией 48/104 Генеральной Ассамблеи от 20 декабря 1993 года // Интернет-ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/O9300000006>

5. Сапаралиева С.М. Конституционно-правовая защита прав женщин в Республике Казахстан: дис. ... канд. юрид.наук. – Алматы, 2005. – 137 с.

6. Указ Президента Республики Казахстан от 6 декабря 2016 года № 384 «Об утверждении Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000384>

7. Пудовочкин Ю.Н. Уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения преступлений против несовершеннолетних: дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2005. – 364 с.

8. Алауханов Е.О., Каирова Н.И. Преступное насилие в отношении женщин. – Алматы: Заң әдебиеті, 2008. – 230 с.

9. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 214-IV «О профилактике бытового насилия» // Интернет-ресурс: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_

10. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V // Интернет-ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235#z244>

Кондратьев Игорь Владимирович

проректор по научной работе и инновациям Центрально-Казахстанской академии,
канд. юрид. наук, доцент
caterinka_2002@mail.ru

Абдрахманов Руслан Серикович

старший преподаватель-методист факультета очного обучения юридического института
Карагандинской академии МВД РК
им. Баримбека Бейсенова

СЛАЙД-СХЕМА КАК ИНТЕГРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ В РЕАЛИЗАЦИИ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА К ПРЕДСТАВЛЕНИЮ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

***Резюме.** В статье рассматриваются вопросы по улучшению качества подготовки специалистов для органов внутренних дел, в частности, применение интерактивных моделей — слайд-схем в образовательном процессе. На основе дидактических принципов наглядности анализируются компоненты обучения компьютерных программ. Рассматриваются преимущества использования интерактивных моделей — слайд-схем в различных формах учебной работы преподавателей и обучаемых. Описываются методические возможности использования такой траектории обучения в профессиональной деятельности подготовки специалистов новой формации.*

***Ключевые слова:** Интегративное обучение, компьютерные программы, слайд-модули, дистанционное обучение, программно-комплексные системы обучения, мультимедийная оболочка программ.*

***Summary.** In the article are considered the questions to improve the quality of training specialists for law enforcement agencies, in particular, the use of interactive models - slide schemes in the educational process. On the basis of didactic principles of clarity, the components of training computer programs are analyzed. The advantages of using the interactive model-slide scheme in various forms of teaching work of teachers and trainees are considered. The didactic possibilities of using such trajectory of teaching in the professional activity of training specialists of a new form are described.*

***Key words:** Integration training, computer programs, slide modules, distance learning, software-integrated training systems, multimedia software envelope.*

***Түйін.** Мақалада ішкі істер органдары қызметкерлерін даярлаудың сапасын арттыру бойынша сұрақтар қарастырылған, оның ішінде білім беру үдерісінде интерактивті модельдерді – слайд сызбаларды қолдану. Көрнекіліктің дидактикалық қағидаларының негізінде компьютерлік бағдарламаларды оқытудың компоненттері талданады. Оқытушымен білім алушының оқу жұмысының түрлі нысандарында интерактивті модель-слайд сызбаларын пайдаланудың артықшылықтары қарастырылады. Жаңа формациядағы мамандарды даярлаудың кәсіби қызметінде оқытудың осындай траекториясын пайдаланудың дидактикалық мүмкіндіктері сипатталады.*

***Кілт сөздер:** интегративті оқыту, компьютерлік бағдарламалар, слайд-модульдер, қашықтықтан оқыту, оқытудың бағдарламалық-кешендік жүйелері, бағдарламалардың мультимедиялық қабығы.*

В условиях модернизации образования [1] и в связи с реформами в системе правоохранительных органов, перехода от унифицированных форм предоставления образовательных услуг к многообразию прогрессивных цифровых технологий [2] определение новых приоритетов и направлений развития современных форм и методов обучения приобретает особую актуальность [3].

Так, на заседании Общественного совета г. Алматы заведующий отделом правоохранительной системы Администрации Президента РК А. Калайчиди отметил, что «будут серьезно изменены система обучения и алгоритм принятия на работу новых сотрудников правоохранительной системы. То, что эффективно работало вчера, сегодня уже не приносит такие результаты. Это касается как правовых механизмов правопорядка, так и практики их применения. Концептуальное новшество модернизации в том, что одними из ключевых центров отбора станут ведомственные учебные заведения. При этом ограничится подготовка бакалавров, поскольку в стране значительный избыток юристов. Лица, имеющие диплом юриста, после предварительного отбора будут обучаться в течение 3-5 месяцев в лучших ведомственных учебных заведениях. 5 месяцев — следователи и

криминалисты, 3 месяца — все остальные. Сами учебные заведения должны быть готовы работать по новому формату» [4]. «С большой вероятностью встанет вопрос обновления кадров, привлечения лучших отечественных и зарубежных преподавателей. Кроме того, для обеспечения взаимосвязи теории и практики они будут проходить периодическую стажировку в соответствующих подразделениях полиции. Также к лекциям и семинарам нужно привлекать опытных практиков по соответствующим направлениям» [5].

В связи с этим проблема повышения качества обучения является одной из самых актуальных на современном этапе модернизации системы органов внутренних дел. Ее решение зависит от активного внедрения в педагогическую практику новых научно обоснованных методов и средств обучения, в том числе компьютерного [6]. Большие возможности в направлении совершенствования процесса обучения имеет системный подход к учебному материалу и использование на его основе электронно-интегрированного представления учебной информации на различных этапах и в различных формах учебной работы преподавателей и обучаемых.

Важным аспектом, поэтому является внедрение современных инновационных методов, в том числе создание новых, отвечающих требованиям современных реалий, образовательных информационно-моделирующих технологий, введение инноваций в научной педагогике, изменение способов трансляции учебно-дидактического материала и отказ от устаревших стереотипов преподавания.

В настоящее время интегративные модели — слайд-схемы в компьютерных программах часто позволяют достичь высоких результатов в реализации целей обучения, а также обобщения и подачи учебной информации. Мультимедийно-наглядное отображение информации стало применяться особым образом, который можно охарактеризовать как способ применения системного подхода к учебному материалу.

Структурирование теоретического материала любой дисциплины преследует дидактическую цель создания такой структуры научных знаний, которая была бы оптимальной с точки зрения экономии времени и рационального усвоения. При этом важно, что изучение основных понятий структуры курса облегчает усвоение отдельных вопросов и способствует становлению творческого мышления. Структурирование материала, то есть объединение его по каким-либо признакам в систему, позволяет увеличить количество информации, удерживаемой в кратковременной памяти обучаемого. Это связано с тем, что оптимальный способ передачи информации стимулирует познавательную активность обучаемых, а неуправляемая подача информации и ее избыток может привести к дезорганизации запоминания и мышления в целом. Известно, что применение рациональной дозы наглядности при обучении увеличивает долю активно усвоенной информации в памяти. Кроме того, скорость забывания осмысленного взаимосвязанного учебного текста на порядок меньше скорости забывания текста без ассоциативных связей.

Компьютерные слайд-схемы позволяют выявить и представить учебный материал в форме, удобной для оперативного использования. Кроме того, они могут применяться преподавателями для дидактического анализа учебного содержания различных спецкурсов и специальных дисциплин.

Из сказанного следует, что схематическое представление учебного материала необходимо для формирования у обучаемых системных знаний, так как системы понятий не даются в готовом виде, их надо целенаправленно формировать. Поэтому недостатком многих действующих электронных учебных пособий и учебников является отсутствие четко выделенных важнейших систем понятий и соответствующих им обобщающих умений. Активное применение в обучении наглядных интерактивных форм выражения знаний способствует сжатию содержания, выделению внутренней структуры понятий, повышению действенности знаний и развитию профессионального стиля мышления у обучаемых.

Слайд-схемы, применяемые для структурирования учебного материала, можно условно разделить на две группы: 1) слайд-схемы учебного содержания. Они тем или иным способом отражают конкретное учебное содержание программы; 2) слайд-схемы программ. Они объединяют в различные системы программные вопросы конкретного теоретического курса.

Характерной особенностью моделей — слайд-схем программ является наличие в них условных изображений программных вопросов теоретического курса и связей, соединяющих эти вопросы,

причем последние могут быть даны с большей или меньшей степенью детализации. Надо сказать, что многие из них прямо связаны с так называемыми структурно-логическими схемами специализаций, применяемыми для кафедрального планирования учебного процесса.

К слайд-схемам с малой степенью детализации, то есть объединяющих в единое целое большие части теоретического курса, можно отнести, например, действия следователя на месте происшествия (см. фото № 1).

Фото № 1

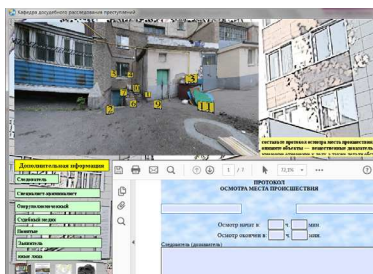

Фото № 2

Фото № 3

Они служат средством перепланирования на системной основе теоретического курса с целью определения содержания разделов курса и формирования системных знаний у обучаемых.

Многие типы рассматриваемого уровня строятся с использованием модельно-информационного метода, основанного на применении элементов теории матричного изображения. Эти модели позволяют обучаемым более четко представить объем программного материала, выявить причинно-следственные связи между темами и разделами теоретического курса (См. фото № 2.).

Они в наглядном виде отображают систему тем курса, внутреннюю организацию учебного материала, внутрисубъектные и межпредметные связи. Это способствует формированию не фрагментарных знаний, а их совокупности. Как уже отмечалось ранее, слайд-схемы программ показывают в наглядном виде взаимосвязь основных понятий в общей программе курса, что позволяет привести знания обучаемых в систему (См. фото № 3.).

Работая в компьютерной программе, курсант быстрее воспринимает зависимости и связи между понятиями, что повышает степень усвоения прослушанного лекционного материала. Поскольку в таких программах отражается логическая последовательность содержания каждой темы, появляется возможность рационально распределить материал между лекционной и самостоятельной формой его изучения, а также более эффективно работать с учебником.

Чаще всего такое структурирование содержания программ применяется для относительно небольших частей (тем, разделов) теоретических учебных курсов. Подобное структурирование в целом для большого теоретического курса не изучалось. Возможно, большое количество таких схем в данном случае, а также соответственно большое количество внутрисубъектных связей может затруднить обучаемому работу по этим модулям, так как образуемая общая сеть связей становится сложной для одновременного рассмотрения. Однако возможно и то, что такая общая модель будет полезной для обучаемых при организации систематической последовательной работы с ней. Программы курса могут быть представлена в виде объемных 3D-моделей, в которых учебные вопросы и соединяющие их связи для нескольких тем большого раздела выносятся на плоскость экрана.

При этом образуется объемная модель вопросов и внутрисубъектных связей раздела. Для всего курса система вопросов и связей будет состоять из совокупности таких объемных модулей, причем число последних равно числу разделов в курсе (например, для курса по подготовке и проведению осмотра места происшествия в syllabusе число таких разделов в программе равно рассмотренным темам). Для одного из разделов данного курса такая объемная модель-схема построена нами на основе 3D-технологий, однако дидактические преимущества ее пока не исследованы. Вероятно, совокупность таких объемных моделей для всего теоретического курса может иметь значение и для моделирования структуры учебного материала, предназначенного для компьютерного обучения.

Прежде всего, следует остановиться на использовании преподавателями приемов при отборе и

анализе учебного материала для изучения. Применение моделей с учетом критериев оптимизации процесса обучения позволяет расположить учебный материал в логической последовательности, выявить внутриспредметные логические связи. При этом можно осуществить строгий отбор основных учебных вопросов, что дает возможность сократить объем изучаемого материала и более глубоко рассмотреть самые важные вопросы без потери времени. Такие слайд-схемы в данном случае выступают как инструмент применения системного подхода, и вся работа преподавателя уже на этапе отбора программного материала приводит его к построению программ. Логичным является мнение о том, что подготовка электронных материалов в рамках такого подхода обеспечивает оптимальные условия для производительного и творческого труда не только курсантам, но и преподавателям. Использование программ на учебных занятиях в качестве наглядного средства обучения позволяет охватить изучаемые вопросы в целом, облегчает установление причинно-следственных связей между разделами курса. Такие новые технологии могут применяться как на лекционных и практических занятиях, так и при самостоятельной работе над материалом. Наглядное представление внутриспредметных связей, которое часто дается на этих занятиях, помогает обучаемым получить практические навыки, необходимые при решении профессиональных задач, а также способствует укреплению знаний на основе зрительной памяти.

Использование такого подхода позволяет преподавателю повторить учебный материал на занятиях и осуществлять наиболее трудоемкие учебные функции — систематизацию материала и его фиксирование. Применение интегрированного учебного материала экономит время преподавания почти всех учебных дисциплин, причем при достижении понимания учебного материала всеми обучаемыми. В освободившееся время обучаемые решают следственные ситуации, отрабатывают навыки и умения применять усвоенные теоретические знания на практике. Тем самым комплекс методических приемов развивает мышление, повышает познавательную активность обучаемых на занятиях, способствуют увеличению объема усвоенной ими информации, причем запоминание учебного материала при их использовании более прочное. Систематическое применение слайд-схем мобилизует обучаемых на постоянное ритмичное учение, организует и направляет внеаудиторную самостоятельную работу. На занятиях возникает атмосфера психологического комфорта — обучаемые активно овладевают учебным материалом, охотно его воспроизводят.

Данная методика связана с контролем знаний обучаемых. Это дает возможность уделять основное внимание не просто воспроизведению усвоенной информации, а умению применять знания в различных связях. Так, на лекционных занятиях они носят характер «спрессованной» информации и являются для обучаемых наглядной опорой для развертывания смысловых связей во время восприятия, осмысления и понимания материала. На практических и семинарских занятиях методика позволяет проверить уровень подготовки всех обучаемых, повышает систематичность изучения теоретических дисциплин, дает возможность всем обучаемым отвечать на каждом занятии, решать большее количество задач, а преподавателям — проводить индивидуальную работу с курсантами.

Необходимо, чтобы интегративные модули знаний отражали существенные связи между понятиями и совокупность этих связей определяла логическую структуру учебного материала. Особенно важно учитывать эти требования в случае применения таких подходов, например, для криминалистики, так как знания по данному предмету легче поддаются формализации.

Такой подход предлагается и для стимуляции как моторной, так и психофизической деятельности обучаемых. Этим же целям служит использование проблемных логических моделей с информационными пробелами, которые способствуют развитию у обучаемых умений анализировать, обобщать, самостоятельно устанавливать причинно-следственные связи. Кроме того, это позволяет обучаемым выдвигать предположения на основе неполных сведений, гипотезы, что в конечном итоге способствует развитию системного мышления. На активизацию познавательной деятельности обучаемых направлено также самостоятельная подготовка по лекционному или индивидуально проработанному материалу. Этот вид учебной работы формирует умение творчески отбирать и логически упорядочивать учебную информацию, критически ее оценивать, выделяя в ней главное и полезное.

Таким образом, данные технологии могут играть существенную роль при моделировании структуры и представления учебного материала, предназначенного для использования на новых компьютерных платформах. Эта проблема является как технической, так и концептуальной, свя-

занной с такими психолого-педагогическими понятиями, как обучение, объяснение, понимание материала. Компьютерные программы как средство для создания учебных комплексов на системной основе позволяет устранить некоторые недостатки традиционных учебных занятий (построенных по принципам традиционного программированного обучения как формы контроля знаний, путем тестирования по вопросам). Здесь же требуется система последовательности, статичность учебного материала, возможность переструктурирования учебного содержания по желанию преподавателя и обучаемого, наибольшее количество наглядно организованной учебной информации.

Это связано с тем, что учебная информация, в представленной форме на экране монитора, легче усваивается обучаемым, чем та же информация в виде простого текста. При этом создается возможность для образного представления знаний, что способствует не только быстрому запоминанию материала, но и более прочному его усвоению.

Методическое обеспечение обсуждаемого в рамках таких образовательных компьютерных программ может состоять из четырех взаимосвязанных основных систем: программы дисциплины и ее учебного содержания; самоконтроля знаний, программного обеспечения. Компьютерная система может строиться на базе детализированной (развернутой) программы курса дисциплины.

Такие программы могут быть представлены как в программной оболочке, так и в виде модулей, в которых учебные вопросы данной темы курса объединены на логико-структурной основе внутрипредметными связями. Фактически всю совокупность информации можно представить в виде объемной системы (сети) учебных вопросов со связями между ними. Вывод на экран монитора отдельных фрагментов этой системы по соответствующим темам изучаемого курса позволит обучаемому более наглядно представить место изучаемого в данный момент учебного вопроса в общей системе программы курса, что, положительно скажется на усвоении предъявляемого программой учебного материала.

Система учебного содержания такой компьютерной программы содержит главную учебную информацию предмета (опорные знания), организованную в электронном носителе компьютера на системной основе. Эта информация выводится на монитор в виде содержания учебных заданий.

Смысл такой новизны заключается в том, чтобы дать обучаемому возможность работать с системно организованной учебной информацией для лучшего ее восприятия и осмысливания. Фактически эти новации в рамках электронных программ обучения можно считать плоскими моделями срезов объемной системы знаний, необходимых для обучения. Данные модели способствуют более быстрому восприятию и запоминанию учебной информации, так как эта информация дается в структурированном виде, удобном для усвоения.

Список использованных источников

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» // <http://semgu.kz/poslaniya-prezidenta-10-01-2018>.

2. Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2017-2020 гг. // Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.

3. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 гг., утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 г. № 205 // [Электронный ресурс] // <http://adilet.zan.kz>

4. Ускорить процесс подготовки специалистов в МВД предложили в Алматы // <https://www.nur.kz/1746856-uskorit-process-podgotovki-specialistov-v-mvd-predlozili-v-almaty.html>

5. Как будет проводиться реформа МВД, рассказали в Администрации Президента // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/budet-provoditsya-reforma-mvd-rasskazali-administratsii-351259/

6. Сарсекеева Ж. Е., Скакова А. К. Применение компьютерных обучающих программ в процессе преподавания педагогических дисциплин // <https://articlekz.com/article/6368>

Мадиярова Айнұр
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
кеден, және экологиялық құқық
кафедрасының доцент м.а.,
заң ғылымдарының кандидаты

Блембаева Айгерім
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Экономика және бизнес
Жоғары мектебінің 2 курс докторанты

САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУ – САЛЫҚТЫҚ ӘКІМШІЛІКТЕНДІРУДЕГІ САЛЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ

***Аннотация.** Салық қатынастарын жетілдірудің ең өзекті мәселелерінің бірі салықтық әкімшілендірудің тиімділігін арттыру болып табылады. Бұл мәселені шешу мемлекеттің салық саясатының басым бағыты болып табылады. Салықтық әкімшілендіру бұл мемлекеттік шығыстарды қаржыландыру үшін қажетті көлемде бюджетке салық төлемдерінің түсуін қамтамасыз ету бойынша салық органдарының маңызды міндеттерін іске асыру жөніндегі шаралар кешені. Бұл міндетті шешу үшін нақты мақсаттар қойылған және тиімді қызмет ететін салықтық бақылауды ұйымдастыру қажет. Осыған байланысты, мақалада, салықтық бақылау салықтық әкімшілендірудегі салық қатынастарын реттеудің құқықтық формасы ретінде қарастырылған. Сондай-ақ мақалада салықтық бақылау түрлері және салықтық құқық бұзушылықтар мен салықтық құқық бұзушылықтарға салынған әкімшілік айыппұлдарға талдау жүргізіледі. Салықтық құқық бұзушылықтар саны салық міндеттемелерін орындаудан жалтару жағдайларының жиілегенін куәландырады. Осы ретте салықтық бақылаудың нысандарын, сондай-ақ әдістерін жетілдіру жолымен салықтық әкімшілендірудің тиімділігін арттыру қажеттігі туындайды.*

***Кілт сөздер:** салық органдары, салықтық бақылау, салықтық әкімшіліктендіру, салықтық құқық бұзушылықтар, салықтық тексеру, салықтық бақылаудың тиімділігі.*

***Аннотация.** Одним из актуальных вопросов совершенствования налоговых отношений является повышение эффективности налогового администрирования. Решение данной проблемы является приоритетным направлением налоговой политики государства. Налоговое администрирование это как комплекс мер по реализации важнейшей задачи налоговых органов по обеспечению поступлений налоговых платежей в бюджет в том объеме, который необходим для финансирования государственных расходов. Для решения этой задачи необходима четко отлаженная и эффективно действующая организация налогового контроля. В этой связи, в статье, налоговый контроль рассматривается как правовая форма регулирования налоговых отношений в налоговом администрировании. Также в статье рассматриваются виды налогового контроля и проводится анализ налоговых правонарушений и административных штрафов наложенных на налоговые правонарушения. Количество налоговых правонарушений свидетельствует об участившихся случаях уклонения от исполнения налоговых обязательств. При этом возникает необходимость повышения эффективности налогового администрирования путем совершенствования форм, а также методов налогового контроля.*

***Ключевые слова:** налоговые органы, налоговый контроль, налоговое администрирование, налоговые правонарушения, налоговая проверка, эффективность налогового контроля.*

***Annotation.** One of the pressing issues of improving tax relations is to increase the efficiency of tax administration. The solution to this problem is a priority of the state tax policy. Tax administration is a set of measures for the implementation of the most important task of the tax authorities to ensure the receipt of tax payments to the budget to the extent necessary to finance public spending. To solve this problem, a well-established and efficiently operating tax control organization is required. In this regard, the article considers tax control as a legal form of regulation of tax relations in tax administration. The article also discusses the types of tax controls and analyzes tax offenses and administrative fines imposed on tax offenses. The number of tax offenses indicates the increasing number of cases of evasion from the fulfillment of tax obligations. This raises the need to improve the efficiency of tax administration by improving the forms, as well as methods of tax control.*

***Keywords:** tax authorities, tax control, tax administration, tax violations, tax audit, efficiency of tax control.*

Салықтық бақылау мемлекеттің салықтық қызметінің құрамдас бөлігі болып саналады және салықтық бақылау салық органдары мен тиісті уәкілеттілігі бар басқа да мемлекеттік органдар

жүзеге асыратын мемлекеттік бақылаудың, дәлірек айтсақ қаржылық бақылаудың арнаулы бір түрі болып табылады. Белгілі қаржы және салық саласын зерттеуші, заңгер А.И.Худяков салықтық бақылауға: «бұл мемлекеттік және қоғамдық органдардың орталықтанған және орталықтанбаған ақша қорларының қалыптасуы, бөлінуі мен қолданылуы процестерін тексеруге негізделген іс-әрекеті» [1], - деп анықтама береді.

Келесі бір зерттеушілер «Салықтық бақылау – арнайы мамандандырылған (тек салық пен алымға қатысты) ведомство шегінен тыс мемлекеттік бақылау» деп есептейді [2]. Ал келесі бір мамандар «Салықтық бақылау салықтар мен алымдар туралы заңнаманы сақтау, салықтық құқық бұзушылық пен олардың туындау себептерін анықтау және жою, салықтар мен алымдарды есептеу және төлеу мақсатымен салық кодексінде қарастырылған нысанда өз құзіреті шегінде салық органдары лауазымды тұлғаларының қызметі» [3] ретінде анықтайды.

Әрине, экономика және құқықтану ғылымында салықтық бақылау тақырыбында зерттеу жүргізген ғалымдар қатар көп, сондықтан ғылыми пікірлер де әр түрлі болуы заңдылық. Дегенмен, жоғарыда келітірілген анықтамаларды тұжырымдай келіп, салықтық бақылау ұғымын ашуда, салықтық заңнаманы сақтау, осы бұзушылықтарға жауапкершілік шараларын қолдану, бюджетке салықтар мен алымдардың төлену толықтығы, салықтардың белгілі бір уақытта төленуін қамтамасыз ету мақсатын көздейтіндігін атап өткен жөн.

Сонымен қатар салықтық бақылау – қаржылық бақылау элементі және салық механизмінің бөлігі. Салықтық бақылау әрекеттері салық салудың барлық жүйесін қамтиды. Салықтық бақылау салық салудың заңнамалық негізін, бухгалтерлік есеп пен есептіліктің ерекшеліктерін сақтауды қамтамасыз ете отырып, барлық экономиканы қамтиды [4].

Қолданыстағы Салық Кодексінің 556 бабына сәйкес салықтық бақылау дегеніміз - Қазақстан Республикасының салық заңнамасы, орындалуын бақылау салық органдарына жүктелген Қазақстан Республикасының өзге де заңнамасы нормаларының орындалуына салық органдары жүзеге асыратын мемлекеттік бақылау [5].

Салықтық бақылау салықтық тексеру және мемлекеттік бақылаудың өзге де нысандарында жүзеге асырылады.

Салықтық бақылау келесі көрсеткіштерімен анықталады: салық заңнамасындағы бұзушылық факторларын айқындау; кінәлі тұлғаларды анықтау және жауапқа тарту; салық заңнамасындағы бұзушылықтарды жою; жетіспейтін соманы өндіріп алу түрінде мемлекеттің материалдық қызығушылықтарын қорғау; салық заңнамасы бұзылуының алдын алу.

Салық бақылауы функциясын салық органдары, кеден органдары және ішкі істер органдары жүзеге асырады. Бұл функцияның негізгі мақсаты – салықтар мен алымдарға қатысты заң бұзушылықтар азаятын салықтық өндіріс деңгейін қамтамасыз ету. Салық бақылауының негізгі нысандары мыналар: салықтық тексерулер; төлемдердің уақытылы түсуіне бақылау; табыс табуға пайдаланылатын жерлерді тексеру мен зерттеу; есептілік мәліметтерін тексеру және т.б. Бақылауды жүргізу уақытына қарай салықтық бақылаудың негізгі үш формасы белгіленген – алдын-ала, ағымдық және кейінгі бақылау. Олардың барлығы бір бірімен тығыз байланыста болғандықтан бақылаудың үздіксіз сипатына ие.

Алдын-ала бақылау тексерілетін операциялардан бұрын жүріледі. Ол жоспарлау сатысында салық заңдылықтарының бұзылуын көрсетуге мүмкіндік береді. Алдын-ала бақылау жасау жүргізудің негізгі әдісі – камералдық тексеріс.

Ағымдағы бақылауды оперативтік бақылау деп атайды. Салық инспекциясы бөлімшелері кәсіпорындар мен жеке тұлғалар қаржылық – шаруашылық қызметті жүзеге асырған кезде, бюджет алдындағы міндеттемелерін орындаған кезде салық тәртібін бұзбас үшін ағымдағы бақылауды күн сайын жүргізеді. Бақылаудың бұл формасында қадағалау, зерттеу және талдау амалдарын қолдана отырып, экспресс-тексеру әдісін қолданады.

Кейінгі бақылауда ұйым мен жеке тұлғалардың өткен кезеңдегі қаржылық-шаруашылық қызметінде қолданыстағы заңдылыққа қарастырылған салық және басқадай міндетті төлемдерді есептеудің дұрыстығы, толықтығы және уақытында түсуі қарастырылады. Кейінгі бақылау қаржылық-шаруашылық қызметтің барлық жағын қарастыратын терең зерттеу болып табылады. Онда алдын-ала және ағымдағы бақылаудың кемшіліктері ашылады. Бақылаудың бұл түрінде қадағалау, орнында (кәсіпорында, мекемеде және ұйымда) зерттеу және талдау сияқты әдістер

қолданылады.

Салықтық бақылау: 1) салықтық тексеру нысанында; 2) мемлекеттік бақылаудың өзге де нысандарында жүзеге асырылады.

Мемлекеттік бақылаудың өзге де нысаны шеңберінде: 1) салық төлеушілерді салық органдарында тіркеу; 2) салықтық нысандарды қабылдау; 3) камералдық бақылау; 4) ірі салық төлеушілердің мониторингі; 5) салықтық зерттеп-қарау; 6) этил спиртін өндіруді жүзеге асыратын ұйымдарда этил спиртін есепке алуды бақылау; 7) өтініш берушінің этил спирті мен алкоголь өнімінің өндірісі мен айналымы бойынша қызметке қойылатын біліктілік талаптарына сәйкестігін анықтау жүзеге асырылады [5].

Қазіргі кездегі салықтық бақылаудың басты мақсаттарына салық заңнамасының тиісінше орындалуына тексеру жүргізу, сондай-ақ салық салу субъектілерін уақтылы есепке алу жатады.

Салықтық тексеру – салық органдары тарапынан Қазақстан Республикасы салық заңнамасының орындалуын, салық органдарына жүктелген Қазақстан Республикасының өзге де заңнамасының орындалуын, салық төлеушілердің салық міндеттемесін толықтай және уақтылы орындалуын тексеру болып табылады.

Салықтық тексерулер келесідей түрлерге бөлінеді: құжаттық тексеру; хронометраждық зерттеп-тексеру.

Құжаттық тексерулер өз кезегінде кешенді және такқырыптық болып бөлінеді.

Кешенді тексеру - салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің барлық түрлері бойынша салық міндеттемелерінің орындалуы, міндетті зейнетақы жарналарының, міндетті кәсіптік зейнетақы жарналарының толық және уақтылы есептелуі мен аударылуы және әлеуметтік аударымдардың толық және уақтылы есептелуі мен төленуі бойынша салық органы салық төлеушіге қатысты жүргізетін тексеру.

Такқырыптық тексеру - салықтың және (немесе) бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің жекелеген түрлері бойынша салық міндеттемесінің орындалуын тексеру.

Хронометраждық зерттеп-тексеру - салық органдары салық төлеушінің зерттеп-тексеру жүргізетін кезең ішіндегі нақты табысын және табыс алуға байланысты нақты шығындарын анықтау мақсатында жүргізетін тексеру.

Хронометраждық зерттеп-тексеруді жүргізу туралы шешімді салық төлеушінің тіркеу деректерінде көрсетілген орналасқан жері бойынша және (немесе) салық салу объектісінің және (немесе) салық салуға байланысты объектінің орналасқан жері бойынша салық органы шығарады.

Салықтық бақылаудың тағы бір өте маңызды түрі камералық бақылау болып табылады.

Камералдық бақылау - салық төлеуші (салық агенті) табыс еткен салық есептілігін, уәкілетті мемлекеттік органдардың мәліметтерін, сондай-ақ салық төлеушінің қызметі туралы басқа да құжаттар мен мәліметтерді зерделеу мен талдау негізінде салық органдары жүзеге асыратын бақылау.

Камералдық бақылау қатерлерді басқару жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Камералдық бақылаудың мақсаты - салық органдары камералдық бақылау нәтижелері бойынша анықтаған бұзушылықтарды салық органдарында тіркеу есебіне қою және (немесе) салық есептілігін ұсыну және (немесе) салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу арқылы салық төлеушіге дербес жоюға құқық беру.

Осы ретте Қазақстан Республикасы бойынша жүргізілген салықтық тексерулерінің нәтижелерін қарастырып өткен жөн.

2015 жылдың ақпанынан бастап ҚР Салық кодексіне салықтық тексерулер бойынша өзгертулер мен түзетулер енгізілді. Ол бойынша жоспарланған салықтық тексерулер алынып тасталды, оның орнына – салықтық тексерудің жаңа түрі іріктеп тексеру енгізілді.

2014 жылдың соңында енгізілген Тәуекелдерді басқару жүйесін қолдану арқылы іріктеп тексеруге жататын салық төлеушілер анықталады. Бұл тексеру түрін жоғары деңгейде салықтық заң бұзушылық мүмкіндігі бар салық төлеушілеріне қатысты жүргізеді.

Соңғы жылдары елімізде Тәуекелдерді бағалау өлшемдерін қалыптастыру барысында халықаралық тәжірибе басшылыққа алынған. Тәуекелділігі төмен салық төлеушілерге сәйкессіздіктерді өз беттерінше жою үшін хабарлама жолданады. Бұл салық төлеушілерге түсетін ауырт-пашылықты азайтып, мемлекеттік кірістер органдары жұмысының тиімділігін арттыруға мүмкіндік берді.

Атап өтерлік жайт, енді, тексерістер жоспардан тыс болмай, тексеру жүргізу басталғанға дейін кемінде күнтізбелік отыз күн бұрын салық төлеушіге мемлекеттік кірістер органы салықтық тексеру жүргізу туралы хабарлайды.

Сонымен қатар салықтық тексеруді жүргізуге тартылған мамандар, салықтық тексеруді жүргізу кезінде өздерінің міндеттерін орындау кезінде де, сондай-ақ оларды орындауды аяқтағаннан кейін де салық құпиясын жария етпеуі тиіс [5].

Елбасы бүгінде бүкіл әлем жаңа сындармен және қатерлермен бетпе-бет келіп отырғанын және әлемдік экономика әлі де жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыс салдарынан айыға қоймағанын айтуда. Осындай уақытта мемлекеттің алдында экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен қоса, сыртқы экономикалық қызметті ынталандыру міндеті тұр.

Осы бағытта Тәуекелдерді басқару жүйесі мемлекеттік бақылаудың тиімділігін арттырып, сыртқы экономикалық қызметке қатысушылардың тауарлар мен көлік құралдарды тасымалдауына жұмсалатын уақытты үнемдеуге мүмкіндік берді.

Бизнеске әкімшілік бөгеттерді төмендету мақсатында мемлекеттік кірістер органдары тарапынан сыртқы экономикалық қызметке қатысушыларды санаттау бойынша жұмыс атқарылуда. 2015 жылдың шілдесінен тәуекелдерді басқару жүйесіне сәйкес, сыртқы экономикалық қызметке (СЭҚ) қатысушылар үш санатқа бөлінеді: тәуекелділігі төмен, орташа және жоғары СЭҚ қатысушылары.

Тәуекелдерді басқару жүйесі тәуекелділігі төмен салық төлеушілерге кедендік ресімдеу барысында кедендік тексеріп-қарау, сараптама жүргізу, кедендік құнға тексеріс жүргізу секілді кедендік бақылау шаралары қолданылмайтындай етіп бапталған. Қандай да бір тәуекелдердің болуы жағдайында сұрақтар пост-кедендік бақылауға ауыстырылады. Демек тәуекелдер қараусыз қалмайды, алайда, кедендік ресімдеу жылдамдығына да әсерін тигізбейді.

Тәуекелділігі жоғары салық төлеушілерге, керісінше, кедендік бақылау күшейтіліп, құжаттар мен мәліметтер толық тексеріліп, кедендік тексеріп-қарау бейнетаспа, фото түсіру арқылы жүргізіледі. Белгісіз тәуекелдерді анықтау мақсатында тәуекелдерді басқару жүйесіне кездейсоқ іріктеу әдісі енгізілген [6].

Төменде талданатын кестелерде ҚР-ның салық органымен жүргізілген тексерулер туралы ақпарат көрсетілген.

Кесте 6 - 2014-2016 жылдардағы Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер нәтижесінде анықталған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері бойынша салықтық заң бұзушылықтар үлесі

	Жүргізілген тексерулер						Еғушылықтар анықталған тексерулер						Еғушылықтар анықталған тексерулер 2016ж %/2014ж
	2014		2015		2016		2014		2015		2016		
	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	
Барлық тексерулер	47139	100	73105	100	76794	100	9216	100	9363	100	10323	100	112,0
Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері	43300	92,2	66216	90,6	67885	88,4	6987	85,5	8915	93,2	9410	91,1	134,7

Исқандаров К. – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер бойынша міндетті ведомстволық есептілігі нәтижесінде құрастырылған [7]

6-кестедегі мәліметтерге сәйкес, 2016 жылы Мемлекеттік кірістер комитетімен жалпы 76794 тексеру жүргізілді, 2015 жылмен салыстырғанда 3689 тексеруге ұлғайған, оның ішінде 10323 салықтық заңбұзушылық анықталған. 2015 жылмен салыстырғанда тексерулер саны 5%-ға, ал заңбұзушылықтар саны 7,9 %-ға өскен. Оның 88,4%-ы шағын және орта кәсіпкерлікке жүргізілген тексерулер.

2016 жылы шағын және орта кәсіпкерлікке жүргізілген 67 885 тексерулер ішінен 9410 салықтық заң бұзушылықтар анықталды. Бұл барлық заң бұзушылықтың 91,1%-ын құрайды.

6 кестеден көріп тұрғанымыздай, 2016 жылы салықтық тексерулердің 88,4%-ы шағын және

орта кәсіпкерліктерге келеді, бұл көрсеткіштер 2015 жылы 90,-ды, ал 2014 жылы 92,2%-ды құраған. Бұл тексерулер шағын және орта кәсіпкерлік үшін өте көп деп санаймын, себебі қазіргі таңда Елбасы шағын және орта кәсіпкерлікті қолдауды көздейді. Тексерулердің көптігінен көптеген кәсіпорындардың жабылулары орын алады, бұл жұмыс орнының азаюын туындатады. Бұл ретте шағын және орта кәсіпорындарды салықтық ынталандыру деңгейінің төмендеуі де туындауы мүмкін.

Кесте 7 - 2014-2016 жылдардағы Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер нәтижесі бойынша шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері салынған әкімшілік жазалар және айыппұлдар

	Тексерулер қорытындылары бойынша салынған әкімшілік жазалар						Тексерулер қорытындылары бойынша салынған әкімшілік жазалар сомасы 2016 ж. 2014 ж. Салыстырғанда
	2014		2015		2016		
	Саны	сомасы, млн. тг	Саны	сомасы, млн. Тг	Саны	сомасы, млн. тг	
Барлық тексерулер	9216	4 996,4	9563	26 644	10323	14 787	2,9 есе
Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері	6987	1500, 0	8915	9769,5	8703	13 778	9,1 есе
http://kgd.gov.kz – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер бойынша міндетті ведомстволық есептілігі негізінде құрастырылған [7]							

7-кесте мәліметтеріне сәйкес, 2016 жылы шағын және орта кәсіпкерлікке жүргізілген барлық тексерулер бойынша 8703 әкімшілік жазалар немесе 13 778 млн. теңге айыппұл салынды. Жалпы 2015 жылмен салыстырғанда әкімшілік жазалар саны 2,4%-ға азаюына қарамастан, айыппұлдар 45,5%-ға өскен.

2014 жылмен салыстырғанда әкімшілік айыппұлдар сомасы 2016 жылы 9,1 есеге ұлғайған, бұл өте үлкен көрсеткіш болып табылады. Оның себебі шағын және орта кәсіпкерлікке жүргізілетін тексерулердің санының ұлғаюы болуы мүмкін, яғни ол 2016 жылы 2014 жылмен салыстырғанда 5571 тексеруге немесе 37,7%-ға өскен.

Кесте 8 - 2014-2016 жылдардағы Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер нәтижесінде анықталған ірі кәсіпкерлік субъектілері бойынша салықтық заң бұзушылықтар үлесі

	Жүргізілген тексерулер						Бұзушылықтар анықталған тексерулер						Бұзушылықтар анықталған тексерулер 2016 ж. % 2014 ж.
	2014		2015		2016		2014		2015		2016		
	Саны	%	Саны	%	Саны	%	саны	%	Саны	%	саны	%	
Барлық тексерулер	47139	100	73105	100	76794	100	9216	100	9563	100	10323	100	112,0
Ірі кәсіпкерлік субъектілері	2963	6,3	4539	6,2	6453	8,4	285	3,1	297	3,1	364	3,5	127,7
http://kgd.gov.kz – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер бойынша міндетті ведомстволық есептілігі негізінде құрастырылған [7]													

8-кесте мәліметтері бойынша ірі кәсіпкерлік субъектілеріне 2016 жылы 6453 салықтық тексерулер жүргізілген, бұл барлық тексерулердің 8,4%-ын құрайды.

2016 жылы 2015 жылмен салыстырғанда ірі кәсіпкерлікке жүргізілген тексерулер саны 1894 немесе 29,3 %-ға, ал 2014 жылмен салыстырғанда 3490-ға немесе 45,9-ға өскен. 2016 жылы ірі кәсіпкерлік субъектілері бойынша 364 салықтық заңбұзушылық анықталды, бұл барлық заңбұзушылықтардың 3,5%-ын құрайды. Кесте мәліметтері бойынша ірі кәсіпкерлік субъектілері бойынша салықтық заңбұзушылық 22,5%-ға өскенін көруге болады. Бұл салықтық заңбұзушылықтар салық төлеушілердің салықтық заңнаманы дұрыс түсінбеуі, сонымен қатар, кәсіпорындардың салықтық шығындарды дұрыс минимизациялауы салдарынан болуы мүмкін.

Кесте 9 - 2014-2016 жылдардағы Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер нәтижесі бойынша ірі кәсіпкерлік субъектілері салынған әкімшілік жазалар және айыппұлдар

	Тексерулер қорытындылары бойынша салынған әкімшілік жазалар						Тексерулер қорытындылары бойынша салынған әкімшілік жазалар сомасы 2016 ж. % 2014 ж.
	2014		2015		2016		
	Саны	сомасы, млн. Тг	Саны	сомасы, млн. тг	Саны	сомасы, млн. тг	
Барлық тексерулер	9216	4 996,4	9563	26 644	10323	14 787	295,9
Ірі кәсіпкерлік субъектілері	285	3 488,5	287	16 848	194	9 75	27,9
http://kgd.gov.kz – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер бойынша міндетті ведомстволық есептілігі негізінде құрастырылған [7]							

9-кестедегі мәліметтерге сәйкес, 2016 жылы ірі кәсіпкерлік субъектілеріне 194 салықтық жазалар немесе 975 млн.теңге айыппұл салынды, бұл 2015 жылмен салыстырғанда жазалар саны 32,4%-ға, ал айыппұлдар сомасы 15873,5 млн.теңгеге немесе 94,3%-ға азайған.

2016 жылы 2014 жылмен ірі кәсіпкерлік субъектілері бойынша салықтық заңбұзушылыққа жазалар азайған, соған байланысты салықтық заңбұзушылықтар бойынша әкімшілік айыппұлдардың төмендеуін байқауға болады, бұл заңбұзушылықтардың сапалық көлемінің азаюына байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, ірі кәсіпорындар салықтық жоспарлауының маңыздылығын түсіне отырып, білікті салықтық мамандардың қызметіне жүгінуіне байланысты төмендеуі мүмкін.

Кесте 10 - 2014-2016 жылдардағы Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер нәтижесінде анықталған жеке кәсіпкерлік субъектілері болып табылмайтын субъектілер бойынша салықтық заң бұзушылықтар үлесі

	Жүргізілген тексерулер						Безұшылықтар анықталған тексерулер						Безұшылықтар анықталған тексерулер 2016ж. % 2014ж.
	2014		2015		2016		2014		2015		2016		
	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	
барлық тексерулер	47139	100	73105	100	76794	100	9216	100	9363	100	10323	100	112,0
Мемлекеттік мекемелер	248	0,5	320	0,4	392	0,5	33	0,3	28	0,3	38	0,4	115,1
Мемлекеттік кәсіпорындар	154	0,3	948	1,3	1145	1,5	52	0,5	62	0,6	101	1,0	194,2
Коммерциялық емес ұйымдар	75	0,1	181	0,2	196	0,3	6	0,1	9	0,1	40	0,4	666,6
Жеке тұлғалар	199	0,4	851	1,2	723	0,9	86	0,9	252	2,6	370	3,6	490,2
Ескерту – http://kgd.gov.kz – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер бойынша ішкі деректер негізінде құрастырылған [6]													

10-кесте мәліметтеріне сәйкес, 2016 жылы барлық тексерулердің 392-сі немесе 0,5%-ы мемлекеттік мекемелерге, 1445-і немесе 1,5%-ы мемлекеттік кәсіпорындарға, 196-сы немесе 0,3%-ы коммерциялық емес ұйымдарға, ал 723-і немесе 0,9%-ы жеке тұлғаларға жүргізілген. Оның ішінде мемлекеттік мекемелер бойынша салықтық заңбұзушылықтар барлық заңбұзушылықтардың 0,4%-ын, мемлекеттік кәсіпорындар бойынша 1,0%-ын, коммерциялық емес ұйымдар бойынша 0,4%-ын, жеке тұлғалар бойынша 3,6%-ын құрады.

10 кестеден мемлекеттік мекемелерді салықтық тексерулер өте аз екендігін байқауға болады. Оларға 2016 жылы барлық тексерулердің 2,3%-ы ғана келеді. Ал жоғарыда атап өткендей салыстырмалы түрде, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне, барлық тексерулердің 88,4%-ы келеді. Біздің ойымызша, бұл салықтық әкімшіліктендірудің кемшіліктерінің бірі болуы мүмкін.

2016 жылы шағын кәсіпкерлік субъектілерінде жоғары деңгейде салықтық заң бұзушылық анықталды, соған орай 9 475, 5 млн теңге әкімшілік айыппұл салынған. Екінші орында орта кәсіпкерлік субъектілері, яғни оларға 4 302,4 млн мың теңге, және үшінші орында ірі кәсіпкерлік 974,9 млн теңге әкімшілік айыппұл салынған.

Жалпы 2015 жылмен салыстарғанда әкімшілік айыппұлдар сомасы азайған, бұл жағдай салық төлеушілердің салықтық заңбұзушылықтығының азаюынан туындаған деп пайымдауға болады.

Қорытындылай келе, жалпы салықтық тексерулер нәтижелерін талдай отырып, салықтық заңбұзушылықтың ұлғайғанын көруімізге болады. Оның келесідей себептері болуы мүмкін:

- салық төлеушінің салықтық заңнаманы толықтай түсінбеуі;
- салық төлеушінің салықтық мәдениетінің жеткілікті деңгейде болмауы;
- шығындарды минимизациялау немесе экономияны оптимизациялау мақсатында туындайтын экономикалық себептер;
- салық төлеушінің ақпараттануының жеткілікті болмауы;
- өндірістің тоқтауы немесе азаюы, сол себептен жұмыссыздықтың туындауы.

Сонымен, жоғарыдағы мәліметтерге сәйкес, салықтық әкімшіліктендіруде салықтық бақылаудың орны ерекше маңызды екенін айтуға болады. Республикамыздағы салықтық бақылауды ұйымдастыруды жетілдіріп дамыту арқылы бүгінде өзекті мәселе болып отырған, жалпы салық жүйесінің жақсаруына, салықтық әкімшіліктендіру тиімділігінің артуына, жалпы еліміздің экономикасына, әлеуметтік жағдайына оң әсерін тигізетін шараларды кеңінен қарастыру керек.

Бұл ретте, цифрлық экономика үлкен маңызға ие, себебі салықтық есептілікті электрондық жүйеге енгізу, салықтан жалтарудың мейлінше азаюына әсер етеді.

Салықтық бақылаудың тиімділігін арттыру үшін стратегияда салықтық бақылауды жеңілдету процедуралары, салықтық бақылауды автоматизациялау процедуралары, салықтық әкімшіліктендіру саласында дамыған шет елдік мемлекет тәжірибелерін енгізу мәселелері қарастырылуы қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. А. И. Худяков. Финансовое право Республики Казахстан. – Алматы, 1995. С.189.
2. Химичева Н.И. Налоговое право: учебник. – М.: Изд. БЕК, 1997. – 336 с.
3. Петрова Г.В. Налоговое право: Учебник для вузов. – М.: Изд. группа Инфра-М-Норма, 1997. – 271 с.
4. Нурумов А.А. Актуальные проблемы налогово-бюджетной системы Республики Казахстан. Избранные труды последних лет – Астана: ИПЦ КазУЭФМТ, 2017. – 466с.
5. Қазақстан Республикасының Салық кодексі ҚР 25.12.2017 № 121-VI (01.01.2018 бастап қолданысқа енгізілген) // Әділет ҚР нормативтік-құқықтық актілерінің ақпараттық жүйесі.
6. http://ortalyk-kaz.kz/publ/leumet/t_uekelderdi_bas_aru_zh_jesi_bolasha_a_bastar_zhol/4-1-0-11802
7. <http://kgd.gov.kz> – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің салықтық тексерулер бойынша міндетті ведомстволық есептілігі [Электрондық ресурс]. Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің ресми сайты - <http://kgd.gov.kz/kk/content/mindetti-vedomstvolyk-eseptiligi-1>

Мадиярова Айнұр
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
кеден, және экологиялық құқық
кафедрасының доцент м.а.,
заң ғылымдарының кандидаты

Блембаева Айгерім
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Экономика және бизнес
Жоғары мектебінің 2 курс докторанты

ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕ САЛЫҚ САЛУДЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ)

Аталған мақалада бірқатар шетелдік мемлекеттер тәжірибесі негізінде туризм саласындағы қызметке салық салудың кейбір өзекті мәселелері, салықтық режимдер мен салық түрлері қарастырылады.

Түйін сөздер: туризм, жеке табыс салығы, салық режимі, қосылған құн салығы.

В данной статье рассматриваются некоторые актуальные проблемы налогообложения, налоговые режимы и виды налогов в сфере туризма, основанные на практике зарубежных государств.

Ключевые слова: туризм, личный подоходный налог, налоговый режим, налог на добавленную стоимость.

This article examines some of the current problems of taxation, tax regimes and types of taxes in the field of tourism based on the practice of foreign countries.

Keywords: tourism, personal income tax, tax regime, value added tax.

Туристік қызметке салық салу дегеніміз - туристік компания табысының алдын-ала белгіленген және заңды түрде бекітілген бөлігін мемлекет пайдасына алу болып табылады. Егер туристік компания ірі салық төлеуші болса, онда ол мемлекетте қалыптасқан жалпы салық режиміне сәйкес салық төлейді.

Айталық, Ресей Федерациясының салықтық заңнамасына сәйкес, ірі туристік фирмалар мемлекетте қалыптасқан жалпы салық режимі бойынша, яғни Салық кодексімен және басқа да федералдық заңдармен бекітілген және барлық меншік нысанындағы ұйымдар мен жеке тұлғалар төлейтін салықтар мен алымдар жиынтығын төлейді.

Жалпыға ортақ салық режимінде орналасқан туристік фирманың жауапкершілігі бюджетке келесі салық түрлерін аударуды қамтиды:

- 1) табыс салығы;
- 2) қосылған құн салығы
- 3) мүлік салығы;
- 4) бірыңғай әлеуметтік салық
- 5) жеке табыс салығы [1].

Табыс салығын есептеу кезінде салық салу объектісі салық төлеушінің пайдасы болып табылады, ол алынған табысқа қатысты өндіріс шығындарының көлеміне азаяды.

Туристік агенттіктің кірісі төмендегі бөліктерден құралады:

- 1) қызметтерді, жұмыстарды, тауарларды сатудан түскен табыстар;
- 2) операциялық емес табыс;
- 3) комиссия шарты негізінде жұмыс істейтін фирманың агенттік сыйақысы.

Сатудан түсетін табыс – бұл қызметтерді сатудан түсетін түсім, сондай-ақ ұсынылған қызметтермен байланысты тауарлар сатудан түсетін табыс. Кірістерді айқындау кезінде ақшалай нысанда көрсетілген сатылған қызметтерге төлеуге байланысты барлық түсімдер ескеріледі.

Операциялық емес табыс – кіріс келесілер болып табылады:

- 1) басқа ұйымдардағы үлестік қатысудан;
- 2) шетелдік валютаның меншік құқығын беру күніне Ресей Федерациясының Орталық банкімен белгіленген ресми ставкадан шетел валютасын сату (сатып алу) бағасының ауытқуынан туындайтын оң (теріс) айырбас бағамы түрінде;

3) соттың заңды күшіне енген шешімі негізінде, айыппұлдар, өсімпұлдар және (немесе) басқа санкциялар және шарттық міндеттемелерді бұзуы, сондай-ақ шығындардың немесе залалдардың өтелуінің мөлшері туралы борышқор деп танылған және борышқор төлеуге жататын нысан бойынша;

4) мүлікті жалға беруден (қосалқы жалдаудан);

5) зияткерлік қызмет нәтижелеріне құқық беруден;

6) заем, кредиттік, банктік шотқа, банктік салым шарттарына, сондай-ақ бағалы қағаздарға және басқа да үлестік міндеттемелерге байланысты алынған пайыз түрінде;

7) өтеусіз алынған мүлік (жұмыс, қызмет) немесе меншік құқығының нысанында;

8) есепті (салық) кезеңінде айқындалған өткен жылдардағы табыстар түрінде;

9) құндылығы шетел валютасымен көрсетілген валюталық құндылықтар мен наразылықтар (мүлік) түрінде мүлікті қайта бағалаудан туындайтын оң айырбас бағамдары түрінде [2].

Қосылған құн салығы жанама салық болып табылады. Жанама салықтар табысқа байланысты емес, олар бағалар немесе тарифтер бойынша сыйақы түрінде белгіленеді.

Туристік қызметпен айналысатын ұйымдар жалпы негізде қосылған құн салығын төлеушілер болып табылады.

Бұл салық санаторлық-курорттық және емдеу-сауықтыру орталықтарына берілетін жолдамаларға, туристік-экскурсиялық жолдамаларға, дәрігерлік қызметтерге, театрландырылған қойылымдар мен бейне көрсетілімдерге бұл салық түрі салынбайды.

Бұл жеңілдіктер туристік экскурсиялық түрінде жасалған турист және туристік агенттік арасында туристік-экскурсиялық жолдама туралы келісімшарт жасалған жағдайда ғана қолданылады.

Қосылған құн салығы туристерге қонақ үйде тұру, тамақтану, көлік қызметтері ретінде ұсынылатын қызметтерден алынады.

Егер халықаралық туризмді қарастыратын болсақ, онда туристерге қызметтердің көпшілігі (тұру, тамақтану, трансфер, экскурсиялық қызметтер үшін) Ресейден тыс аумақта көрсетіледі [3]. Сондықтан ҚҚС шет елдерде көрсетілетін қызметтердің туристі үшін сатуға шығарылмайды.

Ресей салық заңнамасына сәйкес ұйымдардың мүлік салығын төлеушілері қатарында:

> Ресейлік ұйымдар;

> РФ аумағында тұрақты өкілдіктер және (немесе) жылжымайтын мүлікке ие болу арқылы Ресей Федерациясында жұмыс істейтін шетелдік ұйымдар танылады [2].

Осылайша, Ресей аумағында орналасқан барлық туристік ұйымдар мүліктік салық төлеушілер болып табылады.

Туристік компаниялар салық салудың оңайлатылған жүйесін таңдауы заңдылық, ол жалпы жүйемен салыстырғанда «жұмсақ» салық салудың жай-күйі. Оның ішінде: ҚҚС жоқ; еңбек келісімшарттары бойынша жеке тұлғаларға төлемдерден бірыңғай әлеуметтік салық төленбейді; кәсіпорындардан (кәсіпкерлерден) негізгі құралдардың меншік иелерінен мүлік салығы алынбайды; салықтық есепке алу мен есеп берудің оңайлатылған режимі [4] қалыптасады, сондай-ақ есепке алу бойынша міндеттер жоқ.

Көптеген туроператорлар туристерді тасымалдау үшін көлік құралдарын пайдаланады. Көлік құралдары меншік құқығымен және жалдау құқығымен саяхатшы компанияларға тиесілі болуы мүмкін. Демек, туристік ұйымдар жалпыға бірдей көлік салығын төлейді.

Дәстүрлі түрде төмен салық салу жағдайында дамып келген қызметтің әртүрлі елдердің фискалды органдары қызметтерінің маңызды саласына айналуын туризмнің экономикалық маңызымен (ішкі жиынтық өнім мен дүниежүзі инвестицияларының, шамамен, 10%-ы) түсіндіруге болады.

Халыққа көрсететін қызметтің сипаты, қатысатын субъектілердің құқықтық мәртебесі, аймақтың, жалпы елдің экономикасына әсері бойынша туризм саласының өзіндік ерекшеліктері бар. Негізгі ерекшелігі – туризмнің мультипликативтік әсері, яғни туризмнің ел мен аймақтың экономикасына жанама әсер ету қабілеті. Туризмнің дамуы катализатор ретінде көлік, тасымалдау құралдары, қоғамдық тамақтану ұйымдары, мұражай ісі, ойын-сауық индустриясы және т.б. өзара байланыстағы салалардың дамуын жеделдетеді. Осы ерекшелігінің арқасында қазіргі уақытта туризм әлемдік экономиканың тез дамушы әрі табысты саласына айналып отыр.

Туризм – көптеген шағын салаларды қамтыған күрделі сала. Туристік өнімнің қандай екенін және оған салық салудың қалай жүргізілетінін нақты анықтау қиын; туризм бір тауар емес, жет-

кізушілер ұсынатын әртүрлі тауарлар мен қызметтердің жиынтығы.

Туризмдегі бағаны белгілеу тізбегі көптеген субъектілерді қамтиды, оның қатарына қонақүйлер, авиатасымалдаушылар мен көліктік компаниялар, туроператорлар, турагенттер, жалға беру бойынша агенттіктер және өзге секторлардан жеткізушілер енеді [5].

Туристік пакеттің бағалық құрамдас бөліктері: туристің шығындарын құрайтын барлық тауарлар мен қызметтер осы секторға салық тұрғысынан келудің қиындығын көрсетеді (5-сурет).

5-сурет. Жалпы туристік шығындардың құрамдас бөліктеріне әсер ететін салықтар мен алымдар
Дереккөз: Мозамбиктің туризмдегі бағаны белгілеу тізбегін талдауы негізінде (FIAS 2007 а).

Туризм үшін қолайлы салықтық режимді дайындау кезінде маңыздылыққа ие негізгі төрт аспект мыналар:

- Туризм – белгілі тауарларды (бағыттарды) мобильді тұтынушылар таңдайтын, көп бағыттар ұсына алатын бәсекелестік қабілеті жоғары нарық, бұл динамика баға бойынша сұраныстың икемділігін арттыра алады. Осылайша, сектор салықтық стимулдармен және салықтық бәсекеге қабілеттілікпен байланысты мәселелерге ерекше сезімтал.
- Туризм индустриясының өнімі – қызметтер. Туристік қызметтер соңғы сұранысты (турист тұтынатын) және аралық сұранысты (фирма сатып алатын) қанағаттандырады.
- Салықтардың басым бөлігі құрамдас бөліктерге салынбаған кезде туризмге салық салу тартымды болып көрінуі мүмкін, кіру сапарларына салынатын салық экспортқа салынатын салықпен бірдей – бұл бәсекеге қабілеттілікті төмендетеді. Соңғы тұтынушы ретінде туристер төлейтін салықтар мен туристік кәсіпорындарға тиісілі салықтар арасындағы айырмашылықтар туристерге салынатын тікелей салық көлеміне байланысты жойылуы мүмкін.
- Салық режимі кіші фирмалардан гөрі үлкен фирмаларға қатысты болуы тиіс. Сектор қызметінің басым бөлігі шығындарға сезімтал шағын қонақүйлермен, туроператорлармен тоғысады.

Туристік сектор экономикалық қызметтің кең спектрін қамтиды, бұл салықтардың басым бөлігінің белгілі деңгейде әсер ететінін білдіреді.

Туризм саласында салықтың бірнеше түрі қолданылады:

1. тікелей салықтар – заңды және жеке тұлғалардың табыстарына салынатын салық;
2. жанама салықтар – ҚҚС;
3. туризмге салынатын нақты салықтар.

Ұжымдық табыс салығы (ҰТС) да, жеке тұлғалардың табыс салығы да (ЖТТС) туризм саласындағы салықтар болып есептелмейді, дегенмен, осы саладағы кәсіпорындар мен жеке тұлғалардың бәсекеге қабілеттіліктері мен табыстарына айтарлықтай деңгейде әсер етеді.

Ұжымдық табыс салығы (ҰТС), компания салығы деп те аталады әрі компания табысына са-

лынатын салық болып табылады. Ол көбіне шығындарды және табыс өтемпұлын алып тастағаннан кейінгі операциялық табысқа салынады.

Салықтардың мөлшерлемесі бизнес орналасқан елге байланысты.

Еуропалық Одақ елдерінде мөлшерлеме 9%-дан (Венгрияда) 35,53%-ға (Бельгияда) дейін белгіленген, орташа көрсеткіш, шамамен, 21%-ды құрайды. Шығыс Еуропа елдеріндегі бағалар, негізінен, төмен – 9%-дан 21%-ға дейін. ҰТС Қазақстан мен Ресейде 20%-ды құрайды [6].

Ұжымдық табыс салығының сызбалары белгіленген мөлшерлеменің және прогрессивті салықтың үйлесімін қарастырады.

Ұжымдық табыс салығының мөлшерлемесі мына көрсеткіштерге де байланысты болуы мүмкін:

- табыстың шекті көрсеткіші
- табыс түрлері (мысалы, пассив немесе сауда табысы)
- компания мөлшері
- бизнестің актив болған мерзімінің ұзақтығы
- кәсіпорынның орналасқан жері (мысалы, жағадағы немесе ішкі).

Көп елде ұжымдық табыс салығының ұлттық деңгейде стандартталғанына қарамастан, табыс салығының жергілікті деңгейде қолданылғанының да мысалдары бар.

Корпорацияның табысына салынатын салықтың мөлшерлемесі компанияның таза табысына әсер етеді және оның инвестиция тартымдылығы үшін салдары болуы мүмкін, ал халықтың табыс салығы жұмыс күшін ұсыну көрсеткішіне әсер етеді.

Ұжымдық табыс салығы, негізінен, туризм индустриясындағы мейлінше ірі кәсіпорындар үшін маңыздырақ, өйткені көп елде халықтың табыс салығының мөлшерлемесі жеке тұлғалар алатын бизнес табысы бойынша есептеледі.

Туризммен байланысты тауарларды немесе қызметтерді ұсынатын тұлғалар, мысалы, шағын орналастыру бойынша қызметті ұсынатын тұлғалар халықтың табыс салығының мөлшерлемесіне тікелей тәуелді.

Өйткені туризммен байланысты қызметтер, көбіне, көп еңбекті қажет етеді, халықтың еңбекақысы бойынша табыс салығының мөлшерлемесі ерекше маңызды [7].

Жанама салық салу – туристік қызметтен алатын мемлекеттік табыстың негізгі көзі. Дегенмен, қонақүй сатылымынан алынатын салық пен ҚҚС қолдану сектордың өзіне ғана тән қиындықтар туындатады. Негізінен, ҚҚС ішкі жеткізуге салынады, ал импорт пен экспорт нөлге тең. Десек те туризм, көбіне, экспорттық қызмет болып есептелмейді, туристік өнімнің (мысалы, туристік пакет) қандай құрамдас бөліктерін экспорт ретінде қарастыруға болатындығы туралы анық түсінік жоқ.

ҚҚС сектордың жекелеген бөліктерінің салықтық жүктемесін азайту үшін жиі пайдаланылады. Еуроодақтың көп елі туризммен байланысты негізгі тауарлар мен қызметтердің қысқартылған мөлшерлемелерінің кей формаларын қолданады, бұл төмендегі 6- суретте көрсетілген.

6-сурет. Еуроодақ елдеріндегі туризммен байланысты орташа мөлшерлемелер және ҚҚС мөл-

шерлемесіне арналған диапазон.

Люксембургте ең төменгі мөлшерлеме – 17%, ал Венгрияда ең жоғарғы – 27%. Орташа стандартты мөлшерлеменің 2 пайызды тармақтарындағы мөлшерлемені пайдаланатын 20 ел бар.

ЕО-ға жеткізетін халықаралық авиатасымалдарға қосымша құн салығы салынады. Сондай-ақ ішкі пассажирлік тасымалдарға ҚҚС бойынша нөлдік мөлшерлемелер мен жеңілдіктер де жеткілікті.

ЕО-ның 25 елі қонақүйлерде тұруға және мәдени қызметтерге салынатын ҚҚС-тың жеңілдік мөлшерлемелерін қолданады. Аттракцион парктеріне кіру мейлінше жеңілдігі аз категорияға жатады, оның мөлшерлемелері тек 11 елде төмендетілген.

ҚҚС әсері тұлғаның ҚҚС-қа «турист» ретінде тіркелгеніне байланысты ерекшеленуі мүмкін. Мысалы, жұмыс берушісі ҚҚС-қа тіркелген бизнес-саяхаттанушы кей жерлерде тұрған жері үшін төлейтін ҚҚС-ты шегеру мүмкіндігіне ие болуы керек. Бұл мөлшерлеменің өзгерісі оларға әсер етпеу керек дегенді білдіреді.

Кей жағдайларда төмендетілген мөлшерлемелер өніміне қатысты қолданылған кезде, кәсіпорындар кіретін ҚҚС-тың шығатын ҚҚС-тан артық екендігін анықтай алады.

Бұл туристік агенттердің маржиналдық сызбасының әсеріне ұшырайтын туристік агенттіктер мен туроператорларға қатысты қолданылмауы мүмкін. Туристік агенттердің маржиналдық сызбасына сай ҚҚС қазіргі уақытта ЕО-ның туристік қызметтеріне қатысты маржаға арналған стандартты мөлшерлеме бойынша төленуі тиіс және негізгі туристік тауарларға арналған кіріс салығы қайта қалпына келтірілмейді.

Сондай-ақ, Еуроодақ елдерінде туристік секторға толықтай немесе жартылай бағытталған бірнеше салық түрі бар. Оларға тұру салығын, секторды жақсартуға арналған туристік салықтарды, нақты мақсаттарға арналған туристік салықтарды жатқызуға болады.

Тұру салығы ақылы тұрғын үйіндегі қысқа мерзімді (кейде уақытша деп аталады) резиденциялардан алынады. Олар, негізінен, әр адамнан бір түн үшін немесе, кейде, нөмір бағасының пайызы көлемінде алынады.

Жалпы, тұру салығы тұрғынүйдің бағасымен салыстырғанда тұрудың жалпы бағасының шағын бөлігін құрайды.

Көп жағдайда тұру салығы жеке төленеді және тұру ақысына қосылмауы тиіс. Осы салықты қолданатын Мальтадан басқа 18 мүше мемлекет оны жергілікті басқару (яғни қала, муниципалитет немесе провинция) деңгейінде жинайды. Қолданылатын тарифтер бойынша маңызды муниципальды дискрециялық өкілеттіліктер болуы мүмкін. Тариф, негізінен, тұру деңгейіне (отельдің немесе курорттың жұлдызды рейтингісіне), орналасқан жеріне және жергілікті билікке байланысты.

Ересектерге арналған баға әр түн үшін адам басына минимум €0,10-нан (ең төменгі тариф Болгарияда) максимум €7,50-ға (ең жоғарғы тариф Бельгияда) жетеді. Осы нұсқаның көп бөлігі тұру типімен, 5 жұлдызды отельдермен салыстырғанда ең төменгі баға ұсынатын хостелдермен байланысты.

Салыстырмалы түрде төмен тарифтер ЕО-ның шығыс елдерінде алынады, мейлінше жоғары мөлшерлемелер Батыс және Оңтүстік-Шығыс Еуропада қолданылады. Дегенмен пайыздық көрсеткіштің айырмашылығы азаюда, өйткені келесі аймақтардағы нөмірлердің бағалары өзге аймақтардан жоғары: Хорватия, Франция, Литва, Мальта, Польша, Испанияның бөлігі.

ЕО-ның үштен бір бөлігінен астам елдері тұру салығын салмайды, аталмыш елдердің қатарына Солтүстік және Балтық аймағының барлық елдері, Батыс және Оңтүстік-Шығыс Еуропаның кей елдері жатады.

Клиент аталмыш салықтардың төленуіне жауапты, ал орналастыру нысаны аталмыш салықтардың жиналуына жауапты.

Жақсартуға арналған туристік салықтар келесі мақсаттарды көздейді: жарнамалық шаралар; туризмді дамыту жобалары мен жоспарлары; инфрақұрылымды және туристік қызметті жақсарту бойынша шаралар мен жоспарлар; белгіленген пунктке әсер ететін мемлекеттік қызметтерді (жинау, қалдықтарды кәдеге жарату және т.б.) жетілдіру және енгізу.

Нақты мақсаттарға арналған туристік салықтар келесі нақты салаларға бағытталған: қоршаған орта; мәдени мұра; әлеуметтік мақсат.

Жасыл салық – экологиялық салықтар ресурстарды сақтап, туризмнің жағымсыз салдарын

жою мақсатында пайда болды. Олар әр аймақтағы туристік белсенділіктің орнын компенсациялау арқылы қоршаған ортаны және оның ресурстарын сақтап, қалпына келтіруге стимул береді.

Аталмыш салықтар төмендегі жұмысты атқаруға көмектеседі: қоршаған ортаны сақтау және ресурстарды қалпына келтіру секілді кей салаларға инвестиция жасау мақсатында қорлар құру; жергілікті жердің ресурстарын пайдалану туралы туристердің экологиялық хабарға ие болуын стимулдау; экологиялық қамқорлық таныту арқылы белгілі елдің және ондағы компаниялардың жағымды имиджін қалыптастыру [7].

Осы орайда мемлекет ұсынатын салықтық стимулдар үлкен рөл атқарады. Өзге секторлар секілді, туристік кәсіпорындар бұрмалаушы салықтық жүйелерге бейімденбеген болуы мүмкін, бұл – аз табыстың және отандық, шетелдік фирмалар тарапынан болатын қатал бәсекелестіктің нәтижесі. Кей елдер осы қиындықтарды және инвестициялық климаттың өзге шектеулерін туризмге арналған салықтық демалыстар, кедендік баждан босату, капиталға біріншілік үстеме және ғимараттардың жедел амортизациясы секілді арнайы салықтық стимулдар енгізу арқылы қарастырады. Стимулдар, көбіне, салықтық заңнама арқылы емес, дискрециялық негізде басқарылады, бұл белгілі қиындықтар туындатуы мүмкін. Аталмыш қиындықтарға ірі шетелдік инвесторларға қатысты теріс түсінік, салықтық әкімшілікке арналған әкімшілік ауыртпалық жатады.

Туризмге келесідей жалпы мәдени және жалпы тәрбие функциялары тән:

- > эстетикалық – жеке адамның жалпы жан-жақты даму қажеттілігін қанағаттандыру;
- > нормативтік – регламентті және бағалау мәні бар белгілі нормативтерді әзірлеу және бекіту;
- > ақпараттық – халықтардың мәдени құндылықтарын, тарихи көрікті орындар, олардың кадр-қасиетін, оны жетілдіру туралы мәліметтерді, ұрпақтан ұрпаққа сақтап, жеткізу;
- > құқықтық – туризм қызметін заңдармен, халықаралық және құқықтық актілермен регламенттеу;
- > экономикалық – туризм кәсіпорындары қызметін, сала мамандарын, ғимараттар мен үй-жайларды материалдық-қаржылық, техникалық қамтамасыз ету, еңбек ақы төлеу.

Туристік қызмет үдерісінде адамдар түрлі қарым-қатынастарға түседі, өз кезегінде, барынша кең әлеуметтік қарым-қатынастардың жетегінде болады. Мұндай қарым-қатынастардың жиынтығы, туризмнің жеке адамға тигізетін әсерін, әлеуметтік өмірдегі белсенділігін көтеруге тигізетін ықпалын айқындайтын негіз болып табылады. Туристік іс-шараларда жеке адамды әлеуметтендіру ісі жедел жүргізіледі, сонымен қоғамдық белсенділікті көтеруге ықпал етеді.

Қоғамда жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беру қажеттілігі үнемі өсіп отырады, ол әдетте, туризмнің барлық формалары мен түрлерін ынталандыру қажеттілігін талап етеді.

Сондықтан да бүгінгі таңда туризмді ғылыми зерттеудің маңыздылығы мен өзектілігі артуда. Туризмді зерттеудің мақсаты мен міндеттері оны дамытудың мемлекеттік саясатымен байланысты. Аймақтарды дамыту бағдарламаларын әзірлеу отандық мүддені қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған. Мемлекеттік саясаттың іс-жүзіндегі сипаты теориялық тұжырымдардың ғылымилығы мен объективті болуын анықтайды.

Қазақстандық ғалымдар тарапынан туризмді цифрландыру мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. Айталық, профессор С.Т. Зиядиннің «Цифрлы экономика негізінде салаларды әртараптандыру» [6] атты монографиясында цифрлы туризм түсінігі, цифрлы туризмнің пайда болу тарихы, еуропалық туризмнің цифрлы аспектілері, цифрлық туризмдегі QR кодтар, цифрлы туристік карталар, халықаралық туризм мультипликаторы сынды өте ауқымды проблемалар қозғалып, ғылыми тұжырымдар берілген.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында отандық туризмді дамытуға барынша көңіл бөлінуде. Туризм саласын құқықтық реттеуге қатысты нормативтік-құқықтық база қалыптасу үстінде, ал еліміздің ішкі туризмін жарнамалау әлі де қалыс қалып отырған сала. Қазіргі таңда туристік ұйым қолданатын нормативтік - құқықтық базаны келесілер қамтиды: ҚР Конституциясы; «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау» туралы ҚР Заңы; «Стандарттау» туралы, Туристерді орналастыру орындарын сыныптау ережесін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Туризм және спорт министрінің 2008 жылғы 11 қарашадағы № 01-08/200 Бұйрығы; Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 30.06.2017 жылғы № 406 Қаулысы [7]. Әрине, бұл нормативтік базаның әрекет ету механизмдерін ұсыну, ғылыми тұжырымдамалар енгізу мамандар мен ғалымдар алдында тұрған

бірден-бір міндет.

Қазақстанның туристік жерлерін жарнамалауға қажетті қаржы шетелдік туристерге салынатын алым есебінен өндірілетінін ескерсек, бұл саланың біздің еліміз үшін маңызды қаржы көзі екендігі екеніне көз жеткіземіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Информационный портал о туризме. URL: <http://www.kukiani.ru>.
- 2 Феоктистов И.А., Филина Ф.Н. Учет в туризме: бухгалтерские аспекты и налогообложение. М.: Гроссмедиа, 2007.
- 3 Zee, Howell, Janet Stotsky, and Eduardo Ley. 2002. Tax Incentives for Business Investment: A Primer for Policy Makers in Developing Countries. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
- 4 Corthay, Laurent. 2009. Local Taxes, Regulations, and the Business Environment: Finding the Right Balance. Investment Climate IN PRACTICE note, No. 5. World Bank Group, Washington, D.C.
- 5 Официальный сайт Европейского союза // https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/business-portal/financing-your-business/tourism-related-taxes-across-eu_en
- 6 Зиядин С.Т. Цифрлы экономика негізінде салаларды әрараптандыру. – Алматы, 2018.
- 7 Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 406 Қаулысы // <http://online.zakon.kz>

Назаркулова Л.Т.

к.ю.н., доцент, руководитель Научного центра частно-правовых и инвестиционных отношений
Академии правосудия при Верховном Суде РК
lazzat.nazarkulova@mail.ru; 8 – 707- 366-46-43

ВОПРОСЫ ГАРМОНИЗАЦИИ НОРМ НЕКОТОРЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ В ТРАНСПОРТНОЙ СФЕРЕ С НОРМАМИ ДЕЙСТВУЮЩЕГО ПРАВА РК

***Резюме.** В статье рассмотрены вопросы гармонизации норм отдельных международных договоров в сфере транспорта и норм действующего права РК. Выявлены некоторые проблемы и противоречия в данной сфере. Также предложены некоторые рекомендации.*

***Summary.** The article deals with the issues of harmonization of the norms of certain international treaties in the field of transport and the norms of the current law of Kazakhstan. Some problems and contradictions in this sphere are revealed. Some recommendations are also proposed.*

***Түйін.** Мақалада үйлестіру мәселелері, жекелеген нормаларын, халықаралық шарттарды, көлік және коммуникация саласындағы нормаларды қолданыстағы құқық. Анықталған кейбір проблемалар мен қарама-қайшылықтар. Сондай-ақ, ұсынылған кейбір ұсыныстар.*

Глобализация, международная система товардвижения обуславливает особую роль транспорта, международных транспортных коридоров, которые становятся важным фактором эффективно-го экономического развития и международных связей нового тысячелетия. Это артерии мировой экономики. В целом ряде государств мира, транспортный транзит является значительным источником дохода и играет ключевую роль в развитии экономики страны, выступает ценным стратегическим ресурсом, обеспечить эффективную интеграцию страны в мирохозяйственную систему.

На международном уровне принимается множество мер для развития и повышения качества международных транспортных коридоров: созданы международные организации (ЕЭК ООН, МСЖД и ОСЖД, ЮНКТАД, ИКАО и др.), в рамках деятельности которых разрабатываются стандарты, принимаются международные акты, вырабатываются рекомендации для совершенствования транспортной сферы.

Геополитическое положение в между Азией и Европой (объем торговли между ними превышает ежегодно 2000 млрд. долларов, где доля транспортных расходов в ней составляет около 10 процентов, т.е. 200 млрд. долларов), прохождение через ее территорию ряда действующих трансконтинентальных и региональных транспортных коридоров, обеспечивает высокий транзитно-транспортный потенциал Казахстана и благоприятную нишу в мировой системе международного разделения труда, создает широкие возможности его развития как транзитной державы. В Стратегии-2050 одной из ключевых задач рассматривается обеспечение конкурентоспособности отечественного транспортно-коммуникационного комплекса на мировом рынке и увеличение торговых потоков через территорию страны.

Амбициозные стратегические цели Республики Казахстан требуют неотложного решения целого комплекса проблем, среди которых: - модернизация национальной транспортной инфраструктуры, соединенной с транспортными сетями соседних государств; - недостатки развития логистики. Как известно, международные транспортные коридоры являются по существу элементами международной логистической структуры, применения новейших достижений в технике и технологии перевозочного процесса; - повышение конкурентоспособности отечественных перевозчиков и развития экспорта транспортных услуг; - повышение качества технико-эксплуатационного состояния задействованного парка транспорта; - создание институциональной среды, прежде всего, надлежащего правового регулирования и др.

Среди указанных проблем важное место занимают вопросы правового регулирования, для которого характерны все «болезни» действующего права: нестабильность, несогласованность и противоречивость правовых норм, неполнота правового регулирования, наслоение правовых норм, декларативность норм и недостаточность механизмов их реализации, низкое качество правовых норм с позиций юридической техники, имеются устаревшие НПА, противоречащие друг другу или не увязанные между собой и др.

Вместе с тем от качества правового регулирования во многом зависит динамичное развитие любой отрасли экономики, в том числе и транспортной. Проблемами в сфере транспорта является недостаточно эффективный контроль соблюдения мер безопасности на транспорте, неудовлетворительное состояние транспорта и объектов инфраструктуры, недостаточная квалификация и низкая дисциплина участников транспортного процесса, несоблюдение технологических процессов организации перевозок, недостаточная материально-техническая оснащенность органов транспортного контроля, физический износ и неудовлетворительное техническое состояние транспортных средств, отсутствие повсеместного функционирования систем мониторинга регулярных междугородных и международных автобусных перевозках посредством современных телекоммуникационных и спутниковых систем/1/. Это приводит к высокой аварийности, препятствует развитию транспортных коридоров, привлечению в страну дополнительных транспортных потоков, дальнейшей интеграции в мировую транспортную систему, в том числе в рамках интеграционных процессов на постсоветском пространстве. Все это вынуждает международных перевозчиков направлять грузы в обход Казахстана.

По мнению экспертов, сегодня необходимо совершенствование транспортного законодательства в таких сферах, как: таможенно-тарифное регулирование; страхование грузов; транспортная безопасность и техническое регулирование; доступ к объектам транспортной инфраструктуры; допуск к профессии; экологические требования; товаросопроводительные документы; визовая поддержка и др.

Одним из путей решения этой проблемы является совершенствование транспортного законодательства РК через его гармонизацию (унификацию) с нормами международных правовых актов, как универсального, так и регионального уровней, а также двусторонних международно-правовых договоров, заключенных Казахстаном. Это способствует внедрению международных стандартов, требований к инфраструктуре, транспортным средствам, стандартам безопасности, качеству, прозрачности процедур и др.

В сфере транспорта сегодня действует значительное количество, как многосторонних международных договоров, а также двусторонних договоров, которых в сфере транспорта заключено Казахстаном более сотни (н-р, только в сфере автомобильного транспорта заключено более 40 двусторонних международных договоров). Среди многосторонних международных договоров следует отметить следующие: Европейское соглашение о международных автомагистралях (СМА), 1975г.; Конвенцией о дорожном движении ЕЭК ООН, Вена, 08 ноября 1968 г.; Конвенцией о дорожных знаках и сигналах ЕЭК ООН, Вена, 08 ноября 1968 г, Директива Европейского союза 2004/54/ЕС от 29 апреля 2004, Соглашение о принятии единообразных технических предписаний для колесных транспортных средств, предметов оборудования и частей, которые могут быть установлены и/или использованы на колесных транспортных средствах, и об условиях взаимного признания официальных утверждений, выдаваемых на основе этих предписаний, 1958г.; Соглашение о принятии единообразных условий для периодических технических осмотров колесных транспортных средств и о взаимном признании таких осмотров (1997г.); Соглашение о введении глобальных технических правил для колесных транспортных средств, предметов оборудования и частей, которые могут быть установлены и/или использованы на колесных транспортных средствах (1998г.); Европейское соглашение, касающееся работы экипажей транспортных средств, производящих международные автомобильные перевозки (ЕСТР),1970г.), Соглашение о массах и габаритах транспортных средств, осуществляющих межгосударственные перевозки по автомобильным дорогам государств – участников Содружества Независимых Государств от 4 июня 1999 г.

В данной статье рассмотрим вопросы имплементации в национальное законодательство норм Европейского соглашения о международных автомагистралях (далее - СМА) и Соглашение о принятии единообразных условий для периодических технических осмотров колесных транспортных средств и о взаимном признании таких осмотров (совершено в Вене 13 ноября 2001 года, ратифицировано Законом Республики Казахстан от 30 июня 2010 года № 299-IV) (далее- Соглашение о единообразных условиях). СМА заключено в рамках ЕЭК ООН в г.Женева 15 ноября 1975 г. в целях облегчения и развития в Европе международного дорожного движения путем создания координированного плана постройки и реконструкции дорог, удовлетворяющих требованиям международного движения в будущем (преамбула). Казахстан присоединился к СМА Указом Президента

Республики Казахстан от 12 мая 1995 г. № 2274. Данный акт вводит категории дорог, определяет сеть дорог категории "Е", имеющих стратегическое значение для международных перевозок, и устанавливает условия, которым они должны соответствовать (Приложение 2), а также обеспечивает правовую основу для взаимного приведения в соответствие инфраструктуры автомобильного транспорта. Основные нормы распространяются одновременно на строительство новых дорог и модернизацию уже существующих (Приложение 2, раздел III. Геометрические характеристики). В рамках ТС был принят технический регламент «Безопасность автомобильных дорог» (ТР ТС - 014 – 2011г., утвержден Решением Комиссии Таможенного союза от 18 октября 2011г. № 827, вступил в силу 15 февраля 2015 года – далее ТР ТС), а также перечень стандартов, принятый в целях реализации ТР ТС. Согласно преамбуле его требования гармонизированы с СМА и рядом иных международных актов. Данным актом установлены минимально необходимые требования безопасности к автомобильным дорогам и процессам их проектирования, строительства, реконструкции, капитального ремонта и эксплуатации, а также формы и порядок оценки соответствия этим требованиям. В рамках ЕАЭС действует 102 органов по сертификации и 164 испытательных лабораторий, из них в РК 31 и 104 соответственно (по состоянию на 26 апреля 2018 года).

Согласно СМА международные автомагистрали (международные дороги) подразделяются на: автомагистрали, скоростные дороги и дороги обычного типа. Согласно Закону Республики Казахстан от 17 июля 2001 года №245-III «Об автомобильных дорогах» (далее - Закон об автомобильных дорогах) автомобильные дороги подразделяются на автомобильные дороги общего пользования, хозяйственные автомобильные дороги, а также на улицы населенных пунктов (пункт 1 статьи 3); при этом автомобильные дороги общего пользования делятся на: дороги международного, республиканского, областного и районного значения (пункт 2 статьи 3); 1) к автомобильным дорогам международного значения относятся автомобильные дороги, соединяющие столицы соседних государств, а также входящие в соответствии с межгосударственными соглашениями в международную сеть автомобильных дорог (подпункт 1 пункта 2 статьи 3). Далее в 5 отмечается, что «в зависимости от геометрических параметров, а также интенсивности дорожного движения автомобильные дороги классифицируются в соответствии с техническими регламентами в сфере автомобильных дорог». В ТР ТС установлено, что «автомобильные дороги идентифицируются по классам и техническим категориям по следующим признакам: а) по условиям доступа на них транспортных средств; б) по количеству и ширине полос движения; в) по наличию центральной разделительной полосы; г) по типам пересечений с другими автомобильными дорогами, железными дорогами, трамвайными путями, велосипедными и пешеходными дорожками». Тем самым классификация автомобильных дорог в указанных трех документах различная, не вполне коррелирует между собой.

СМА четко содержит перечень международных дорог категории Е, которые по сути представляют собой международные транзитные коридоры. Однако в документах ЕАЭС недостаточно регулируются автомобильные транзитные коридоры (их перечень, программа развития). Полагаем, что надлежащее правовое регулирование данных вопросов способствовало бы становлению ЕАЭС как моста между Востоком и Западом, позволило бы активизировать взаимовыгодные связи между государствами евразийского континента и обеспечить беспрепятственный транзит грузов из Азии в Европу, в том числе за счет сопряжения ЕАЭС и китайской инициативы Экономического пояса Шелкового пути/2/.

Существенное влияние на развитие транзитных коридоров оказывает обеспеченность придорожными сооружениями, к которым СМА относит площадки для отдыха, пункты обслуживания, пункты сбора дорожной пошлины и пограничные пункты. В ТР ТС и законе об автомобильном транспорте не используется термин «придорожные сооружения».

В ТР ТС не используется термин «придорожные сооружения», но используются термины «дорожное сооружение» - инженерное (искусственное) сооружение (мост, путепровод, эстакада, тоннель, водопропускная труба и другие) для пропуска транспортных средств, пешеходов, животных в местах пересечения автомобильной дороги с естественным или искусственным препятствием; «объекты дорожного сервиса» – это здания и сооружения, расположенные в пределах полосы отвода и предназначенные для обслуживания участников дорожного движения (остановочные пункты автобусов, в том числе с павильонами, площадки для кратковременной остановки транспортных

средств, площадки для отдыха со стоянками транспортных средств, устройства аварийно-вызывной связи и иные сооружения); «объекты придорожного сервиса» – здания и сооружения, расположенные на придорожной полосе и предназначенные для обслуживания участников дорожного движения в пути следования (мотели, гостиницы, кемпинги, станции технического обслуживания, автозаправочные станции, пункты питания, торговли, связи, медицинской помощи, мойки, средства рекламы и иные сооружения). Тем самым объекты дорожного сервиса могут располагаться в пределах полосы отвода; объекты придорожного сервиса могут располагаться в придорожной полосе. В ТР ТС отсутствуют требования и детальное регулирование в отношении объектов дорожного и придорожного сервиса (регулируется только их расположение).

В Законе об автомобильных дорогах используются термины «объекты дорожного сервиса» (п.1 ст.8), «объекты дорожной инфраструктуры», но нет термина «объекты придорожного сервиса». Под объектами дорожного сервиса понимаются гостиницы, мотели, кемпинги, автозаправочные станции, станции технического обслуживания, пункты питания и торговли (п.20 ст.1). Это противоречит определению объектов дорожного сервиса в ТР ТС. Согласно пункту 1 статьи 7 Закона об автомобильных дорогах «для строительства, содержания и развития объектов дорожного сервиса, автомобильных дорог общего пользования землепользователям предоставляются земли под полосу отвода...». П.3 ст.8 установлено, что «запрещается строительство зданий и сооружений в придорожной полосе автомобильной дороги общего пользования, за исключением объектов дорожной службы и объектов дорожного сервиса». Тем самым объекты дорожного сервиса могут располагаться в полосе отвода и в придорожной полосе. Это противоречит нормам ТР ТС, в котором установлено, что в пределах полосы могут располагаться только объекты дорожного сервиса, - остановочные пункты автобусов, в том числе с павильонами, площадки для кратковременной остановки транспортных средств, площадки для отдыха со стоянками транспортных средств, устройства аварийно-вызывной связи и иные сооружения. Мотели, кемпинги, гостиницы, АЗС и пр. объекты придорожного сервиса, предназначенные для обслуживания участников дорожного движения в пути следования, могут располагаться только в придорожной полосе. Кроме того, в Законе об автомобильных дорогах имеются противоречия между его нормами. Так, пункт 2 статьи 9 устанавливает, что «запрещаются строительство зданий и сооружений, а также прокладка инженерных коммуникаций в пределах полосы отвода вдоль автомобильной дороги общего пользования, за исключением объектов...». Среди перечисленных исключений нет объектов дорожного сервиса. Тем самым пункт 2 статьи 9 закона противоречит вышеуказанному пункту 1 статьи 7 закона об автомобильных дорогах. Еще одним из недостатков закона является недостаточность требований к объектам дорожного сервиса. Только п.3 ст.8 устанавливает, что «строительство объектов дорожного сервиса осуществляется в соответствии с Национальным стандартом Республики Казахстан».

Рассмотрим некоторые подзаконные акты РК. Согласно Приказу Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 28 апреля 2015 года № 515 «Об утверждении Правил размещения наружной (визуальной) рекламы в полосе отвода автомобильных дорог общего пользования международного и республиканского значения» «Национальный оператор определяет место размещения объектов согласно заявлению (или рекомендуют другое место), а также проверяют соответствие размеров и художественного оформления объектов наружной (визуальной) рекламы требованиям Закона Республики Казахстан от 19 декабря 2003 года "О рекламе" (абзац 2 пункта 2). Тем самым, в вопросе о требованиях к рекламе Приказ отсылает к Закону РК о рекламе, согласно подпункту 1-2 пункта 1 «наружная (визуальная) реклама не должна снижать транспортно-эксплуатационные качества дороги, нарушать требования безопасности движения транспортных средств и охраны окружающей среды, иметь сходство с дорожными знаками и указателями, ухудшать их видимость или эффективность восприятия, ослеплять пользователей дороги». Данных требований недостаточно.

Важным международно-правовым актом в сфере автомобильного транспорта является Соглашение о единообразных условиях, которое совершено в Вене 13 ноября 2001 года (ратифицировано Законом Республики Казахстан от 30 июня 2010 года № 299-IV). Технический осмотр – инструмент, способствующий уменьшению аварий, снижению загрязняющих экологию выбросов. Так, выше 80 % (3,1 млн.) автомобилей находятся в эксплуатации более 7 лет и по западным стандар-

там являются устаревшими. По результатам техосмотра центрами в 2013 году на техосмотр представлено 2 302 136 единиц автотранспорта, из которых с первого раза не прошли обязательный технический осмотр 303 393 единицы автотранспорта. За 2012 год на техосмотр представлено 1 673 595 единиц автотранспорта, из которых не прошли обязательный технический осмотр 130 256 единиц автотранспорта. По состоянию на 1 января 2014 года по республике организована работа 381 центра технического осмотра, имеющих 761 линию технического контроля. Данным количеством центров техосмотра охвачено 43 города и 79 административных районов (всего 160 адм. района). Населенные пункты, где отсутствуют центры техосмотра, обслуживаются 311 мобильными линиями.

Согласно статье 1 Соглашение о единообразных условиях «Договаривающиеся стороны принимают Правила для периодических технических осмотров колесных транспортных средств, зарегистрированных или допущенных к эксплуатации на их территории, и на взаимной основе признают осмотры, проводимые в соответствии с этими Правилами». Соглашение и Правила регулируют следующие аспекты: а) категории соответствующих колесных транспортных средств и периодичность их осмотра; б) предметы оборудования и/или части, подлежащие осмотру; в) методы испытаний, с помощью которых должны подтверждаться требования, предъявляемые к эксплуатационным характеристикам; г) условия выдачи сертификата осмотра и его взаимного признания; д) дата (даты) вступления в силу Правила/3/. Добавлением 2 к Соглашению предусматривается выдача международного сертификата технического осмотра (МСТО), а также в качестве альтернативы могут использоваться протоколы периодических осмотров. Добавлением 2 установлены порядок выдачи МСТО, а также требования к нему. Ратификация Соглашения от 2001 года обязывает страну-участницу, в том числе и Казахстан, определить компетентный орган, ответственный за исполнение Соглашения, а также сообщить в Секретариат ООН основные данные об административных органах, осуществляющих контроль за техническим осмотром и выдающих международные сертификаты технического осмотра.

Рассмотрим законодательство РК на предмет гармонизации с нормами Соглашения. Закон РК о дорожном движении от 17 апреля 2014 года не использует термин «международный сертификат технического осмотра», но здесь идет речь об иностранном сертификате; сертификате, выданном в соответствии с требованиями международных договоров, ратифицированных РК. Так, наличие такого действующего сертификата технического осмотра колесных транспортных средств является «необходимым условием выпуска в обращение бывших в употреблении транспортных средств, ввозимых на территорию Республики Казахстан, и их регистрации в уполномоченном органе является (п. 5 ст. 61); «признание иностранных сертификатов технического осмотра колесных транспортных средств, ввозимых на территорию Республики Казахстан, осуществляется в соответствии с требованиями международных договоров, ратифицированных Республикой Казахстан. Ответственность за соответствие транспортных средств, предметов оборудования и запасных частей, которые могут быть установлены и (или) использованы на транспортных средствах, требованиям международных договоров, ратифицированных Республикой Казахстан, возлагается на органы по подтверждению соответствия и испытательные лаборатории в пределах своей компетенции в порядке, установленном законами Республики Казахстан» (п.6 ст.61). Согласно п. 3 ст. 65 наличие документа, подтверждающего факт прохождения технического осмотра транспортным средством, и выданного в соответствии с требованиями международных договоров, ратифицированных Республикой Казахстан средством, является одним из необходимых условий допуска транспортных средств, находящихся в международном движении, к участию в дорожном движении на территории страны. Однако в подзаконных актах РК не вполне учитывается требование о необходимости наличия МСТО у водителей из стран-участниц Соглашения.

Данным законом предусматривается термин обязательный технический осмотр – это периодический процесс диагностирования технического состояния механических транспортных средств и прицепов к ним на соответствие требованиям, установленным законодательством Республики Казахстан (ст.1). Глава 13 регулирует вопросы его проведения. Вместе с тем, данный закон не регулирует вопросы выдачи МСТО. Согласно Закону РК о разрешениях и уведомлениях от 16 мая 2014 года № 202-V ЗРК для начала деятельности в качестве оператора технического осмотра он должен подать уведомление в уполномоченный орган в области транспорта и коммуникаций в порядке,

порядок которого регулируется статьей 46 данного Закона.

Более детально вопросы выдачи МСТО регулируются подзаконными актами. Так, согласно Постановлению Правительства Республики Казахстан от 25 февраля 2016 года № 114 «Об определении лицензиаров, уполномоченных органов на выдачу разрешений второй категории в сфере транспорта и признании утратившими силу некоторых решений Правительства Республики Казахстан» уполномоченным органом на выдачу международного сертификата технического осмотра являются местные исполнительные органы областей, города республиканского значения, столицы. Также и в стандарте государственной услуги «Выдача международного сертификата технического осмотра» (утвержден Приказом Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 30 апреля 2015 года № 557) данная государственная услуга оказывается местными исполнительными органами областей, города республиканского значения, столицы (пункт 3) на платной основе (пункт 7). В РК действует Стандарт государственной услуги "Включение в реестр операторов технического осмотра" (утвержден приказом Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 30 апреля 2015 года № 557) Вместе с тем Соглашение предусматривает, что проверку могут проводить только «уполномоченные центры технического осмотра». Центры технического осмотра, выдающие МСТО должны быть способны выполнить процедуры осмотра, предусмотренные Соглашением и Правилom №1. Полагаем, что нормативными правовыми актами РК должен быть определен порядок определения/выбора таких уполномоченных центров технического осмотра.

В Правилах организации и проведения обязательного технического осмотра механических транспортных средств и прицепов к ним, периодичности прохождения обязательного технического осмотра механических транспортных средств и прицепов к ним (утверждены Приказом и.о. Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 26 марта 2015 года № 329) (далее - Правила организации и проведения обязательного технического осмотра) обязательный технический осмотр механических транспортных средств и прицепов к ним, зарегистрированных в уполномоченном органе по обеспечению безопасности дорожного движения, проводится в центрах технического осмотра со следующей периодичностью: 1) каждые 12 месяцев - категорий М1 возраст которых более 7 лет, включая год выпуска, не используемых в предпринимательской деятельности в сфере автомобильного транспорта, N1-3, O1-4, L1-7, G, а также специальные и специализированные транспортные средства, за исключением предназначенные и оборудованные для перевозки опасных грузов; 2) каждые шесть месяцев - категорий М1, используемые в предпринимательской деятельности в сфере автомобильного транспорта, М2, М3, N, оборудованные для перевозки людей, а также категорий М1 N1.3, и O1- 4, предназначенные и оборудованные для перевозки опасных грузов. Срок прохождения последующего обязательного технического осмотра механических транспортных средств и прицепов к ним исчисляется от даты прохождения первичного обязательного технического осмотра в соответствии с установленной периодичностью. Транспортные средства категории М1, в случае если производство предусмотренного конструкцией числа пассажиров на условную массу одного пассажира (75 кг) не превышает расчетную массу перевозимого одновременно с пассажирами груза проходят обязательный технический осмотр в соответствии с периодичностью, установленной для категорий N.

Также в РК действует государственный стандарт СТ РК 1811-2008 «Автотранспортные средства. Технический осмотр. Методы контроля», который предусматривает технологии проведения операций технического осмотра, указанные в Соглашении. В СТ РК 1811-2008 установлено, что его требования (Приложение В) гармонизированы с Приложением № 2 Соглашения от 2001 года. Вместе с тем, здесь не учтен тот факт, что Правила для периодических технических осмотров колесных транспортных средств могут подвергаться изменениям. Для того, чтобы нормы СТ РК 1811-2008 своевременно отражали нормы вновь принятых Правил, полагаем в Закон РК «О дорожном движении», Правила организации и проведения обязательного технического осмотра необходимо внести положение о необходимости соответствия процедур технического осмотра для транспортных средств, используемых в международном сообщении, требованиям Соглашения от 2001 года, а также предусмотреть обязанность уполномоченного органа вносить соответствующие поправки с принятием новых Правил.

Подводя итог проведенному сопоставительному анализу согласованности норм важнейших

международных актов, участницами которых является Казахстан, с нормами действующего права РК можно заключить следующее. Одной из сложностей правового регулирования в сфере транспорта является: - разнотой используемой терминологии; - противоречия, несоответствия, разночтения между нормами актов разного уровня, а также нормами одного и того же акта; - неполнота правового регулирования.

Для решения данных проблем полагаем необходимо принять ряд мер. Необходимо развитие транспортного законодательства, которое сегодня формируется в самостоятельную отрасль законодательства. Более того, отдельные авторы говорят о формировании транспортного права как самостоятельной отрасли права. При этом «учение о транспортном праве в российской цивилистической доктрине как институте гражданского права, единственным предметом правового регулирования которого являются общественные отношения по перевозке, устарело и нуждается в переработке с учетом последних достижений науки гражданского права»/4/. Необходимо на постоянной основе проводить качественный мониторинг норм права в транспортной сфере. При разработке новых норм транспортного права необходимо более широко учитывать результаты проведенного мониторинга. Необходимо усилить работу по реализации международных договоров. Одной из мер развития мониторинга международных договоров могло бы стать заслушивание отчетов (промежуточных и итоговых) по мониторингу выполнения международных договоров на заседаниях соответствующего Комитета Парламента РК, в компетенцию которого входит рассмотрение вопросов заключения международных договоров.

Список использованных источников

1. Стратегический план Министерства транспорта и коммуникаций Республики Казахстан на 2014 - 2018 годы (утвержден Постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2013 года № 1561; утратил силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 10 апреля 2015 года № 222).
2. <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/11-07-2017-1.aspx>
3. Соглашение о принятии единообразных условий для периодических технических осмотров колесных транспортных средств и о взаимном признании таких осмотров, совершено в Вене 13 ноября 2001 года.
4. Стрельникова И.А. Понятие и место транспортного права в системе права России. Дисс. ... к.ю.н. –М. 2009.

Рустембекова Д.К.

Философия докторы (PhD), конституциялық және
халықаралық құқық кафедрасының доценті
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
e-mail: dinara_226@mail.ru

МАЛАЙЗИЯ ПАРЛАМЕНТІНІҢ СЕНАТ САЙЛАУЫ ТУРАЛЫ

***Түйін.** Мақалада Малайзия Парламентінің Жоғарғы палатасы – Сенатқа сайлау және сенаторларды тағайындау мәселелері қарастырылады. Конституцияға сәйкес, Сенатқа сайлауға үміткерге қойылатын талаптар, олардың штаттың немесе сұлтанаттың Заң шығаратын жиналысының мүшелерімен ұсынылуы және кандидаттарды рәсімдеу тәртібі көрсетілген. Сонымен бірге, Сенат депутаттығына кандидаттың дисквалификациялауға жататын себептері қарастырылған.*

***Резюме.** В статье рассматриваются вопросы выборов в Сенат и назначение сенаторов в верхнюю палату малайзийского Парламента. Указаны требования, предъявляемые кандидатам для выборов в Сенат согласно Конституции, их выдвижение членами Законодательного собрания штата или султаната и правила оформления кандидатов. Кроме того, рассмотрены причины, по которым кандидат в депутаты Сената подлежит дисквалификации.*

***Summary.** The article examines the issues of elections to the Senate and the appointment of senators to the upper chamber of the Malaysian Parliament. The requirements for candidates for Senate elections under the Constitution, their nomination by the members of the Legislative Assembly of the State or the Sultanate and the rules for the design of candidates are indicated. In addition, the reasons why a candidate for deputies of the Senate are subject to disqualification are examined.*

1957 жылдың 31 тамызында Малайзия Федерациясының тәуелсіздігін жариялаумен бірге бір мезгілде Малайзия Федерациясының Конституциясы деп аталатын қазіргі қолданыстағы Конституция күшіне енді. 1963 жылдың 16 қыркүйегінде Малайзия Федерациясының құрылуына байланысты 1957 жылғы 31 тамыздағы Малайзия туралы Акт Малайзия Федерациясының Конституциясына өзгертулер енгізілді. Олар 1957 жылғы Конституцияның мәнін өзгертпеді. 1963 жылдан бастап енді Жаңа Негізгі заң Малайзияның Конституциясы деп аталды.

Малайзияның Конституциясы 14 бөлімнен және 10 қосымшадан тұрады. Бөлшектер тараулар мен баптарға бөлінеді.

Конституцияның бірінші бөлімінде Малайзия Федерациясының құрамдас бөліктері - сұлтанаттар, штаттар және федералды аумақтар туралы айтылады. Парламент, заң арқылы, басқа штаттарды Федерацияның құрамына жіберуге, сондай-ақ кез келген штаттың немесе сұлтанаттың шекарасын өзгертуге рұқсат ете алады; алайда штаттың шекараларын өзгертетін заң осы штаттың немесе сұлтанаттың және Билеушілер кеңесінің келісімінсіз берілмейді.

3-бапта Федерацияның діні - ислам; алайда Малайзияның кез келген бөлігіндегі бейбітшілік пен келісімді қолдайтын басқа діндер мойындауы мүмкін.

Қазіргі Малайзияның саяси жүйесі Шығыс пен Батыстың әлеуметтік-саяси институттарын, нормалары мен құндылықтарын, ұлттық саяси мәдениеттің түпнұсқа дәстүрлерін және батыстық либералды-демократиялық модельдерді біріктірудің жарқын мысалы болып табылады. Шығыстық және батыстық элементтердің мұндай араласуы Малайзияның саяси жүйесінің барлық құрамдастарында - жоғары билік органдары құрылымы мен оларды қалыптастыру және жұмыс істеу тетігі, саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдардың қызметі, саяси көзқарастар мен көшбасшылардың сайлау тәртібін көрсетеді.

Малайзия - көппартиялы жүйесі бар ел. Алайда оның партиялық жүйесі айтарлықтай ерекшелікке ие. Мемлекетте шамамен 40 саяси партия бар. Сонымен қатар негізгі саяси партиялар этникалық топтар бойынша бөлінеді. Коммунизмге негізделген мұндай партиялық құрылым қазіргі Малайзияның саяси жүйесінің тағы бір ерекшелігі болып табылады.

Малайзия қауымдастығының ең үлкен партиялары Біріккен малай ұлттық ұйымы және Панмалайзиялық ислам партиясы болып саналады.

Малайзияда дауыс беру құқығы 1957 жылы тәуелсіздік жарияланған сәттен бастап айтарлықтай өзгеріссіз қалады. Ол 1957 жылы Малайзия федерациясының Конституциясында бекітілген және

1963 жылы Малайзияның Конституциясында іс жүзінде қайтalandы.

Қазіргі Малайзия Федерациясының сайлау жүйесінің негізгі қағидалары 1963 жылғы Конституцияның VIII бөлімінде айқындалған (113-120 баптар).

Сайлау процесінің тәртібі Конституцияның ережелерінен басқа мынадай заңды актілерімен белгіленеді:

- 1954 жылғы Сайлаудағы құқық бұзушылықтар туралы заң;
- 1957 жылғы Сайлау комиссиясы туралы заң;
- 1958 жылғы Сайлау туралы заң (одан кейінгі түзетулермен бірге);
- 1981 жылғы Сайлауды өткізу тәртібі туралы заң;
- 2002 жылғы Сайлаушылардың тіркелу ережелері туралы заң;
- 2003 жылғы Пошта арқылы дауыс беру ережелері туралы акт.

Жалпы сайлау бес жылда бір рет бір мезгілде федералдық парламенттің төменгі палатасында - Өкілдер палатасында (Халықтық кеңес), сондай-ақ 13 штаттың және сұлтанаттардың заңнамалық жиналыстарында өткізіледі.

Парламентке және штаттар мен сұлтанаттың заң шығарушы органдарында ресми түрде сайлау демократиялық сипатқа ие: олар жалпыға бірдей және сайлау округтары бойынша жасырын дауыс беру арқылы тікелей болады. Барлық ересек азаматтар, соның ішінде әйелдер, пассивті және белсенді дауыс беру құқығына ие. Соған қарамастан қазіргі заманғы Малайзияның әлеуметтік-саяси саласының айрықша ерекшеліктері - феодалдық пен этникалық кемсітушіліктің сақталуы - сайлау жүйесіне оң әсер етумен бірге теріс әсер етеді.

Сайлау комиссиясы Парламент Өкілдер Палатасына, сондай-ақ штаттар мен парламенттің заң шығарушы органдарына сайлау өткізу үшін құрылады. Сайлау комиссиясы тұрақты қызмет ететін орган болып табылады. Сайлау комиссиясының мақсаты - елдегі демократиялық процесті әділ сайлау арқылы қорғау, бақылау және қолдау болып табылады. Сайлау комиссиясы осы сайлауда қатысуға тиіс сайлаушылар тізімдерін құрайды және анықтайды.

Сайлау комиссиясы, қажет болған жағдайда, барлық федералды аумақтардың (соның ішінде Куала-Лумпурдың, Лабуанның және Путраджаның федералдық аумақтарын қосқанда) және жеке штаттар мен сұлтанаттардың (Малакканың түбегінде, сондай-ақ Солтүстік Калимантандағы Саравак пен Сабах) сайлау округтеріне бөлінуіне байланысты қажетті деп санайтын өзгерістерді енгізеді.

Парламент сайлауы бойынша сайлау округтерінің шекараларын қайта қарау сайлау округтерінің шекараларын штаттар мен сұлтанаттардың заңнамалық жиналыстары сайлауы бойынша қайта қараумен бір мезгілде жүргізіледі.

Мұндай қайта қараулар сегіз жылда бір рет жүзеге асырылуы тиіс. Сайлау учаскелерінің шекараларын қайта қарау рәсімі екі жылдан аспайтын мерзімге ие болуы керек. Алайда, егер Сайлау комиссиясы қажет деп есептесе, қайта қарау 8 жыл өткенге дейін жүргізілуі мүмкін.

Егер Парламент немесе штаттар мен сұлтанаттың заң шығарушы жиналыстардағы сайланған депутаттардың саны өзгертілсе, Сайлау комиссиясы федералды аумақтағы немесе тиісті штаттар мен сұлтанаттардағы сайлау округтерін қайта қарауға міндетті. Мұндай шолу екі жылдан аспауға тиіс.

Федералды заң және штаттар мен сұлтанаттардың заңнамасы Сайлау комиссиясына парламенттік сайлаулармен, сондай-ақ штаттар мен сұлтанаттардың заң шығарушы органдарымен кез келген басқа сайлау өткізуге мүмкіндік береді. Сайлау комиссиясы ережелерді белгілей алады, бірақ ол ережелер федералдық заңға қайшы келмеге тиіс. Сайлау округтерінің шекараларын тексеру басталғаны туралы сайлау комиссиясы ресми жариялауда хабарлайды.

Сайлау комиссиясы ресми түрде тәуелсіз орган болып табылады. Сайлау комиссиясын Жоғарғы билеуші Басқарушылар кеңесімен кеңескеннен кейін тағайындайды. Комиссия төрағадан, оның орынбасарынан және бес мүшеден тұрады. Сайлау комиссиясының төрағасы болмаған кезде оның қызметін төраға орынбасары жүзеге асырады.

Сайлау комиссиясына мүшелерді тағайындау кезінде Жоғарғы кеңесші оның ұлттық сенімін қамтамасыз етудің маңыздылығын ескеруі қажет. Жоғарғы билеуші және Билеушілер кеңесі буми-путраның ерекше құқықтары мен артықшылықтарын сақтауға мүдделі малай қауымдастығына әрдайым тиесілі болғандықтан, бұл Сайлау комиссиясының мүшелерін таңдауына әсер

ете алмайды.

Сайлау комиссиясының мүшелері мемлекеттік қызметшілерге тең. Олар белгілі бір дәрежеде қорғалуға жатады.

Сайлау комиссиясының мүшелері сайлау комиссиясының өз міндеттерін орындау тәртібімен байланысты әріптестерімен, үкімет мүшелері мен басқа да лауазымды тұлғалармен қарым-қатынастарының құпиялығын сақтауға міндетті.

Сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелері өздерінің жұмысы үшін жинақталған қордан белгіленген сыйақы алады. 1957 жылғы № 31 Сайлау комиссиясы туралы Заңында Сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелеріне берілетін ай сайынғы сыйақысы, сондай-ақ көлік, қонақ үй және медициналық қызметтерге арналған шығыстары көрсетіледі.

Сайлау комиссиясы Жоғарғы билеушінің рұқсатымен сайлаушылардың тіркелуіне және сайлаушылардың тізімдерін жасауға қатысты ұйғарымды; сайлаушылардың тізімдерінің нысандары және оларды сақтау әдістерін; сайлаушылардың тізімдерін жариялау рәсімдерін; сайлаушылар тізімдерін қайта қарау және жаңарту процедураларын шығара алады.

Сайлау комиссиясы сондай-ақ сайлаушылар тізімдерін әзірлеуге байланысты туындайтын апелляциялар мен өтініштерге қатысты ережелер шығара алады.

Сайлау комиссиясы Жоғарғы билеуші рұқсатымен Федералды Парламент өкілдер палатасына және сайлауалды науқанның басталуына байланысты мәселелер бойынша заң шығарушылық жиналыстарға, кандидаттарды ұсыну тәртібіне, сайлау нышандарын бекітудің тәртібіне, дауыс беру күніне байланысты мәселелерді шығара алады.

Сайлау комиссиясы бұл ережеде көзделген жағдайларда кандидат салатын ақшалай салымдар сомасын (олардың саны 20 мың ринггиттен аспауы тиіс) белгілейді. Сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелері қолданыстағы ережелерді бұзған жағдайда дисквалификацияға ие болуы мүмкін.

Сайлау комиссиясының төрағасы осы лауазымға тағайындалғаннан кейінгі үш айдың ішінде немесе одан кейінгі уақыттарда кез келген салада қызметті жүзеге асыратын ұйымның лауазымды тұлғасы немесе қызметкері болып табылатын немесе директорлар кеңесі немесе басқарма мүшесі болып, сыйақы, табыс алады немесе одан пайда көретін болса қызметтен босатылады. Алайда, Сайлау комиссиясының мүшелері немесе төрағасы ерікті түрде қайырымдылық ұйымына қатысып, қандай да бір сыйақы немесе жәрдемақы алмаған жағдайда дисквалификация қолданылмайды.

Сайлау комиссиясының төрағасы Янг ди-Пертуан Агонгпен жұмыстан босатылса немесе оның Федерацияда болмағандықтан өз міндеттерін атқара алмайтын болса, аурудың немесе кезкелген себеппен төраға орынбасарының осы уақытқа төрағалық етуі және егер төраға орынбасарының осы міндеттерді орындамағаны немесе орындамауы төрағаны Янг ди-Пертуан Агонг тағайындаған сайлау комиссиясының мүшесі жүзеге асырады.

Сайлау комиссиясының мүшелері, егер олар осы лауазымға тағайындалған немесе кейінірек кейін тағайындалғаннан кейін үш ай ішінде, кез келген салада қызметті жүзеге асыратын ұйымның лауазымды тұлғасы немесе қызметкері болып қалса немесе оған мүше немесе директорлар кеңесіне мүше болса және ол қызметтен сыйақы, табыс, пайда алса? Онда дисквалификациялануы мүмкін. Алайда, егер сайлау комиссиясының мүшелері қайырымдылық ұйымына ерікті түрде қатысса және қандай да бір сыйақы немесе жәрдемақы алмаса, дисквалификация қолданылмайды.

Сайлау комиссиясының мүшелеріне немесе олардың орынбасарларына сайлау процесін ұйымдастыру мен жүргізу мәселелеріне қатысты жалған ақпарат берсе, 2000 ринггитке дейін айыппұл салынады (малайзиялық ринггит шамамен АҚШ-тың 0,24 долларға тең) немесе екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылады, немесе екі жағдай қатар қолданылады.

Сайлау комиссиясының қызметіне қатысты кез келген ақпаратты немесе құжаттарды заңсыз жариялау 1000 ринггитке дейін айыппұл салынады немесе бір жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Сайлау комиссиясының мүшелеріне қандай да бір нысанда ықпал ету немесе қысым көрсетуді қалайтын адамдарға екі мың ринггитке дейін айыппұл салынады немесе екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Барлық айыппұлдарды прокурор рұқсат етуге тиіс.

Сайлау комиссиясы сайлаушыларға бюллетеньдер беру тәртібін белгілейді, сондай-ақ дауыс берудің құпия сипатын қамтамасыз ету үшін қандай шаралар қолданылуы керектігін анықтайды.

Сайлау комиссиясы заңды сайлаушыны анықтау тәртібін анықтайды.

Сайлау комиссиясы бюллетеньдердің нысанын және түрін, сайлау өткізуіне байланысты өзге де құжаттарды, сондай-ақ сайлау бюллетеньдерін сайлау бюллетенінен алып тастау, оларды есепке алу және сайлау аяқталғаннан кейін сақтау тәртібін белгілейді.

Сайлау комиссиясы пошта арқылы дауыс беру тәртібін, сондай-ақ осындай дауыс беруге рұқсат етілетін сайлаушылар санаттарын анықтайды.

Сайлау комиссиясы 1954 жылғы Сайлаудағы құқықбұзушылықтар туралы заңға сәйкес қандай бұзушылықтарды жазалауға болатынын анықтайды.

Жоғарыда аталған барлық шешімдерді Сайлау комиссиясы қабылдайды, мақұлдайды немесе Федералдық Парламенттің өкілдер палатасының кезекті отырысында күшін жояды.

Сайлау комиссиясы Жоғарғы билеушімен бекітілген шарттарда көзделген көмекшілерді өздеріне алуы мүмкін. Барлық мемлекеттік органдар Сайлау комиссиясына қажетті көмек көрсетуге тиісті. Сайлау округтерінің шекараларын айқындау мәселесінде Комиссия аудиттелетін аумақтарда халықтың топографиясы мен таратылуына қатысты арнайы білімі бар федералды үкімет қызметкерлерінің рұқсаты қажет. Бұл қызметкерлерді Жоғарғы билеуші тағайындайды.

Малайзия Парламентінің жоғарғы палатасы - Сенат (Мемлекеттік кеңес) сайланатын және тағайындалатын мүшелерден тұрады. 13 штат пен сұлтанаттардың әрқайсысынан екі сенатор сайланады, ал Жоғарғы басқарушымен үш федералды аумақтан бір сенатордан тағайындалады.

Сенатқа қандай да бір штатпен немесе сұлтанатпен сайланған мүшелер арасында бос орын пайда болса, онда Янг Ди-Пертуан Агонг (жоғарғы сайлау монархының титулы) сол штаттың немесе сұлтанаттың басқарушы-сұлтанын немесе губернаторын сенаторды сайлау қажеттілігі туралы хабардар етуі қажет. Ал басқарушы немесе губернатор штаттың немесе сұлтанаттың Заң шығаратын жиналысынан сенаторды тез арада сайлауын талап етуі керек [1].

Пассивтік сайлау құқығы. Конституцияның 47-бабына сәйкес, 30 жасқа толған Федерация аумағында тұратын әрбір азамат Сенаттың мүшесі бола алады.

Сенатқа сайлауға үміткерлердің аты-жөні штаттың немесе сұлтанаттың Заң шығаратын жиналысының мүшелерімен ұсынылады және қолдауға ие болады. Ұсынуды жасайтын мүше немесе қолдайтын мүше, үміткер болып ұсынылған адаммен егер ол сайланған жағдайда сенатор болуға тілек білдіретіні туралы қол қойған өтінішті жазбаша түрде ұсынуға тиісті.

Ұсыну жазбаша түрде жүзеге асырылады және ұсынылған кандидаттың ұсынуға келісімін білдіргені туралы міндетті түрде қойылған қолы болуға тиіс. Бұдан кейін кандидаттардың аты-жөндері дауыс беру тізіміне алфавиттік тәртіпте енгізіледі. Әрбір кандидаттың дауыс беруіне қатысты сайлаушылар тізімі жасалады.

48-бап Сенат депутаттығына кандидаттың дисквалификациялауға жататын себептерін анықтайды:

1) Осы баптың ережелеріне сәйкес, ешбір адам Парламент жоғарғы палатасының мүшесі бола алмайды, егер ол:

- қазір немесе бұрын ақылсыз деп танылған болса;

- банкроттық міндеттерден босатылмаған болса;

- қайсыбір ақылы лауазымда болса;

- Парламенттің жоғарғы палатасына сайлау үшін кандидат ретінде ұсынылған немесе сайлауға түсуші қайсыбір кандидаттың сайлау бойынша агенті ретінде әрекет ететін болса және сайлау өткізуге байланысты туындаған шығындар туралы уақытында және заңмен белгіленген тәртіп бойынша есеп бермеген болса;

- Федерация сотымен қылмыс жасағаны үшін сотталған (немесе, Тәуелсіздік күніне дейін, Сабах немесе Саравак штатының немесе Сингапур аумағында) және кем дегенде бір жылға бас бостандығынан айыру жазасына немесе кемінде 2000 ринггит айыппұл төлеуге кесілген және кешірілмеген болса;

- шет мемлекеттің азаматтығын өз еркімен қабылдаған немесе шет мемлекет азаматының құқықтарымен пайдаланған немесе шет мемлекетке адалдық туралы декларация жасаған болса.

2) Федералды заң, сайлау құқығына қарсы қылмыс жасаған адамдарға қатысты, Парламенттің

жоғарғы палатасына сайлауға түсуге Парламент анықтаған уақыт кезеңіне сәйкес тыйым салуы мүмкін. Мұндай құқық бұзушылық үшін сотталған немесе тергеу жүргізілудегі немесе осындай қылмысты жасайтын әрекетті жасағаны үшін кінәлі деп танылған кез келген адамға, сәйкесінше, жоғарыда аталған тәртіппен анықталған мерзімге сайлауға түсуге рұқсат етілмейді.

Егер Парламенттің жоғарғы палатасының мүшесі осы палатаның мүшесі ретінде дисквалификацияланса, онда оның орны бос болмақ.

Егер Парламент Сенатының мүшесі бола алмайтын адам, Сенатқа сайланған немесе тағайындалған болса, сол сияқты жоғарғы палатаға сайлау немесе тағайындау 49-бапты бұза отырып жасалса, онда сайлау немесе тағайындау жарамсыз болып табылады.

Егер Парламенттің жоғарғы палатасының мүшесі демалыс кезін қоспағанда, палатаның әрбір отырысына алты ай бойы қатыспаса, палата оның орнын бос деп мәлімдей алады. Егер Сенатта бос орын мезгілінен бұрын ашылса, ол сайлауды немесе тағайындауды өткізу тәртібімен Сайлау комиссиясы ашқан бос орын туралы фактіні белгілеген күннен бастап 60 күн ішінде ауыстырылады.

Федералды Парламенттің жоғарғы палатасының мүшесі, демалыс кезінде палатаның отырысына қатыспаса, онда ол осы палатаның кез келген басқа қызметіне де қатыспауы тиіс [2].

Кандидатураларды ұсыну аяқталғаннан кейін төрағалық етуші лауазымды тұлға алфавиттік тәртіппен ұсынылған тұлғалардың аттарын жариялап, оларды сол тәртіппен дауыс беруге жібереді. Сенаттың сайланатын мүшелері тікелей дауыс беру арқылы сайланады. Сенаторларды сайлау мажоритарлы жүйе негізінде жүзеге асырылады. Федералды Парламенттің төменгі палатасына сайлау үшін сайлау тізімдері Сенатқа сайлау үшін де қолданылады.

Штаттың немесе сұлтанаттың Заң шығаратын жиналысының қатысып отырған әр мүшесінің қанша бос орын бар болса, сонша кандидатқа дауыс беруге құқығы бар, сондай-ақ әрбір кандидат үшін дауыс берген мүшелердің аты-жөні жазылуы тиіс. Егер штаттың немесе сұлтанаттың Заң шығаратын жиналысының қайсыбір мүшесі осы ережемен рұқсат етілгеннен көп дауыс берсе, дауыс беру күшін жоюға жатады. Федералды Парламент өз шешімі бойынша штаттар мен сұлтанаттардан сайланатын Сенат депутаттарының санын көбейте немесе азайта алады. Сол сияқты федералды Парламенттің өкілдер палатасына сайлау бойынша сайлаушылардың біліктілігі Сенатқа сайлау үшін де сондай болып қалады.

Төрағалық етуші лауазымды тұлға ең көп дауыс жинаған кандидатты немесе кандидаттарды сайланды деп жариялайды. Бірақ, егер екі немесе одан да көп үміткер бірдей дауыс жинаған болса және осы кандидаттар саны бос орындардың санынан асып кетсе, онда бұл кандидаттарды сайлау жребий бойынша анықталады [3].

Төрағалық етуші лауазымды тұлға Сенаттың кеңсе қызметкеріне сенатор болып сайланған тұлғаның атын хабардар етуге тиіс. Егер Сенаттың мүшесі белгіленген тәртіп бойынша тиісті түрде сайланғанына қатысты мәселе туындаса, Сенат осы мәселе бойынша түпкілікті шешім қабылдайды.

Бұдан басқа, Жоғарғы басқарушы тағы 40 сенаторды елдегі еңбегі сіңген және ең беделді адамдардың қатарынан, сондай-ақ этникалық азшылықтан тағайындайды.

Федералды Парламент Сенатта штаттардан өкілдікті үш адамға дейін көбейте алады, болашақ сенаторлардың кандидатуралары бойынша тікелей дауыс беруді енгізе алады. Федералды Парламент сол сияқты тағайындалған сенаторлардың санын көбейтуге немесе азайтуға уәкілетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Шетел конституциялық құқығы: оқу құралы / А. Божқараұлы, Қ.С. Мусин. - Қарағанды: Арко, 2014. - 179 б.
- 2 Божқараұлы А. Шетел конституциялық құқығы. – Қарағанды, 2005. – 159 б.
- 3 Electoral Commission of Malaysia // <http://www.spr.gov.my>

Сеитова Алия Нуржановна
юрист ТОО «Дентонс Казахстан»
м.ю.н., Патентный поверенный РК № 133
Тел.: +7 701 753 2619
Адрес электронной почты: aliya-s@mail.ru (личн.)

НОВЕЛЛЫ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ О НЕИСПОЛЬЗОВАНИИ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ

***Түйін.** Бұл мақалада тауар белгілерін пайдаланбау мәселелері талқыланды. Мақала авторы тауар белгілерін пайдаланбау туралы заңдағы новеллаларды талдайды, тауар белгісін тіркеуде өзгерістер мен толықтырулар қабылданар алдында және новеллалар мүдделі тұлғалардың құқықтарына қалай әсер еткенін сипаттайды. Бұдан басқа, мақалада патенттік ведомствоның қолданыстағы қарсылықтар туралы новеллалардің күшіне енуінен бұрын берілген іс-тәжірибесі туралы баяндалады.*

***Резюме.** В данной статье рассматриваются вопросы неиспользования товарных знаков. Автор статьи анализирует новеллы в законодательстве о неиспользовании товарных знаков, описывает, каким образом оспаривалась регистрация товарного знака до принятия изменений и дополнений, и как новеллы отразились на правах заинтересованных лиц. Более того, в статье описана ситуация, сложившаяся в практике патентного ведомства касательно возражений по неиспользованию, поданных до вступления в силу новелл.*

***Summary.** This article examines the issues of non-use of trademarks. The author of the article analyses the novels in the law on the non-use of trademarks and describes how the registration of a trademark was appealed before the adoption of amendments and additions, and how the novels affected the rights of interested persons. Moreover, the article describes the situation in the practice of the patent office regarding cancellation actions based on non-use filed before entry into force of the novellas.*

Президентом РК 20 июня 2018 г. подписан Закон Республики Казахстан № 161-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере интеллектуальной собственности» (далее – «Закон») [1]. Закон введен в действие с 3 июля 2018 г. и, в частности, вносит изменения в регулирование товарных знаков в Казахстане. В настоящей статье описаны существенные изменения, которые влияют на процедуру охраны и защиты прав на товарные знаки, и связаны с неиспользованием зарегистрированных товарных знаков в РК.

Закон Республики Казахстан от 26 июля 1999 г. № 456-І «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» (далее – «Закон о товарных знаках») [2] устанавливает, что владелец товарного знака обязан использовать товарный знак (п. 1 ст. 19). Регистрация товарного знака в Казахстане действует 10 лет в даты подачи заявления, и может продлеваться неограниченное количество раз на последующие 10 лет при условии оплаты официальной пошлины. На практике бывают случаи, когда зарегистрированный товарный знак не используется ни законным владельцем, ни пользователем (лицензиатом) на основании разрешения владельца, выданного путем заключения и регистрации лицензионного соглашения. В таких случаях, любое заинтересованное лицо может оспорить регистрацию товарного знака в связи с его неиспользованием. То есть неиспользование товарного знака является основанием для прекращения действия регистрации товарного знака. И это является естественной санкцией за невыполнение обязанности использовать товарный знак [3]. Казахстанские ученые относят такое основание прекращения регистрации к субъективным, так как здесь использование напрямую зависит от владельца [4].

До принятия Закона, возражение против действия регистрации товарного знака в связи с его неиспользованием подавалось напрямую в Апелляционный совет, который является коллегиальным органом при Министерстве юстиции РК по досудебному рассмотрению возражений заявителей. То есть рассмотрение возражения в Апелляционном совете было обязательным этапом, и только в случае несогласия с решением Апелляционного совета, заинтересованная сторона подавала исковое заявление в суд, оспаривая решение Апелляционного совета.

В 2018 г. Законом была изменена процедура обжалования регистрации товарного знака в связи с неиспользованием: отменено обязательное досудебное рассмотрение споров по возражениям о неиспользовании товарного знака – теперь заявление должно быть подано в суд, минуя Апелляционный совет.

Отмечаем, что до 2018 г. законодательство о товарных знаках никогда не устанавливало, что возражения по неиспользованию должны рассматриваться судом, то есть в истории независимого Казахстана это первый случай, когда Закон устанавливает подобную процедуру.

С принятием такой процедуры кардинально меняется положение заявителей, и на практике возникают многочисленные вопросы. Далее рассмотрены такие вопросы, а также проанализированы возможные пути решения.

В первую очередь, следует указать, что Закон не устанавливает переходных положений касательно возражений, поданных до вступления в силу Закона. Так, Апелляционный совет, сославшись на вновь принятый Закон, вернул заявителям возражения, поданные в Апелляционный совет до вступления в силу Закона. Многие из возвращенных возражений были не только приняты Апелляционным советом, но по ним уже прошли одно и более заседаний с участием представителей владельцев оспариваемых товарных знаков, более того, Апелляционный совет давал оценку доказательствам неиспользования во время проведенных заседаний. То есть работа по рассмотрению некоторых из поданных возражений началась задолго до вступления в силу Закона, и заявителями была соблюдена процедура, действовавшая на день подачи возражений, то есть по ранее действующему законодательству.

Статья 4 Гражданского кодекса Республики Казахстан (Общая часть), принятого Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 г. (далее - ГК РК), прямо предусматривает, что:

- 1) Акты гражданского законодательства не имеют обратной силы;
- 2) Акты гражданского законодательства применяются к отношениям, возникшим после введения их в действие;
- 3) Юридическая сила акта гражданского законодательства на отношения, возникшие до введения его в действие, распространяется в случаях, когда это прямо им предусмотрено;
- 4) По отношениям, возникшим до введения в действие акта гражданского законодательства, он применяется к правам и обязанностям, возникшим после введения его в действие [5].

Учитывая, что Закон прямо не предусматривает, что его действие в части новой процедуры по неиспользованию распространяется на отношения, возникшие до введения его в действие, то возражения, поданные до 3 июля 2018 г., должны были быть рассмотрены Апелляционным советом по старой процедуре. Возврат таких возражений Апелляционным советом противоречит ст. 4 ГК РК.

Более того, такие же нормы установлены в Законе Республики Казахстан от 6 апреля 2016 г. № 480-V «О правовых актах». Так, пп. 1, 2, 3 ст. 43 указанного закона устанавливает, что:

- 1) Действие нормативного правового акта не распространяется на отношения, возникшие до его введения в действие. Исключения из правила:
 - А) когда обратная сила нормативного правового акта или его части предусмотрена им самим; или
 - Б) когда обратная сила нормативного правового акта или его части предусмотрена актом о введении в действие нормативного правового акта;
 - В) когда новый нормативный правовой акт исключает обязанности, возложенные на граждан;
 - Г) когда новый нормативный правовой акт улучшает положение граждан.
- 2) Нормативные правовые акты, возлагающие новые обязанности на граждан или ухудшающие их положение, обратной силы не имеют [6].

По нашему мнению, Закон возлагает новые обязанности на заявителей, и новая процедура подачи искового заявления о неиспользовании товарного знака в суд ухудшает положение заинтересованных лиц, так как требуют от них:

- 1) Подачи искового заявления по месту нахождения ответчика - владельца товарного знака, а это может быть любой суд на территории Казахстана (если владелец товарного знака – резидент Казахстана), и место нахождения заявителя может отличаться от места нахождения ответчика, что повлечет дополнительные транспортные, командировочные расходы;
- 2) Оплата услуг представителя с юридическим образованием;
- 3) Оплата расходов, связанных с проведением возможных судебных экспертиз и/ или получением заключений специалистов.

Учитывая вышеизложенное, возражения, поданные до вступления в действие Закона, должны были быть рассмотрены Апелляционным советом по нормам Закона о товарных знаках, действовавшим до 3 июля 2018 г.

Однако существует и обратная сторона медали. Следующие доводы могут быть использованы в пользу возврата возражений, поданных до вступления в действие Закона: Апелляционный совет должен руководствоваться действующим на момент принятия решений законодательством. Если Апелляционный совет будет рассматривать возражения против действия регистраций на товарные знаки по неиспользованию и вынесет решения после 3 июля 2018 г., у второй (проигравшей) стороны есть высокие шансы отменить решение Апелляционного совета по тому основанию, что на момент вынесения решения Апелляционный совет не имел полномочия по рассмотрению таких возражений, т.е. решение Апелляционного совета в этом отношении очень уязвимо.

Учитывая вышеизложенное, мы полагаем, что в Законе должны были быть предусмотрены переходные положения касательно возражений, поданных до введения в действие изменений и дополнений в Закон о товарных знаках. Как вариант, в Законе или в акте о введении в действие Закона должна была быть предусмотрена обратная сила самого Закона или его части касательно новой процедуры оспаривания регистрации товарного знака по неиспользованию.

Следующим вопросом, возникающим с принятием нового Закона, является период неиспользования. Согласно новым изменениям и дополнениям исковое заявление и доказательства неиспользования должны относиться к трем годам, предшествующим дате подачи возражения. Ранее, до внесения изменений в Закон, можно было заявлять любые три года неиспользования с момента регистрации знака.

Таким образом, с принятием Закона, для подачи искового заявления заинтересованному лицу необходимо будет собрать доказательства неиспользования, которые должны относиться к трем годам, предшествующим дате подачи заявления в суд, а не к любым трем годам с даты регистрации оспариваемого товарного знака.

В связи с практикой возврата возражений, поданных до введения в действие Закона, возникает абсолютно обоснованный вопрос: а что произойдет, если владелец товарного знака начал использование для интересующих заявителя товаров и/или услуг в период между подачей предыдущего возражения (и уже возвращенного заявителю) и нового предполагаемого искового заявления для подачи в суд?

В случае подачи иска заявитель должен будет предоставить доказательства неиспользования за три года, предшествующих дате подачи иска. Если в этот период владелец товарного знака начал использование, и у него есть доказательства, полагаем, что суд откажет в аннулировании регистрации по неиспользованию. То есть суд будет консервативно подходить к сроку неиспользования, невзирая на возражение, которое было подано ранее в Апелляционный совет, но возвращено заявителю в связи с принятием новой процедуры.

Доказательством использования товарного знака считается его применение на товарах, для которых он зарегистрирован, и (или) их упаковке владельцем товарного знака или лицом, которому такое право предоставлено на основании договора о передаче права на товарный знак. Использованием товарного знака может признаваться изготовление, ввоз, хранение, предложение к продаже, продажа товара с обозначением товарного знака, применение его в рекламе, вывесках, печатных изданиях, на официальных бланках, иной деловой документации, передача права на товарный знак или при демонстрации товаров на выставках, проводимых в Республике Казахстан, а также иное введение их в оборот.

То есть у владельца товарного знака есть все шансы доказать использование за новый период, использовав товарный знак, к примеру, в рекламе или на официальных бланках с минимальной затратой времени и средств.

Поэтому новелла Закона о периоде неиспользования является своеобразной «лазейкой» для владельцев товарных знаков, которые в действительности не использовали знаки, но дабы не потерять регистрацию или получить выгоду от уступки прав заинтересованному лицу, могут начать использование в короткие сроки.

Данный пробел так же мог бы быть решен путем принятия в Законе переходных положений касательно возражений, поданных до 3 июля 2018 г.

Учитывая вышеизложенный анализ новелл в законодательстве о неиспользовании товарных знаков, хочется отметить, что принятие изменений и дополнений в законодательство должно происходить на основе всестороннего изучения вопроса и с учетом практики. Кардинально изменив процедуру оспаривания действия регистрации товарных знаков, законодатель исходил из того, что только суд вправе решать, может ли быть аннулирована регистрация товарного знака по неиспользованию, но не Апелляционный совет, который призван рассматривать досудебные споры, касающиеся только нарушения процедуры регистрации. То есть цель новелл оправдана, но, одновременно, создавая беспрецедентную практику возврата возражений, поданных до вступления в силу новелл, а также отменяя возможность ссылаться на любой трёхлетний период неиспользования, есть риск экономических последствий для рынка - оттока инвестиций, прямо связанных с решением об использовании того или иного товарного знака на рынке.

Литература

- 1) Закон Республики Казахстан от 20 июня 2018 г. № 161-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере интеллектуальной собственности» // ИС Параграф;
- 2) Закон Республики Казахстан от 26 июля 1999 г. № 456-І «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» // ИС Параграф;
- 3) Матели П. Новое французское законодательство по товарным знакам – В трех книгах. – Книга 2. – Душанбе, 1998. – С. 119;
- 4) Каудыров Т.Е. Гражданско-правовая охрана объектов промышленной собственности: Монография. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – С. 357;
- 5) Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принятого Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 г. // ИС Параграф;
- 6) Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 г. № 480-V «О правовых актах» // ИС Параграф.

Шалкарова (Ким) Ирина Александровна

кандидат юридических наук, начальник Учебно-методического центра Алматинской академии
Министерства внутренних дел Республики Казахстан имени Макана Есбулатова
kim.ira@rambler.ru

Кан Александр Герасимович

кандидат юридических наук, начальник Отдела организации научно-исследовательской и редакционно-издательской работы Алматинской академии Министерства внутренних дел Республики
Казахстан имени Макана Есбулатова
kan_torsan@mail.ru

РАЗВИТИЕ МЕТОДОЛОГИИ И СИСТЕМЫ МЕТОДОВ КРИМИНАЛИСТИКИ

Түйін. Криминалистикалық әдістердің әр түрлі жіктеулік жүйелері қарастырылған. Таным әдістерін пайдалануда қызметінің кешенді жиынтығының табысты нәтижелеріне байланысты негізделіп криминалистикалық ғылым дамуының қазіргі жай-күйі талданған.

Резюме. Рассмотрены различные системы классификации криминалистических методов. Проанализировано современное состояние развития криминалистической науки с обоснованием зависимости успешности результатов деятельности от комплексной совокупности использования методов познания.

Summary. Various systems of classification of criminalistic methods are considered. The current state of criminalistic science development is analyzed with a substantiation of the dependence of success of the results of activity on the complex set of cognitive methods.

Много ли людей, способных разобраться в своих собственных мнениях, и много ли найдётся таких мнений, которые могли бы устоять даже после самого поверхностного исследования?

Гюстав Лебон
«Психология народов и масс»

Методологические проблемы криминалистики, как с позиций гносеологии, так и с позиции ее особенностей - безграничны. В данном вопросе мы солидарны с мнением Р.С. Белкина о том, что при оценке методов и методологии криминалистики необходимо различать методы научных криминалистических исследований в рамках предмета криминалистической науки, а также методы криминалистической практики [1].

В науке метод понимается как «форма теоретического и практического освоения действительности, исходящая из закономерностей движения изучаемого объекта, система регулятивных принципов преобразующей практической или познавательной теоретической деятельности» [2].

В широком смысле слова метод, по мнению Р.С. Белкина, понимается как:

- способ подхода к действительности,
- способ познания, изучения, исследования явлений, фактов,
- способ достижения какой-либо цели, решения задачи,
- путь действительного познания [3, с. 15].

В методологии криминалистики проблема классификации методов носит наиболее дискуссионный характер. Однако, на наш взгляд, последние достижения науки и обобщение практического опыта, дают основание полагать, что в разрешении проблемы классификации методов криминалистики следует руководствоваться общепринятой классификацией с учетом общности исследования (такая классификация методов познания разделяется большинством ученых-криминалистов: Р.С. Белкин, Б.М. Шавер, С.М. Потапов, О.М. Васильев, В.П. Колмаков, М.В. Салтевский, В.Я. Колдин и др.).

В проводимых нами ранее исследованиях, уже резюмировалось, что в научной и криминалистической литературе существует, по крайней мере, четыре системы классификации криминали-

стических методов [4], в которых:

- всеобщий метод – диалектический,
- общие (общенаучные) методы классифицированы как

1) В.П. Колмаков: Предупреждение. Наблюдение. Сравнение. Описание. Измерение. Эксперимент.

2) Р.С. Белкин: Наблюдение. Сравнение. Описание. Измерение. Эксперимент. Моделирование.

3) И.Ф. Пантелеев, М.О. Селиванов: Наблюдение. Сравнение. Описание. Измерение. Эксперимент. Моделирование. Идентификация.

4) О.М. Васильев: Методы природоведческих и технических наук. Методы приспособления для формирования приемов следственной тактики. Методы формальной логики,

- частные (частнонаучные, специальные) методы классифицированы как:

1) В.П. Колмаков: Создание версий. Планирование. Криминалистический анализ факторов и ситуаций. Идентификация. Установление групповой принадлежности.

2) Р.С. Белкин: Группы методов: Криминалистической техники, Криминалистической тактики. Идентификация.

3) И.Ф. Пантелеев, М.О. Селиванов: Группы методов: Криминалистические. Методы природоведческих и технических наук.

4) О.М. Васильев: Рабочие методы: Идентификация. Установление групповой принадлежности. Наблюдение. Сравнение. Описание. Измерение. Эксперимент. Вычисление.

В.Я. Колдиным была предложена классификация, основанная на разграничении частных и специальных методов [5]:

1) Всеобщий – диалектический метод.

2) Общие методы

- абстракция,
- анализ,
- аналогия,
- дедукция,
- индукция,
- моделирование,
- наблюдение,
- описание,
- синтез,
- сравнение.

3) Частнонаучные методы

- антропометрические и антропологические,
- геометрические,
- измерения,
- кибернетические,
- математические,
- моделирование при помощи ЭВМ,
- социологические,
- физические,
- химические,
- эксперимент.

4) Специальные методы

- собственно криминалистические (техничко-криминалистические, структурно-криминалистические),

- специальные методы из других наук, которые используются в криминалистике

Все указанные группы выражают авторское понимание предмета криминалистики, что имеет научное подтверждение о логическом, теоретическом единстве предмета и метода криминалистики как научной системы знаний. При этом применение специальных методов имеет ограниченный характер, и, зачастую, формирует новые, либо конкретизирует имеющиеся знания в определенной отрасли.

Разделяя философскую концепцию о трехуровневом делении методов познания, считаем оптимальной следующую систему классификации криминалистических методов:

1) Всеобщий метод – диалектический.

2) Общие (общенаучные) методы:

- наблюдение,
- измерение,
- эксперимент,
- сравнение,
- моделирование,
- математические и кибернетические методы,
- логические,

- группа психологических и природно-научных методов, которые используются для разрешения криминалистических задач расследования преступлений.

3) Частные (частнонаучные или специальные) методы:

- криминалистическая идентификация и установление групповой принадлежности,
- группа методов сбора криминалистической информации из материальных источников,
- группа методов экспертного исследования материальных отображений,
- группа методов установления фактов и расследования отдельных видов преступлений,
- группа методов предупреждения преступлений криминалистическими средствами.

При этом сейчас зачастую используется множество специальных методов других наук (социологические методы, физические и химические методы, статистические методы, антропологические и антропометрические методы, ряд психологических методов и др.).

В этой связи интерес вызывает классификация методов, предложенная В. Порада [6, с. 603]:

1. Методы криминалистики как научной сферы

- методы фундаментальных наук, используемые при получении новых теоретических и прикладных знаний, используемых при создании научных теорий;
- методы практических наук, используемые при получении новых практических знаний, новых правил практической деятельности и оптимизации уже существующих, равно как и разработка новых типовых проектов (методик) или оптимизация уже существующих.

2. Методы криминалистической практики – используются в процессе оперативно-следственной деятельности. Данная группа методов предполагает не получение научных знаний, а, наоборот, использование их в решении конкретных практических задач.

При этом, рассуждая далее о современном развитии криминалистической науки, автор констатирует увеличение потребности в новых научных знаниях, как в области теории, так и в сфере практической криминалистики [6, с. 604].

Сегодня уже стали аксиоматичными критерии оценки методов криминалистических исследований, обоснованные Р.С. Белкиным [3, с. 20-21]:

- эффективность,
- простота и надежность,
- безопасность,
- допустимость,
- экономичность,
- научность.

При этом как в научном исследовании, так и в практической деятельности использование отдельно взятого метода как универсального – является весьма контрпродуктивным подходом. Успешность деятельности находится в прямой зависимости от комплексной совокупности использования методов познания. Ведь каждый из методов ориентирован на решение определенного круга задач, и не направлен непосредственно на вскрытие закономерностей развития познания как такового.

На современном этапе развития криминалистики в Республике Казахстан, процесс совершенствования используемых ею методов носит еще более усложненный характер, обусловленный:

- потребностями в новых научных знаниях в теории криминалистики,
- потребностями в новых знаниях в практической деятельности её субъектов.

Это связано с такими факторами, как:

- объективная необходимость поиска новых путей противодействия преступности,
- совершенствование направлений решения динамично усложняющихся задач оперативно-следственной деятельности,
- необходимость оперативного реагирования на изменяющиеся объективные условия деятельности, связанные с решением вопросов кадрового обеспечения органов внутренних дел, определения основных направлений государственной политики в области отбора, подготовки и переподготовки кадров.

Указанные факторы, в свою очередь подвержены зависимости как от уровня развития криминалистики в целом, так и от степени разработанности вопросов её обеспечения, взаимосвязи науки и практики, уровня подготовленности её субъектов и их готовности к повышению квалификации и переподготовке.

Однозначно, что за последние десятилетия под влиянием научно-технического прогресса объем криминалистического научного знания значительно увеличился: в связи с появлением новых технологий, сверхчувствительного оборудования – дополняются и методы криминалистики. Что предопределяет необходимость дальнейшего развития частных криминалистических теорий, составляющих методологию криминалистики.

Список использованных источников

1. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т. I-III. М.: Академия МВД, 1978, 1979.
2. Философская энциклопедия. Т.3. С. 409.
3. Криминалистика. / Под ред. Б.А. Викторова, Р.С. Белкина. - М.: Юридическая литература, 1976 – 552 с.
4. Шалкарова (Ким) И.А. Совершенствование криминалистического обеспечения деятельности органов внутренних дел по раскрытию и расследованию преступлений (тактико-психологические аспекты): Монография / И.А. Шалкарова (Ким) – Алматы: Алматинская академия МВД Республики Казахстан, 2017. - С. 21-22.
5. Криминалистика под ред. Н.П. Яблокова и В.Я. Колдина М., 1990. – 464 с.
6. Порада Виктор Теория и методология научных знаний и характеристика современного состояния развития криминалистики // Современное развитие криминалистики и судебной экспертизы как реализация идей Р.С. Белкина: Материалы Международной научно-практической конференции «К 95-летию со дня рождения ученого, педагога, публициста» (г. Москва, 22-23 ноября 2017 г.) – Москва: РГ-Пресс, 2018. – 1040 с.

Шалқарова (Жим) Ирина Александровна

Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының Оқу-әдістемелік орталығының бастығы, заң ғылымдарының кандидаты
kim.ira@rambler.ru

Төлмағанбетов Әділ Арқабайұлы

Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының жедел – іздеу стіру тактикасы және арнайы техника кафедрасы бастығының орынбасары
tuladil@mail.ru

ЖЕДЕЛ АҚПАРАТТАРДЫ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕУДІҢ БІРІҢҒАЙ ТІЗІЛІМДЕМЕСІНЕ ТІРКЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Аталған мақалада тыңшылық ақпараттарды сотқа дейінгі тергеудің біріңғай тізілімдемесіне тіркеу мәселелерінің негізгі бағыттары қарастырылған. Автормен сотқа дейінгі тергеудің біріңғай тізілімдемесіне ақпараттарды тіркеуде туындайтын мән – жайларды ескеру ұсынылды. Жедел-іздеу шараларын өткізу кезінде жедел бөліністердің қызметкерлерінің арнайы дайындығын жетілдіруде, жедел-іздеу қызметінің өзара байланысты жүйелері негізделген.

Резюме. В статье рассмотрены проблемы регистрации оперативной информации в едином реестре досудебных расследований. Автором обоснована необходимость учета ряда факторов, возникающих при регистрации информации в едином реестре досудебных расследований и при проведении оперативно-розыскных мероприятий сотрудниками оперативных подразделений. Обоснована необходимость дальнейшего совершенствования специальной подготовки сотрудников оперативных подразделений.

Summary. The article considers the problems of registration of operational information in a single register of pre-trial investigations. By the author is justified the need to take into account a number of factors that arise when registering information in a single register of pre-trial investigations and when conducting operational investigative activities by employees of operational departments. The necessity of further improving the special training of employees of operational departments is substantiated.

Мемлекеттік қатардың және заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етуде, сонымен қатар қоғамдық қауіпсіздік пен адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау ішкі істер органына жүктелген міндет.

Біздің қоғамымыздағы экономикалық, әлеуметтік – құқықтық, мәдени, отбасы – тұрмыстық және өзге де салалардағы келеңсіз беталыстар қатарының күшеюімен байланысты республикада жаңа технологияларды пайдаланумен байланысты қылмыстың мейлінше өткірлігі мен өзектілігі соңғы кезде белең алууда.

Бүгінгі таңдағы дүниежүзілік біздің көз алдымызда өзгеруде. Күллі жер жүзінде өркендеу бағыты бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Мұнда біз жылма - жыл алға өрлеушілікті, шексіз бір деңгейге көтерілуге қадам басқандықты айқын көрінуін байқаймыз. Қоғам арасында жаһандық даму мен қатар дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған тапталурын қағидалар күн санап өзгеруде, сол себепте ағысқа қарсы әрекеттердің талабына жауап бере алатын басымдылықтарды дер кезінде әзірлеп қолданысқа алмасақ, көш басындағы елдермен теңемізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Елдің дамуымен қатар қылмыстық дәстүрлер мен дағдылар жаңғырып, қылмыстық әлемнің кәсіпқойлануы мен мамандануы да өсіп келе жатыр.

Мемлекетімізде ішкі саяси тұрақтылықта, қоғамның бірігуімен тәртіпсіздікті жүзеге асыруда ішкі істер органдары маңызды орынға ие. Заман ағымына икемделу үшін қылмыстық құқық бұзушылықпен күресті қамтамасыз ету бойынша жүзеге асырылатын қызмет бағыттарын өзгертілуі уақытылы жүргізілгенде жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіру нақтыланады. Соңғы даму бағыттарын көз жүгіртсек мемлекетіміздің құқықтық негізі берік орын алғандығы айқын байқалады. Оның дәлелі сот-құқық жүйесін реформалау бағытында басталған жұмыстарының нәтижесі ретінде 2014 жылы, көптеген кодекстер – қылмыстық құқық, қылмыстық процессуалдық, әкімшілік құқық бұзушылық және т.б., қайта әзірленіп, қабылданды.

Бүгінгі күні ішкі істер органдарының алдына қойылған міндеттерді табысты орындау үшін, қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға дайындалып жатқан немесе жасаған адамдар тура-

лы ақпараттарды, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтарды анықтауға және ашуға көмек көрсетуге мүмкіндігі бар мәліметтердің келіп түсу жолдары мен оларды қылмыстық процессте тиімді пайдалану жолдары түбегейлі өзгерстерге ұшырады. Криминалдық полиция қызметінің тиімділігін арттырудың басты бағыты жедел-ізвестіру қызметінің жаңа нысандарымен әдістерін барынша енгізу, жоғарғы технологиялар саласындағы жетістіктерді пайдалану, жеке тұлғаға қарсы қарақшылық шабуыл жасау, тонау, бөтеннің мүлкін ұрлау, мал, қалта, пәтер, ұялы телефондар ұрлығы, автокөлік құралдарын айдап әкету және ұрлау, атыс қаруын заңсыз айналымнан алу қылмыстарының алдын алу, жолын кесу және оларды қылмыстық іс-жүргізу құқығына сәйкес ашу жөніндегі алға қойған міндеттерді шешуге ықпал ететін ақпараттарды ұтымды пайдалану арқылығана жүзеге асырылады.

Ішкі істер органдарының жедел ізвестіру жұмысы қосалқы сипатты болып келеді. Олар негізінен нақты белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылықтың жолын кесу, болдырмау, алдыналу және анықтау үшін жеке жеке ұйымдастырылып отырады. Жедел ізвестіру жұмысының негізгі бөлігін жедел ізвестіру бөлімшелерінің ақпараттық қамтамсыз ету орындайды. Мұндай жеке тәртіпте қызметкерлерге құылмыстық құқық бұзушылыққа тән жедел – анықтамалық және ізвестіру есептерімен жұмыс атқару қызметі артылуы мүмкін. Бұл қылмыскерлермен күресу үшін қажетті ақпаратты алуға жол ашады.

Жедел – ізвестіру қызметін жүзеге асыру барысында жедел қызметкерге қылмыстық құқық бұзушылық жасауы мүмкін деп күтуге болатын адамдардың өмір сүру салтын зерттеу, қылмыстық ойлары мен арам ниеттерін анықтауда; қылмыстық құқық бұзушылықты жасауды ойластырушы және дайындаушы адамдарды анықтауда; қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған немесе жасаушы, сондай-ақ қылмыстық жауапкершіліктен және жазасын өтеуден бой тасалаған тұлғаларды ізвестіруде; қылмыстық орта, топтар, олардың жетекшілері туралы жедел қызығушылық танытатын тұлғалар туралы ақпараттарды алуда қажетті материалдарын жүйелендіру, сақтау және пайдалану мақсатында жедел есепке алу қолданылады.

Қоғамда қылмысты жасауға дайындалған, оқталған және жасалған қылмыстарды дер кезінде ашу және тергеу ішкі істер органдарының қызметкерлеріне жүктелген міндеттерінің бірі.

Бүгінгі күні ішкі істер органдарының алдына қойылған міндеттерді табысты орындау үшін, қылмыс жасауға дайындалып жатқан немесе жасаған адамдар туралы хабарлауға, сондай-ақ қылмыстарды анықтауға және ашуға көмек көрсетуге мүмкіндігі бар ақпараттардың келіп түсу жолдары мен оларды қылмыстық іс – жүргізуде тиімді пайдалану жолдары түбегейлі өзгерстерге ұшырады. Криминалдық полиция қызметінің тиімділігін арттырудың басты бағыты жедел-ізвестіру қызметінің жаңа нысандарымен әдістерін барынша енгізу, жоғарғы технологиялар саласындағы жетістіктерді пайдалану, жеке тұлғаға қарсы қарақшылық шабуыл жасау, тонау, бөтеннің мүлкін ұрлау, мал, ұялы телефондар ұрлығы, автокөлік құралдарын айдап әкету және ұрлау, атыс қаруын заңсыз айналымнан алу қылмыстарының алдын алу, жолын кесу және оларды қылмыстық іс-жүргізу құқығына сәйкес ашу жөніндегі алға қойған міндеттерді шешуге ықпал ететін ақпараттарды ұтымды пайдалану арқылығана жүзеге асырылады. Осы мәселені шешудің бір ден бір жолы ретінде қабылданған қылмыстық іс – жүргізу заңнамасына сәйкес ақпараттарды сотқа дейінгі тергеп – тергеудің бірінғай тізілімі (СДТТБТ) енгізілді. Бұдан былай түрлі қылмыстарға қатысты арызшағым түскенде, өкілді қызметкер, яғни, полиция қызметкерінің толтырған рапорты осы бірінғай тізілімдемеге тіркеледі және сол сәттен бастап қылмыстық іс қозғалды деп есептеледі. Бұл құбылысты біз заманға сай техникалық мүмкіншіліктердің өркендеуі деп те қарастыруымызға болады. Қылмыс жайында келіп түскен қызығушылық танытатын ақпарат базаға енгізілген кезден бастап басшылық тарапынан жіті бақылануы мен оны қадағалануына мүмкіндік туғызады.

Жалпы жедел-ізвестіру қызметі процесінде алынған материалдар тергеу әрекеттерін әзірлеу мен жүзеге асыру және қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу, жолын кесу жөніндегі жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізу үшін, сондай-ақ олар Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасының дәлелдемелерді жинауды, зерттеуді және бағалауды регламенттейтін ережелеріне сәйкес тексерілген жағдайда қылмыстық істер бойынша дәлелдеу процесінде пайдаланылады.

Қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін көрсететін жеткілікті деректер болмаған шақта, қылмыстық құқық бұзушылық фактілерін анықтау үшін, уәкілетті органдардың ревизиялар мен

тексерулер жүргізуін талап ететін арыздар, хабарлар сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тіркелместен, үш тәулік ішінде уәкілетті мемлекеттік органдарға қарауға жіберіледі. Қылмыстық құқық бұзушылық туралы расталмаған жедел ақпараттар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастауға себеп бола алмайды. Яғни, жедел-іздігіру іс-шараларын жүргізу нәтижесінде алынған материалдар оларға Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көзделген сипат берілгенге дейін не оларды қылмыстық процеске енгізуге мүмкіндік болмағанда жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін шектеуге негіз болып табылмайды.

Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген жағдайларды қоспағанда, жедел-іздігіру қызметін ұйымдастыру туралы, нақты жедел-іздігіру іс-шаралары туралы, мемлекеттік немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын ақпарат көздері және оларды алу тәсілдері туралы мәліметтер, сондай-ақ адам мен азаматтың жеке өміріне, ар-ожданы мен қадір-қасиетіне қатысты мәліметтер жария етуге жатпайды.

Негізінде криминалдық полиция бөлімшелерімен жүктелген міндеттерді шешудің бірден – бір тиімді жолдары болып жедел іздігірушілік жұмыс болып табылады. Жедел жұмыстарды ұйымдастыруда маңызды талаптардың бірі ең алдымен құпиялық тәртіптің сақталуын қамтамасыз ету қажет. Барлық атқарылатын жұмыстар қысқа мерзімді емес, сондықтан жедел – іздігіру қызметінің қағидаттарын сақтауда лауазымды тұлға ең алдымен мемлекеттік құпиялардың сақталуын қамтамасыз етуі керек.

Сонымен қатар жедел-іздігіру шараларын жүргізу нәтижесінде алынған материалдар қылмыстық іс - жүргізу заңдарда көзделген нысанға айналдырылғанға дейін немесе оларды қылмыстық іске қосу мүмкіндігі болмағанда ешқандай құқықтық салаларға әкеліп соқтырмайды, жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын, заңды мүдделерін шектеу үшін негіз болмайды, сонымен бірге жедел тексеру істерінде немесе сол үшін көзделген өзге де істерде сақталады.

Жедел-іздігіру шараларын ұйымдастыру, ақпарат көзі мен мемлекеттік немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын ақпаратты алу тәсілдері туралы мәліметтер, сондай-ақ азаматтардың жеке өмірін, ар-ұжданы мен намысын қозғайтын мәліметтер заңдармен көзделген жағыдайларды басқа кезде жария етуге жатпайды.

Кәсіби міндеттерін орындау нәтижесінде жедел-іздігіру қызметі туралы өзіне белгілі болған мәліметтерді жария еткен адамдар Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген тәртіппен жауапты болады.

Жедел іздігіру шараларын жүргізу кезінде алынған материалдар тексерілгеннен кейін қылмыстық – процессуальдық заңдарға сәйкес тергеу амалдарын дайындап, жүзеге асыру мен қылмыстардың алдын-алу, жолын кесу, оларды ашу жөніндегі жедел-іздігіру шараларын жүргізу үшін және қылмыстық істер бойынша дәлелдемелер ретінде пайдаланыла алады.

Қылмыстылыққа қарсы күрестің қазіргі жағдайларында Ішкі істер министірлігінің жедел қызметтерін ақпараттық қамтамасыз ету және қылмысты ашуда ақпараттық технологияларды пайдалану ерекше маңызды. Талдау жұмысы жеткіліксіз деңгейде ұйымдастырылғаны ол ішкі істер органдары жүйесінің салалық қызметтерінің күшін қылмысқа қарсы күрестің басым бағыттарын біріктіруге мүмкіндік бермейді.

Жедел – іздігіру қызметі әдістерін қолдану барысында жасырын немесе басқа да жолдармен алынатын ақпарат көздерінің қылмыскерлер немесе басқа да қарсылық танытушылар тарпынан рұқсат етілмеген алу әрекеттері жасалуы ықтимал. Бұндай іс - шаралармен күрес мәселелерін біліктілікпен шешу, оның кәсібилігін талап етеді, осыған орай құқық қорғау органының жедел аппарат бөлімшелерінің арасындағы жедел – іздігіру қызметі әдістерін қолданудағы әр-бір жолдармен алынған ақпараттарды қорғауды талап етеді.

Ішкі істер органдарының жедел бөлімшелерінің қызметкерлері құпиялауға жататын ақпараттармен жұмыс жасау барысында салғырттық және жалқаулық танытпауы қажет. Сонымен қатар өзінің жұмыс орнында құпиялық тәртіпті сақтау бойынша белгіленген ережелерді сақтауға бағытталған іс-шараларды атқаруы керек.

Қорта келе айтарымыз қазіргі таңда жоғарыда аталған мәселерді талқылауда жаңа қылмыстық – процестік қабылданған лдын алу мақсатында Қазақстан Республикасының ПМ басшылығы тарапынан ішкі істер министірлігі жүйесінде жедел-іздігіру қызметін жетілдіру жөнінде жоспар-

ланған іс-шаралар қарастырылған. Жедел-іздігіру шараларын жүзеге асыру барысында алынған ақпараттарды қорғауға жоспранланған іс-шаралар тиімді және нәтижелі жүргізуді талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995ж. / ҚР Заңымен енгізілген толықтырулар және өзгертулердің ресми мәтіні 7 қазан 1998ж. № 284 – 1 ҚРЗ. Алматы: Жеті жарғы, 2000.
2. ҚР Заңы «Ішкі істер органы туралы» 23.04.2014 ж.
3. ҚР Заңы «ЖІҚ туралы» 15.09.94 ж.
4. Мемлекеттік құпиялар туралы 1999 ж. 15 наурыздағы № 349-І Қазақстан Республикасының Заңы (2007.27.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
5. Жедел-іздігіру қызметі бойынша түсіндірме сөздігі (оқу құралы) А.Ү. Әбдіғалиев, А.Қ. Шалғынбаев, Ә.А.Төлмағанбетов, Алматы, ҚР ПМ Академиясы, 2010 жыл.
6. «Жедел-іздігіру қызметі». Оқу әдістемелік құралы. Әбілезов Е.Т. ҚР ПМ Алматы академиясы, 2013 жыл
7. Оперативно-розыскная деятельность. Учебник под ред. А.И. Климова под ред. А.И. Климова «Профессиональный учебник». Гриф НИИ образования и науки 2014 г.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGY

Абдрахманов Ержан Ахметович
профессор-советник кафедры музыкального образования и
традиционного искусства КГУ им.Коркыт Ата

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МУЗЫКАНТА-ПЕДАГОГА

***Аннотация:** Автор констатирует, что большую роль в формировании профессиональной компетентности играет педагогическая практика. Она рассматривается как аксиологический фактор формирования профессиональной компетентности. И в связи с этим дано толкование содержанию основных терминов аксиологии, как «ценности», «ценностные ориентации», «нравственные ценности» и др. Автор считает, что содержание педагогической практики должно быть наполнено в контексте социально-ценностных профессиональных ориентаций. В статье выделены и научно представлены ведущие социально-ценностные профессиональные ориентации музыканта-педагога.*

***Ключевые слова:** музыкант-педагог, ценности, ценностные ориентации, социально-ценностные профессиональные ориентации, педагогическая практика*

***Аңдатпа:** Автор болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда негізгі рөл педагогикалық іс-тәжірибе атқаратынын пайымдайды. Ол кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үдерісін аксиологиялық факторы ретінде қарастырып отыр. Және осыған байланысты, «құндылық», «құндылық бағдар», «адамгершілік құндылықтар» және т.б. аксиология ұғымдарына түсіндіру беріп отыр. Мақала авторы педагогикалық практиканың мазмұны, әлеуметтік және кәсіби құндылық бейімделуінің контекстінде толтырылуы тиіс деп санайды, осыған орай, мақалада педагог-музыканттың негізгі әлеуметтік және кәсіби құндылық бағдарлары ұсынылуда.*

***Түйін сөздер:** музыкант-оқытушы, құндылықтар, құндылық бағдарлары, әлеуметтік құнды кәсіби бағдарлар, педагогикалық тәжірибе*

***Abstract:** The author states that pedagogical practice plays a big role in formation of his professional competence. It is regarded as an axiological factor in formation of professional competence. In this connection, the interpretation of the main terms of axiology as "values", "value orientations," "moral values," etc. is given. The author believes that the content of pedagogical practice should be filled in the context of socio-value professional orientations. The article highlights and scientifically presents the leading socio-value professional orientations of the musician-teacher.*

***Key words:** musician-teacher, values, value orientation, socially oriented professional orientation, pedagogical experience*

В последнее время в научных и политических кругах актуализируется понимание того, что именно образование призвано строить будущее, формировать и развивать личностные качества каждого человека, его мировоззренческие и поведенческие приоритеты, а, следовательно, нравственный, духовный, экономический и политический потенциал общества. Необходимыми условиями социально-экономических, политических преобразований в казахстанском обществе, соответствующим общим тенденциям мирового развития, является социальная активность граждан, их высокая духовная культура, новая система ценностных ориентаций, призванная стать основой современного гражданского общества.

Поэтому сегодня в нашем обществе повысился спрос на социально активную, творческую личность, способную самостоятельно принимать решения и лично отвечать за их реализацию. Безусловно, соответственно с этим, возрастает значение формирования профессиональной компетентности каждой личности. А это в свою очередь, повышает конкурентоспособность будущего специалиста.

Сегодня утверждение о том, что педагогическая деятельность является по своей природе творческой, стало общепринятым. Развитие творческих возможностей человека создает реальные условия для обогащения интеллектуального, эмоционального, нравственного потенциала личности, стимулированию у нее стремления реализовать себя. В связи с этим меняется и цель профессиональной подготовки будущего педагога.

Процесс формирования профессиональной компетентности охватывает формирование профессиональных знаний, умений, навыков, общекультурное развитие учителя, формирование у него личностной позиции и профессионально значимых качеств личности.

Профессиональная компетентность педагога по-разному проявляется и реализуется в повседневной педагогической деятельности. Особое значение в развитии профессиональной компетентности учителя в современных условиях приобретает знание научных основ будущей профессиональной де-

тельности; ее практического освоения; овладение профессиональными умениями и навыками. Профессиональная компетентность будущего учителя начинает формироваться в процессе его обучения в вузе. Основой профессиональной компетентности является изучение фундаментальных, специальных, психолого-педагогических значений, которые определяют уровень овладения умениями будущей профессиональной деятельности. В формировании профессиональной компетентности ведущую системообразующую роль выполняет педагогическая практика. Педагогическая практика обеспечивает соединение теоретической подготовки с их практической деятельностью в образовательном учреждении. В статье мы педагогическую практику рассматриваем как аксиологический фактор формирования профессиональной компетентности.

В связи с этим, необходимо рассмотреть содержание основных терминов аксиологии, как «ценности», «ценностные ориентации», «нравственные ценности» и др.

В современных психологических и педагогических исследованиях еще не сложился однозначный подход к рассмотрению структуры и содержания ценностных ориентаций студентов. Это вполне закономерно, так как в силу своей многогранности данное психолого-педагогическое понятие обладает достаточно широким спектром значений.

Исходя из этого, целостная характеристика ценностных ориентаций может быть предпринята лишь с учетом других, родственных ей по смыслу явлений, таких, как «моральные ценности», «нравственные ценности», «ценностно-мировоззренческие ориентации», «социально-ценностные профессиональные ориентации». Анализ же сущностной характеристики понятия «ценностные ориентации» необходимо начинать с определения понятий «ценности» и «нравственные ценности». Такой подход к раскрытию содержания смыслового термина позволит обоснованно выявить составляющие его теоретические аспекты, построить модель готовности студентов к данному виду деятельности.

Понятие «ценность» применяется для обозначения свойств объектов и явлений, а также теорий и идей служащих в соответствии с социально-обусловленными приоритетами развития культуры. Каждый тип культуры, каждая эпоха, нация, этнос, группа имеют свою специфическую систему ценностей. «Ценностные ориентации – это относительно устойчивое, избирательное отношение человека к совокупности материальных и духовных благ и идеалов, которые рассматриваются как предметы, цели или средства для удовлетворения потребностей жизнедеятельности личности. В ценностных ориентациях как бы аккумулируется весь жизненный опыт, накопленный в индивидуальном развитии человека», определяющий его взаимоотношения с другими людьми, преобразования личности, в том числе и по отношению к самой себе, являющий существо образа жизни индивида» [1]. В этом определении, на наш взгляд, наиболее полно отражено содержание ценностных ориентаций человека, их динамичный характер, их функции и значение в жизни человека, в развитии его личности. Однако, нам кажется интересным и полезным и иное определение: «Ценностные ориентации – интегральное (информативно-эмоционально-волевое) свойство и состояние готовности личности к тому, чтобы сознательно определить и оценить свое местоположение во времени и пространстве природной и социальной среды, избрать стиль поведения и направление деятельности, основываясь на личном опыте и в соответствии с конкретными условиями постоянно меняющейся ситуации» [2]. В этом определении отмечается важнейшая роль ценностных ориентаций человека в качестве одного из регуляторов его поведения и деятельности.

Изучение влияния ценностных ориентаций личности индивида на различные сферы ее деятельности подтверждает положение о том, что общие и специфические условия деятельности, преломляясь в сознании, по-разному проявляются в реальном поведении. Причина существенных отклонений в поведении одного лица от другого – в субъективном восприятии данных условий, а также различиях в их ценностных ориентациях, в структуре жизненных ценностей различных людей.

Сущность ценностных ориентаций, ее природа и основные структурно-содержательные признаки – все это и многие другие вопросы получили широкое отражение в многочисленных исследованиях. Достаточно назвать имена таких ведущих ученых, как Р. Б. Пери, В. И. Андреева, В. Франкла, С. Н. Артановского, среди казахстанских ученых – Г. У. Акимжановой, Ф. Г. Демеуовой, З. С. Айдарбекова и других [3, 4, 5, 6, 1, 2, 7].

Однако необходимо отметить, что в оценках самого понятия «ценностные ориентации» в существующей литературе сложились некоторые расхождения, затрудняющие его определение как целостной психолого-педагогической категории.

Американский философ Р. Б. Пери выделяет четыре главные градации ценностей: правильность, интенсивность, предпочтительность и включенность. Как считает В.И.Андреев, эти градации, а по существу критерии вполне применимы и для оценки качества образовательных систем. Однако мы

должны заметить, что данные критерии определяют качество, в общем, в то время как личность, учитывая эти общие ценности, в итоге самостоятельно определяет их ранг для себя, так как всякая ценность характеризуется двумя свойствами – функциональным значением и личностным смыслом, т.е. ее отношением к потребностям человека. Личностный смысл ценности, с одной стороны, определяется объектом, выполняющим функцию ценности, а с другой – зависит от самого человека [4].

В. Франкл в качестве значимых для развития и деятельности человека ценностей выделяет:

- творчество во всех его видах и уровнях;
- любовь, как состояние взаимоотношений на уровне духовного и смыслового измерения;
- совесть, которая помогает человеку обрести смыслы на основе внутреннего морального выбора.

ра.

Содержание этих ценностей адекватно ценностному наполнению системы нравственного воспитания [5].

Указанные ценности принимаются личностью, когда педагог в качестве приоритетов профессии выделяет творческий характер деятельности и возможность творческой самореализации в ней, которая, в свою очередь, может состояться, если у человека развивать черты творческой личности. Любовь к профессии, воспитанникам, по мнению С. Н. Артановского, как ценность осознается педагогом в том случае, если он в каждом ребенке видит неповторимость и индивидуальность его личности и ему чрезвычайно интересно и важно содействовать ее развитию. Совесть позволяет педагогу проводить анализ различных ситуаций и осуществлять нравственный выбор, осознавая свою ответственность за принятое решение. «Абсолютная ценность личности есть ее достоинство, это ценность человека потому, что он человек, вне зависимости от того, насколько этот человек полезен обществу» [6].

Таким образом, из вышесказанного можно найти адекватное определение феномена ценностных ориентаций. Ценностные ориентации – это система учебной и социально-общественной деятельности, направленная на осуществление привития студентам нравственных качеств. Нравственное воспитание направлено на формирование ценностных ориентаций личности. Ценностные ориентации личности – это совокупность готовности и способностей, позволяющих ей активно, ответственно и эффективно реализовать весь комплекс обязанностей в обществе.

Исходя из вышеизложенного, отметим, что удовлетворение потребностей общества требует от современного учителя высокой культуры, глубокой нравственности, сформированной системы ценностей и убеждений, заинтересованности педагога в развитии творческого потенциала своих учащихся, способности к инновационной деятельности, самосовершенствованию, профессиональной активности и т.д.

Поэтому перед будущими учителями стоит задача овладения всеми сторонами своей будущей профессиональной деятельности, формирования себя как субъекта педагогической деятельности. И здесь, нужно сказать, что важное место в системе подготовки будущих учителей принадлежит педагогической практике. От ее содержания и организации в определенной степени зависит успешность профессионально-педагогической подготовки студентов.

Если педагогическую практику рассматривать как аксиологический фактор формирования профессиональной компетентности, то отметим недостаточное разрешение данной проблемы в этом направлении в научно-педагогической литературе. Анализ литературы по проблемам организации педагогической практики свидетельствует о том, что в публикациях отражаются в основном общие и методические вопросы педагогической практики (С.П.Доброхотов, И.Т.Огородников, А.И.Пискунов, С.Н.Полянский, П.Е.Решетников, В.К.Розов, А.Д.Сазонов, М.И. Хойхин и др.). В отдельных исследованиях освещаются вопросы профессионального самоопределения студентов в период педагогической практики (К.М.Дурай-Новакова, Г.Н.Меженцева и др.); пути совершенствования педагогической практики (Г.А.Бакулина, С.И.Калаева, Л.Т.Кикнадзе, А.И.Мишвеладзе, А.П.Упорова и др.); проблемы формирования личности будущего учителя в период педагогической практики (А.Ф.Линенко, Л.А.Трепо'ухова, Г.Н.Швецова и др.); проблемы формирования отдельных педагогических умений в ходе практики (Г.Е.Муравьева, Г.С.Трофимова, М.Г.Шубик и др.).

Наиболее полно теоретические основы педагогической практики освещены в исследованиях О.А.Абдуллиной, З.И.Васильевой, Э.А.Гришина, С.И.Кисельгофа, И.Л.Наумченко, В.А.Сластенина, В.Н.Тарантея, И.Ф.Харламова и др.

Одновременно следует отметить, что исследуемая проблема недостаточно отражена в литературе. Авторы перечисленных работ рассматривают лишь отдельные стороны организации педагогической практики. В педагогической литературе не получили достаточного освещения вопросы о функциях, целях и задачах педагогической практики, о принципах ее организации в современных условиях, о

критериях ее эффективности как аксиологического фактора формирования профессиональной компетентности студентов.

Сегодня важным является разрешение проблемы профессиональной подготовки будущего учителя в контексте социально-ценностных профессиональных ориентаций педагога. Социально-ценностные профессиональные ориентации учителя, например музыки, являются важным структурным компонентом его личности, служат основой создания и реализации социально-ценностной, духовно-личностной концепции (модели) взаимодействия педагога-музыканта с ребенком, с музыкой, с различными явлениями социально-культурной, в том числе музыкально-педагогической действительности.

Ведущими социально-ценностными профессиональными ориентациями музыканта-педагога правомерно считать:

1. духовность, заключенную в музыкальном искусстве, в музыкальном произведении;
2. гуманно-личностное отношение к детям;
3. осознание особой миссии учителя музыки в становлении духовной, музыкально-эстетической культуры студентов;
4. установку на профессиональное самообразование, самосовершенствование.

Структура аксиологических компонентов социально-ценностных профессиональных ориентации учителя музыки может быть сведена к следующему ряду:

- о ценности – цели музыкально-педагогической деятельности;
- о ценности – содержание музыкального искусства, содержание музыкально-педагогической деятельности;
- о ценности – способы музыкально-педагогической деятельности;
- о ценности – средства музыкально-педагогической деятельности;
- о ценности – отношения между субъектами музыкально-педагогического процесса;
- о ценности – качества ее субъектов;
- о ценности – результат музыкально-педагогического взаимодействия.

Социально-ценностный смысл профессиональных ориентаций педагога-музыканта наиболее зримо находит свое проявление в функциях, которые они выполняют:

- во «внешней» функции, когда социально-ценностные профессиональные ориентации становятся средством ориентировки педагога-музыканта в социокультурном, в том числе профессиональном пространстве;
- во «внутренней» функции, связанной с ориентировкой на самопознание, самоанализ своего духовного, профессионального и социального «Я» с целью дальнейшего обогащения и совершенствования [18].

Сущность и ведущие функции социально-ценностных профессиональных ориентаций (СЦПО) учителя музыки характеризуются различной ценностно-смысловой глубиной и динамичностью, что обуславливает, с одной стороны возможность и необходимость целенаправленного их обогащения, а с другой – позволяет отнести их к числу важнейших показателей (компетенций), отражающих качественные результаты процесса музыкально-педагогического образования будущего учителя музыки.

Основой профессиональной подготовки учителя музыки в ВУЗе в контексте СЦПО может выступать специально организованный педагогический процесс. Сущностные стороны этого процесса – принципы, логико-содержательная направленность, методы и формы его организации – основываются на учете специфики социально-ценностных профессиональных ориентаций учителя музыки как духовно-личностного феномена, воплощающего в себе важнейшие профессионально-ориентированные проявления личности учителя музыки (мотивы поступков, поведения, деятельности педагога-музыканта) и в целом – смысловое поле его жизненного и профессионального бытия.

В целом выше обозначенный принцип может быть реализован успешно лишь при условии обращенности всего спектра педагогических форм и методов на:

1. Формирование у студентов способности к соотнесению содержания учебных дисциплин с будущей практической деятельностью, осознанию степени их значимости для будущей профессиональной работы;
2. Формирование социально-значимых, профессиональных качеств личности учителя музыки (музыкальность, любовь к детям и музыке, артистизм, музыкально-педагогическое мышление, сознание и интуиция, музыкально-педагогическая позиция и т.д.);
3. Развитие потребности к овладению и творческому использованию широких, универсальных знаний и умений, к постоянному профессиональному и духовному самосовершенствованию;
4. Становление профессионального стиля.

Сегодня, одной из первостепенных задач современной педагогики является выявление гуманистического потенциала образования, его отношение к человеку как субъекту познания, общения и творчества. Ее решение связано с рассмотрением ценностных аспектов образования и воспитания, его «человеческого измерения». В связи с этим к важнейшим показателям готовности учителя музыки к реализации гуманного подхода мы относим систему установок, которые О. Ф. Асатрян рассматривает как ценностные для педагога-музыканта. Это:

- установка на ребенка как на цель, а не на средство;
- установка на сотрудничество с детьми;
- стремление к совместному с ними личностному росту и развитию;
- готовность к диалогическому общению с учащимися, открытости, искренности во взаимодействии с ними;
- установка на познание себя и своих воспитанников, на адекватное эмпатическое понимание каждого ученика [8].

К этому, на наш взгляд, следует добавить мнение ученого Б. М. Целковникова, что отношение педагога-музыканта к ребенку становится действительно ценностным лишь при условии, если в действиях и поступках педагога будут угадываться «...бескорыстное, духовно-родственное «приятие» ученика, ... сочувственное понимание его внутреннего духовного облика» [9]. Несомненно, что ориентация будущего учителя музыки на гуманное, любовное отношение к ребенку должно основываться на специальных знаниях о сути и принципах гуманной педагогики.

Исходя из вышеизложенного, сделаем вывод о том, что содержание педагогической практики должно быть наполнено в контексте социально-ценностных профессиональных ориентаций. Так как сегодня гуманистические образовательные цели диктуют необходимость пересмотра содержания образовательных технологий, дидактических и воспитательных концепций, нацеливая их на обеспечение условий для самореализации, самоопределения личности студента в пространстве современной культуры, создание в вузе особой духовно-нравственной атмосферы, способствующей раскрытию творческого потенциала личности, формированию ценностных ориентаций и нравственных качеств с последующей их актуализацией в профессионально-педагогической деятельности. Только в рамках гуманистического стиля педагогической деятельности возможен диалектический переход личности студента – из объекта педагогического воздействия в субъект собственной жизнедеятельности. Сегодня главной единицей учебно-воспитательного процесса в общеобразовательной вузе становится педагогическое взаимодействие не только в аудитории, но и в период практики в школах. В этой связи большой вес приобретает роль личности студента, его ценностные ориентации, духовный и нравственный облик.

Литература

1. Акимжанова Г.У. Идеалы и действительность: историко-философский подход к проблеме. Семей. – 2008
2. Демеуова Ф.Г. К вопросу о ценностно-ориентационных компетенциях учащихся колледжа. – Алматы, 2007.
3. Р.Б.Пери Педагог в пространстве Мысли и Духа. Учебное пособие.-М.,2001.
4. Андреев В.И.Педагогика творческого самообразования: инновационный курс. – Кн.1.-Казань: Изд-во Казанского университета, 1996.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: / Общ. ред. Л.Я. Гозмана. - М.: Прогресс, 1990. - 368 с.
6. Артановский С.Н. Ценностные ориентации студентов негосударственных высших учебных заведений. – М., 2005.
7. Айдарбеков З.С. Ценностные ориентации современной молодежи.- Алматы,2000.
8. Асатрян О.Ф. Методолого-методическая подготовка учителя музыки в вузе: проблема становления социально-ценностных профессиональных ориентаций педагога-музыканта / Музыкальное образование в современном мире. Сост. Р.Р.Джердималиева, Т.Ш.Ахметова, Ж.А.Абеннова – Алматы, 2008. – Вып.1
9. Целковников Б.М. Мироззрение педагога-музыканта. В поисках смысла. Исследование / Под ред. Э.Б.Абдуллина. – М., 1999.
10. Байулов Г.Б., Майгельдиева Ш.М. Жастарга ұлттық тәрбие арқылы музыкалық педагогика негізінде тәрбие берудің мүмкіндіктері/ «Молодой ученый».- Казань, 2014. - №20.1 (79.1) . - 40-42 бб.

Байгашева Г.У.

а\ш.ғ.к., Қазмемқызпу профессоры мін.атқ.,
Алматы қ., Қазақстан
Gauhar75e@mail.ru 8 747 644 14 70

Мусина А.С.

т.ғ.д., Қазмемқызпу профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

Иманова Э.М.

а\ш.ғ.к., Қазмемқызпу.,
Алматы қ., Қазақстан

Шарипбаева А.М.

магистрант., Қазмемқызпу.,
Алматы қ., Қазақстан

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Резюме.** В статье рассматриваются методика организации экологического образования студентов посредством внеклассных работ. Проверка эффективности предлагаемой методики применения инновационных технологий в экологическом образовании.*

***Summary.** In the article is considered organization of the methodology of the ecological education organization by means of innovative technologies of education. Verification of the effectiveness of the proposed methodology for the application of innovative technologies in environmental education.*

***Түйін.** Мақалада оқушылардың мектептен тыс іс-шаралар арқылы экологиялық білім беруді ұйымдастыру әдістемесі қарастырылады. Экологиялық білім беруде инновациялық технологияларды қолдану үшін ұсынылатын әдіснаманың тиімділігін тексеру.*

Бүгінгідей жаһандану жағдайында бәсекеге сай болуы үшін, ең бірінші білім мен ғылым өркендеуі қажет. Баршамызға белгілі ғылым мен техникалық прогресс күн өткен сайын әлемге өзіндік жаңашылдығымен, инновациялық жаңа жобаларымен, заманауи технологиялық өзгерістерді алып келуімен ерекшеленуде. Заман талабына орай білім беру мен оқыту мәселелері кең талқыланған уақытта студенттердің дағдысын қалыптастыру жолдарын іздестіру өзекті мәселе. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Біздің жастарымыз ғылым мен білімге ұмтылып, елдің болашағын ойлайтын болса, келешегіміз кемел, тәуелсіздігіміз баянды болады», – деп, болашақты білімді, рухани жағынан сауатты жастардың қолына тапсыру қажеттігін атап көрсетті. Сондықтан да өскелең ұрпақ өздерін ұлтжандылық қасиетті бойына сіңіріп, мемлекетшілдік рухта тәрбиеленгені абзал.

Қазіргі таңда, жоғары оқу орындарында білім мен ғылымды дамыту салаларында қарқынды өзгерістер орын алуда. Бұл өзгерістер әсіресе оқу мен оқыту процестерінде айқын байқалады. Студенттердің демографиясы, әлемдік деңгейдегі өзгерістер, жаһандық өзара байланыстар мен жоғары білім берудегі нарықтық бағдарлар және БАҚ-дағы желілік таралуы әсер етеді. Оқу процесіне STEM элементтері енгізу инновациялық білім экономикасына қызмет көрсету үшін құпталып оқу мен оқытуда кіріктіре оқыту мәселелері қолға алынуда. Қоршаған ортаны қорғау дағдыларын қалыптастыру үшін кіріктіре оқыту мен сыныптан тыс жұмыстардың STEM элементтерін пайдаланудың маңызы ерекше. Қоршаған ортаны қорғау табиғатқа деген жауапкершілік пен адамгершілік қатынасты қамтамасыз ету. Экологиялық білім беру мен тәрбие дегенде әрбір адамның жалпы экологиялық тәрбиелік мәдениеттілігін қалыптастыруға бағытталған үздіксіз білім, тәрбие беру және даму процестерінде тұтастай тұлға бейнесін қалыптастыру дағдылары деп түсінеміз.

Бүгінгі таңда көптеген мемлекеттерде экологиялық білім беру табиғатты қорғаудың жалпы

стратегиясын жасап белгілеуі осыған байланысты іс-шараны үйлестіріп отыруы БҰҰ білім беруі, ғылым мен мәдениет «ЮНЕСКО» жөніндегі мәселелер деңгейінде жүзеге асырылып келеді. Жаппай үздіксіз экологиялық білім мен тәрбие беру мәселесі мемлекеттік деңгейде қойылып отыр. Экологиялық білім мен тәрбие беруді негіздейтін құжаттар мен заңдар қабылдануда. Оның ішінде қоршаған орта мен оның табиғи ресурстарын тиімді пайдалану барысында табиғатты қорғай алатын, аялай білетін адамгершілігі мол ізгілікті экологиялық білімі мен мәдениеті жоғары жаңа ұрпақты тәрбиелеу бастапқы орында тұрады. Экологиялық дағдарыстың ұлғаюын мейлінше тежеу, табиғат пен қоршаған ортаны қорғау тәсілдері тек экологиялық жаппай және үздіксіз білім беру нәтижесінде ғана іске асырылады. Осы орайда елімізде жасөспірімдерге үздіксіз экологиялық білім беруді ұйымдастырудың бүгін күн тәртібіне қойылуы кезек күттірмейтін өзекті мәселе.

Экологиялық білім беру - өте күрделі процесс қоршаған табиғи ортаның өзі мен қоғам үшін мәңгі қажеттілігін сезіндіре отырып, жастардың дүниеге деген ізгі көзқарасын бірте-бірте қалыптастыру көзделеді.

Болашақ мұғалім студенттер үшін сыныптан және мектептен тыс жағдайда оқушылардың қоршаған ортаны қорғау дағдыларын қалыптастыру үшін эколог, биолог мамандығы бойынша білім алушылардың қоршаған ортаны қорғау дағдыларын күшейту қажет. Экологиялық білім берудің және тәрбиелеудің мазмұны білім беру жүйесін және табиғат байлығын оңтайлы және орынды қолдана білу жолдары мен әдістері туралы түсініктерін дамытатын студенттер қызметінің түрлерін қарастыра отырып, қоршаған ортаны сақтау бойынша нақта дағдыларын қарастырады. Осыған байланысты сыныптан тыс жұмыс үрдісінде студенттердың экологиялық білімі мен тәрбиесін жақсартуға бағытталған шараларды жүзеге асыру арқылы студенттердың экологиялық білімдері мен дағдыларын қалыптастыруды зерттеу өзекті болып отыр.

Сыныптан тыс жұмыстар жеке болсын, үйірмелік болсын, мұғалімнің жетекшілігімен студенттердің басшылығымен өткені жөн.

Үйірме мүшелерінің ұжымдық жұмыстары өздерінің мазмұны бойынша біртекті немесе дифференциалды (әр текті) болып келеді. Бірінші жағдайда үйірменің барлық мүшелері әр алуан материалды қолдана отырып, бір ғана жоспар бойынша бір ғана жұмысты орындайды. Екінші жағдайда студенттер жекеленген топтар мен звеноларға бөлінеді, бір ортақ жұмысты жүзеге асырады /2/. Бұл жұмыстардың барлығы оқытушының бағыттауымен, студенттердың таңдауы бойынша алынған тақырып аясында жүргізіледі.

Сабақтың тақырыбы: ЭКОЛОГИЯ- ӨМІРДІҢ СОҒЫП ТҰРҒАН ЖҮРЕГІ!

Сабақтың ашылуы: Қазақстанның керемет жерлері туралы видео-ролик қосылады

Сабақтың мақсаты: Ойлау қабілетін, жалпы дүниетанымын, ғылыми көзқарасын дамыта отырып, өз елінің қамын ойлайтын, табиғат байлығын көз қарашығындай қорғайтын азамат болуға тәрбиелейді.

Керекті құрал-жабдықтар: Топтың аты жазылған көрсеткіштер, фломастер, ақ қағаз, екінші ретті пайдалануға арналған заттар, «Қазақстан байлықтары», «Арал тағдыры», «Семей палигоны» бейнефильмнен үзінді.

Өткізу әдісі: Ұжымдық оқытудың тиімді әдістері - Әңгімелеу, бейне, қалдықтардан-ойыншық жасау, есептеу әдістері.

Сабақ барысы:

1.Ұйымдастыру кезеңі:

Білім алушыларды топтастыру:

Бұлт,жапырақ,алмалардың кескіндемесін

Пайдалана отырып 17 студентті 3 топқа бөлу.

Алма кескіндерін таңдағандар унемшіл тобы

Бұлттардың кескіндерін таңдағандар өнер тобы

Жапырақ кескіндерін таңдағандар шығармашыл тобы болып бөлінді.

1 топ: «Шығармашылық»

2 топ: «Үнемшіл»

3 топ: «Өнер»

- «Танысу» аялдамасы. Әр топ өздерін таныстырады

Тапсырма.1.

Картамен жұмыс. (Қазақстан байлықтары)

Сұрақтар:

1 топ: «Шығармашылық»

Қазақстанда кездесетін қандай қазба байлықтарды білесіз?

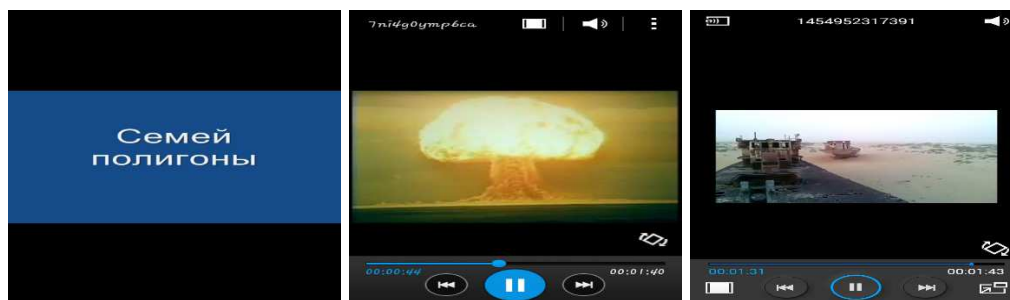
2 топ: «Үнемшіл»

Байлықтарды дұрыс пайдаланбау неге әкеледі?

3 топ: «Өнер»

Адамзаттың әдейі жасалған қастандықтарының соңы неге әкеп соғады?

- «Қасірет» аялдамасы. «Арал тағдыры» Семей полигоны» видеофильмдерінен үзінді көрсетіледі.

«Арал тағдыры» бейнефильмінен қандай ой түйдіңер?

«Семей полигоны» бейнефильмінен қандай жағдайды көріп тұрмыз?

Экологиялық қасіреттерден қалай құтыламыз?

Тапсырма.2.

1 топ: «Шығармашылық»

Тақпақтар(тақырыпқа сәйкес тақпақты таңда мәнерлеп оқы) беріп, жағдаят шешуі.

2 топ: «Өнер» тобына қалдық заттарды беріп, ойыншықтар жасауды сұрау, жасау себептері мен мақсаттарын түсіндіру.

3 топ: «Үнемшіл» «Үнемшіл» тобына жанұяның бір күнгі үйден шығатын қоқыстарын есептеуін, олардың азайту жолдарына ұсыныстар жасау.

Топ басшылары Қазақстанның экологиясын жақсарту үшін қандай ұсыныстар шешімдер қабылдағанын баяндау.

- **Ұлттық-тәлім тәрбие аялдамасы.**

Тапсырма.3.

1 топ: «Шығармашылық»тобының қазақ экологиялық тыйым сөздері, мақал-мәтелдері,Нақыл сөздерібойынша суретін салу, өз ойларын айту

Тыйым сөздер: «Бұлақты былғама», «көкті жұлма», «ағашты сындырма», «аршаны аралама», «суға түкірме», «суды лайлама», «құмырқаның илеуі бұзба», «аққуды атпа», «құстың ұясын бұзба» салған суретке жан бітір.

Мақал-мәтелдер, нақыл сөздер: «Судың да сұрауы бар», «Өзен жағалағанның өзегі талмас», «Бақ өсіргеннің бағы жанады», «Тоғайды тұяқ тоздырады» және т.б

- **Өнер аялдамасы.**
- **Тапсырма.3.**

2 топ:«Өнер»тобының қалдық заттары,яғни пакет, қалың қағаз қораптары, пластмаст бөтелкелерден,металл қаңылтырдан жасаған ойыншықтарына баға беру. Олар не үшін жасалғанын түсіндіру. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбевтың Қазақстан халқына жолдауына тоқталу.2015 жылғы жолдаудағы экологиялық мәселелер жайлы тоқталу.

- **«Үнемшіл» аялдамасы.**

Тапсырма.3.

3 топ:«Үнемшіл» тобына жанұяның бір күнгі үйден шығатын қоқыстарын тізімін жасап, көп қабатты үйлерден күнделікті қанша қоқыс шығатынын есептеу,олардың қанша уақытта толық айырылып, шіруін есептеу,олардың азайту жолдарын сұрау.қазақстанның экологиясын бүлдірмеу

үшін қандай ұсыныстар айтылатынын білу, бір күнде адамға қанша литр су кететін және қанша қорек қажет екенін анықтау.

Заттардың толық айырылып, шіріп кетуі:

Қағаз	2-10жыл
Консерві банкалар	80жыл
Полиэтилен	200жыл
Плстмасса	500жыл
Шыны	1000жыл

Рефлексия:

“Экология-өмірдің соғып тұрған жүрегі!

Барша адамзат сол өмірдің жанып тұрған тірегі

Барлығымыз бір адамдай табиғатты аялап

Бәрі жақсы болудағы табиғаттың тілегі!” атты ашық сабағымызды қорытындылау үшін уақыт сағаттын пайдалана отырып нооэкология ғылымының болашақтағы жетістіктеріне көз тастай отырып, ой жүгіртіп бағалау критерилері бойынша әр топ бір-біріне баға береді, «Уақыт сағатына» тілектерін іледі.

Тапсырмаларды орындау барысында Өзін-өзі ба

Рубликатор	Критерийлер	Балл
Топтық жұмыс	Икемді	0,5
	Шыдамды	0,2
Топта белсенді	Шығармашыл	0,2
	Іскер	0,4
Тапсырмалар мазмұны	Мазмұны толық ашылған	0,5
	Мазмұны жақсы ашылған	0,6
Сөйлеу мәдениеті	Деректермен сөйлеу	0,5
	Тіршілікпен байланыстыру	0,3
Өз ойын ашып жеткізе білуі	Ұсыныстар келтіру	0,4
	Өз ойын ашық жеткізе білді	0,5
Топтың пікірімен санаса алады	Өз ойын дәлелдей алуы	0,4
	Өзгенің пікірімен келісуі	0,5
Барлығы	5- аялдама	5 балл

Жоғарыда Жас эколог таңдау курсы негізінде өткізілген бір сабақтың көрінісі және әр түрлі сыныптан тыс жұмыстар ұйымдастырылды. 1-9 ақпан аралығында «Бүгінгі білім ертеңгі болашағың» тақырыбында көрме ұйымдастырылды. Бұл үйірме жұмысы таңдау курсына қарастырылған «Өсімдіктер, жануарлардың табиғи ортаға тигізетін әсері, Қызыл кітапқа енген сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлар» атты лекция және практика сабағының қорытындысы іспеттес жұмыс ретінде өткізілді.

Көрме жұмысының негізгі шарттары:

1- кезең. Жоба мақсаты мен негізгі міндеттерін алдын ала белгілеп қояды. Мақсатқа жету міндеттерін шешу талап етіледі.

2- кезең. Студенттердың өзбетіндік жұмысы нәтижесінде жоба міндеттері біртіндеп орындалады. Студенттер бақылау күнделігі мен жұмыс дәптерін арнайды. Мұнда студенттердың жұмысы толығымен көрінеді.

3- кезең. Алынған нәтижелер негізінде есеп беруге, алынған нәтижелерді талдауға және қорытындылар жасауға үйренулері қажет.

4- кезең. Жобаны қорғау. Студенттер жасалынған жұмыстар жөнінде, алынған нәтижелерді түсіндіруге, шығарылған қорытындысының себебін көрсетіп, дәлелдей білуге үйренуі тиіс.

Қажет болған жағдайда көрсетілген негізгі кезеңдердің ауқымын үлкейтіп, қосымша кезеңдер қосуға болады. Сол себептен кезеңдердің жалпы саны әр жобада әр түрлі болып, өзгеріп отыруы мүмкін. Жобаны орындау кезінде студенттер топқа немесе кіші топтарға 2-3 студенттан бөлінген топтар ең жақсы нәтижелерге, жетістіктерге жетеді. Студенттер өздерінің қалаулары бойынша топқа бөлінеді. Бірақ топтағы студенттердың білімдерінің деңгейі мен қабілеттері әр түрлі болуларын мұғалім ескерген жөн. Кейде жобаны жеке бір студент орындауына рұқсат етіледі. Алайда жобаның бұл нұсқасында оның сыныптағыларға әрдайым ақпарат беруін, пікірталас, дөңгелек үстел ұйымдастырып отыруына ұстаз басты назар аударады.

Жұмыс барысында туындаған сұрақтар бойынша оқытушы консультация береді. Оқытушы студенттердың бақылау күнделігі мен жұмыс дәптерінің толтырылуын қадағалап, тексереді: жұмыс жоспарын жасауға көмектеседі, бақылауға ұтымды жағдайлар мен тиімді тұстарын көрсетеді, кесте сызуға, оған нәтижелерін көрсетуге, есептеуге үйретеді. Жобаның соңғы кезінде жобаға есеп беруде оқытушы студенттерға бағыт – бағдар беріп отырады.

Бұл жұмыс түрі пәнаралық байланысты жүзеге асырады, алған білімін жинақтауға жалпылауға, талдауға үйренеді, танымдық ой-өрісі артады.

Студенттердың жобаны орындау кезінде мынадай танымдық біліктері қалыптасады:

- ғылыми әдебиеттермен жұмыс істей отырып, өз бетімен білім алу;
- теледидардағы бағдарламалардан өзіне қажетті ақпараттар алады;
- бақылау жүргізуге және соның негізінде қорытынды шығару;
- өз бетімен эксперимент жасау және соның негізінде жаңа білім игеру;
- өз білімі арқылы құбылыстың және бақыланған деректердің себебін түсіндіру, дәлелдеу;
- сонымен бірге танымдық біліктерге қоса, практикалық біліктерді игереді;
- ауыл шаруашылық жұмыстарына қатысады;
- техниканы пайдаланады;
- өлшегіш құралдарды пайдалана білу және түрлі өлшеу жұмыстарын жүргізу ;
- кесте құрастыру, талдау;
- сандық, графикалық, логикалық, эксперименттік есептеулерді шығару.

Жобаны ұйымдастыру кезінде студент “ғылыми ізденушіге” айналады, зерттеу жұмыстарына деген қызығушылығы артады. Студент алғаш рет зерттеу, бақылау жұмыстарына, экспериментке жүгініп жиналған нәтижелерге бірінші рет қорытынды жасауға ұмтылыс жасайды. Ғылыми терминдер қолданып, ғылыми бақылау негізінде ой тұжырым жасауға үйренеді. Сондай-ақ пән бойынша алған білімін тереңдетіп, оны бекітеді, білімін практикалық дағды, біліктерімен байланыстырады.

Бұл жұмыс түрі бүгінгі студентны жоғары оқу орындарындағы ғылыми зерттеу жұмыстарына үйретеді, мамандық таңдауға септігін тигізеді.

Көрме жұмысының жобасы жоғарыда көрсетілген 4 кезеңнің негізінде төмендегідей қорытындыланды.

1. Сіз ұнататын жануар немесе өсімдік - Сипаттамасы;
2. Табиғаттағы маңызы;
3. Мүсіні немесе суретін салу;
4. Қорғау іс-шаралары.

Студенттер көрмеге аса құштарлықпен қатысып, теориялық білімдерін қолмен жасаған еңбектері негізінде түсіндіріп, ортаға салып, пікір алысты. Бұл тірі организмдердің табиғаттағы маңызы мен өзіндік ерекше орны туралы білімдерін ортаға салды.

Мұндай табиғат аясында ізденістер жүргізіп, теориялық білімін жетілдіре отырып жүргізілген сыныптан тыс жұмыстар бүгінгі ұрпақтың экологиялық біліктілігін арттыруға бірден бір себепші болып отыр.

Студенттердің табиғатқа деген сүйіспеншілігі олардың әр қайсысының өздік жобаларын қорғау барысында ашық көрініп тұрды. Жаңа технологияларды енгізе отырып сыныптан тыс жұмыстар жүргізу студенттерның белсенділігі мен біліктілігін арттырады. Сондықтан сыныптан тыс уақытта балалармен жұмысты күшейту қажет. Әр бір ұстаз ізденушілігін арттырып балаларды қызықтыратындай жаңа технологияларды пайдаланып сыныптан тыс жұмыстар жүргізуі кезек күттірмейтін мәселе.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы.*
- 2 *Ә. Бейсенова, А. Самақова, Т. Осполов, Ж. Шілдебаев. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Алматы. 2004.*
- 3 *Назарова Н.С. Охрана окружающей среды и экологическое воспитание студентов. М., Высшая школа, 1992.*
- 4 *Мырзабаев А.А. Биологияны оқыту әдістемесі. Қарағанды, 2006 ж.*
- 5 *Сәттімбеков Р.С., Әлімқұлова Р. Биология. Оқыту әдістемесі. Алматы., 2005*
- 6 *А.Әлімов «Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану» Алматы 2009. Б. 311*
- 7 *Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М., «Педагогика» Алматы-2000, Б.272*

Дүйсенбаев Абай Қабакбайұлы

педагогика ғылымдарының кандидаты, С. Бәйішов атындағы

Ақтөбе университетінің кафедра міндетін атқарушы

adk7575@mail.ru, моб.тел: 87474010447, Ақтөбе қаласы,

101-атқыштар бригадасы көшесі, 8 үй, 65 пәтер

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ РУХАНИ-ТАҒЫЛЫМДЫҚ МҰРАЛАРЫ

Түйін. Аталған мақалада Алаш қайраткерлерінің рухани-тағылымдық мұраларындағы ұлттық тәрбие мәселелері жан-жақты талданған.

Кілт сөздер: қоғам қайраткері, ағартушы-педагог, ұлттық идеялар, құндылықтар, ұлттық сана, ұлттық тарих.

Резюме. В данной статье анализируются проблемы национального воспитания на основе духовно-наследственных наследий общественных деятелей «Алаш».

Ключевые слова: общественный деятель, учитель-просветитель, национальные идеи, ценности, национальное сознание, национальная история.

Summary. In this article are analyzed the problems of national education on the basis of the spiritual and edifying heritage of «Alash» public figures.

Keywords: public figure, teacher-educator, national ideas, values, national consciousness, national history.

Қазақ халқының тарихи тұлғалары мен ойшылдарының мұраларындағы «тәлім-тәрбие, атамекенді қорғау, әдептілік, имандылық» туралы зерделеу мәселелері ғасырлардан ғасырларға ұласып келе жатқан ұлы мақсат-мұраттардың ішіндегі ең негізгілерінің бірі болып саналады. Ал қазіргі таңда сол бір ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан халықтық тәрбиенің мақсаты – түркілік рух, азаматтық парыз, Отан алдындағы борыш, елдік пен бірлік ұстанымдары болып табылады. Демек, мұндай тағылымдық өнегелердің дені қазақ ойшылдары мен қоғам қайраткерлерінің мұраларындағы жастарды адамгершілікке, ізгілікке, әдептілікке, отансүйгіштікке тәрбиелеудегі ұлттық идеяларымен байланысты. Мұндай өнегелік идеяларды біз: «Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың қария сөздерінде, яғни шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегі арқылы танылып отырады. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс табады. Содан болу керек, қазақтың дәстүрлі философиялық пайымдауында өмірді өзгертуден бұрын, алдымен адам санасын шыңдауға көбірек мән беріледі. Дәл сол сияқты шежірелік дәстүрде де қоғам дамуының жалпы ахуалынан бұрын, алдымен адам туралы мағлұмат беру басты нысана болып отырады» деген дәстүрге сәйкестендіреміз [1, 3-б.].

Алаш қайраткерлерінің тағылымдық мұраларын талдап, жүйелеу және олардың бүкіл қызметтерін бүгінгі ұрпақтың санасына сіңіру тарихи дидактиканың мазмұнын құрайды. Әйткенмен, қазақ зиялыларының шығармалары – олардың дүниетанымының, ой-өрісінің, таным-пайымдары мен өмірге деген көзқарастарының айнасы десек, осынау қасиеттер олар өмір сүрген заманның, қоғамның, елдің ахуалына, өскен ортасына, қарым-қатынас жасаған қауымға, жеке талап-талпынысына байланысты қалыптасатыны ақиқат.

Қазақ зиялыларының педагогикалық еңбектерінде шолу жасағанда тағы бір байқағанымыз, олардың барлық шығармалары ұлттық нақышта жазылып, патриоттік рухқа толы, түрікшілдік идеялар өзекті орын алған. Ағартушы-ғалымдар өздерінің әрбір шығармалары арқылы оқушыларды патриотизімге, отансүйгіштік қасиеттерге тәрбиелеуге бағытталған. Сол мұралары арқылы оқушыларды ізгілікке, адамгершілікке, адами ұлы қасиеттерге тәрбиелеудің жолдарын көрсетті. Қазақ зиялыларының қазақ педагогикасына енгізген ерекше жаңалығы олардың ұлттық тәрбиеге қосқан үлесі. Олар педагогикалық ғылыми қағидаларды зерделей келе, оны қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан этнопедагогикасына жақындатудың жолдарын қарастырды.

Алашорда қайраткерлері дүниетанымының қалыптасуына сол кездегі қоғамдық-саяси жағдай-

лар тікелей әсер етті. Қазақ зиялыларының педагогикалық көзқарастарының қалыптасуымен байланысты мәселелер біздің алдымызға көптеген талаптар қойды. Оның ішінде дүниеге келген, тәлім-тәрбие алған ортасын, қоғамдық қызметін зерттеу және XIX – XX ғғ. аралығындағы болған тарихи, әлеуметтік, мәдени жағдайларға мұқият талдау жасау қажеттігі алғашқы кезекте болды. Алаш қайраткерлерінің қоғамдық-саяси іске араласуы 1905 жылдан бастау алады. Олар Қазақстандағы жаңа сипаттағы саяси күрестің қайнар бастауы саналатын Қарқаралы петициясын даярлауға қатысады. Ол туралы М.Әуезов «Ақанның елу жылдық тойы» атты мақаласында: «1905 жылы Қарқаралыда Ақаңмен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік хукметке қазақ халқы атынан петиция жіберген. Ол петициядағы аталған үлкен сөздер: бірінші жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші – қазақ жұртына земство беруді сұраған. Үшінші – отаршылдықтан, орыс-қалмақ саясатынан құтылу үшін, ол барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұрты мүфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тілек қылған ірі мәселелер осы» деп келтіреді [2,19-б].

Бүкіл саналы өмірін халқына, халқының азаттығына арнаған Әлихан Бөкейхановтың барлық қажыр-қайратын, білім, дарын-талантын патша өкіметі кезіндегі қыспақ-қанау, отаршылдық-зорлық кезінде қалам күшімен жазылған еңбектерінде қалың қазақтың өз ішіндегі алауыздық, жалқаулық, ел тағдыры ең басты нәрсе білім, оқу екендігін дәлелдейді. Осы бағытта жанын аямай еңбек етті. Алашорда автономиялы үкіметінің тұңғыш төрағасы сол кездегі Алаш зиялылары сияқты әр саланың білгірі. Ресми түрде атайтын болсақ, ғұлама ғалым экономист, мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі публицист ретінде қазақ халқының саяси әлеуметтік, мәдени рухани тарихында өшпестей із қалдырған тұлға. Халқымыздың сарқылмас қазынасы – ауыз әдебиеті мұраларын жинау, оларды жіктеп, өңдеп бастыру, әдебиеттану, көркем аударма Әлиханның сонау бастан сүйсіне атқарған істерінің бірі. «Қазақтың ұлт болып өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістету керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады» деп білген Әлихан ұлттық әдебиетімізді өркендетуде жан-тәнімен еңбек етеді [3, 91-б.].

Ә. Бөкейхан, Ж. Ақбаев, А. Байтұрсынов, М. Дулатов т.б. қазақ зиялыларының басшылығымен жазылған қарқаралы петициясының негізгі мазмұны мен ондағы көтерген мәселелердің саяси салмақтылығына ерекше назар аударумен қатар, оның халықтың сана-сезімінің оянуына зор ықпал жасағанын да ұмытпаған. Бұл туралы М. Әуезов: «Ол күндегі ой ойлаған қазақ баласының дертті мәселесі осылар болғандықтан, Ақаңдар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер көп шыққан, көпшіліктің оянуына себепші болған» - деп жазады. Шындығында, Қарқаралы петициясы көпшіліктің оянуына зор себепкер болған аса үлкен саяси оқиға ретінде ел тарихына енді. Елдегі 1905 жылғы революция, Столыпиннің аграрлық реформасы, 1916 жылғы Ұлт-азаттық қозғалысы т.б. өзгерулерден XX ғасырдың басында өмір сүрген қоғам қайраткерлерінің қалыс қалуы мүмкін емес еді. Қиын-қыстау кезеңнен, басқа түскен ауыртпашылықтан шығудың бірден-бір жолы – халықтың сана-сезімін ояту, оқыту, өнер-білімге баулу деп түсінді. М. Базарбаев пен С. Аққұлұлы былай деп жазады: «Орыс мектептерінен тәлім-тәрбие алған қазақ зиялылары Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, Ж. Ақбаев, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов бастаған тобы... саяси ұстамдылық танытып, патша үкіметіне сақтана қарады және құдыретті Ресей империясына қарсы ашық күрестің әлі ерте екендігін анық түсінді. Сондықтан, ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын барлық жағдайды жасау керек деп білді, сол мақсатта күш-қуаттарын аямады», - деп жазды [4,19-б].

Алаш қайраткерлері орыстандыру саясатынан, қоғам басына түскен қасіреттен құтылу үшін білім алып, өркениетті елдердің қатарына қосылу қажет екендігін айғақтайды. Оған М. Дулатовтың мына сөздері дәлел болады: «Нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре» [5, 84-85 бб.].

Сондықтан да біздің ойымызша, Алаш қайраткерлерінің қызметтері халықты ағарту, білім беру, оқыту мәселесіне бағытталды. Оның дәлелі, академик М. Қозыбаевтың: «Движение «Алаш» формировалась мощным воздействием просветительских идей» деп сипаттайды.

«Алаш» қозғалысының қайраткерлері елдің экономикалық саяси, мәдени дамуын қазақ халқының санасын оятуды оқыту арқылы ғана шешу қажеттілігін дәлелдеді. Бұл жайында А. Байтұрсыновтың: «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында былай деп жазады: «Әуелі біз елді түзеуді

бала оқыту ісін түзеуден бастау керек, неге десек, болыстық та, билік те халықта» деген құнды пікірлерін маңызы дор балып табылады [6, 211-б.].

Қазақ халқы алдындағы перзенттік парызына өмірінің соңғы сәтіне дейін адал болған Халел Досмұхамедов – халқымыздың тарихы мен мәдени өмірінде өзіндік із қалдырған біртуар перзенттердің бірі. Күні кешеге дейін бүгінгі ұрпақ оны «Алашорданың» көрнекті қайраткерлерінің бірі ретінде ғана білген болса, оның ғылыми-ағартушылық, педагогикалық мұрасы жеткілікті зерттелмеді. Кезінде жеке адамға табыну мен заңсыздықтың құрбаны болған Халел Досмұхамедұлы өз өмірінің ішінде артына орасан зор сарқылмас мұра қалдырды. Ғылыми зерттеу жұмысымызда біз қайтпас та, қажымас қайраткер, дара да, дана тұлға, әмбебап энциклопедистің ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеп, кеңінен насихаттап, сол мұраның асылдарын халқымыздың рухани мүддесіне жарайды деген сенімдеміз. Бұл келелі ойдан оның этнопедагогикасының қызықты, ілгері мәселелеріне көңіл аударатынын көреміз. Х. Досмұхамедов «Аламан» атты еңбегінде «Тіл, сөйлеу – адам психологиясының басты белгілерінің бірі. Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін білмеген ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт жойылған жұрт. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып гүлдендіреді. Мектеп пен баспада қолданудан қалған тіл шатасқан тіл. «Ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды. Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесу бұл күйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беруі зор қате» - дейді [6, 91-б.].

Алаш қайраткерлерінің педагогикалық мұраларын талдап, зерделеу барысында төмендегідей ұсыныстар жасаймыз:

□ Қазақ зиялыларының ғылыми және тәлімділік мұраларын орта мектептің оқу-тәрбие үдерісіне жүйелі түрде енгізу;

□ Алаш қайраткерлерінің тағылымдық мұраларын педагогикалық оқу орындарда тереңірек оқып үйрену үшін педагогика тарихынан арнайы сағат болу;

□ Мұғалімдер біліктілігін арттыру институттарына «Алаш қайраткерлерінің тағылымдық мұралары» атты арнайы курс бағдарламаларын енгізу;

Алаш қайраткерлерінің өмірлері мен өнегелерін, оның педагогикалық мұраларын жүйелі түрде оқу-тәрбие үдерісіне енгізіп, оқушыларды тәрбиелеуде қолдансақ, олардың жан сезіміне, отанға, ел-жұртқа деген сүйіспеншілік, ұлтжандылық құндылықтарды қалыптастырамыз.

Әдебиеттер

1. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары /Оқу құралы. Құрастырушылар М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы, А. Сейдімбек. – Астана: «KUL TEGIN», 2001. – 356 б.
2. Әшімханов Д. Бес арыс. – Алматы: «Мектеп», 1992. – 196 б.
3. Әбдікәрімұлы Б., Байменова Б. Алашорда қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы. – Астана, 2008. – 123 б.
4. Суханбердина Ү. Қазақ, Алаш, Сарыарқа: библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: «Ататек», 1993. – 71 б.
5. Бисембиев К. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана. – Алматы: «Қазақстан», 1976. – 267 с.
6. Сейталиев Қ.Б. Педагогика тарихы. – Атырау, 2007. – 336 б.
7. Досмұхамедов Х.Таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 360 б.

Есентаева Айжан Идрисовна
«Өрлеу» БАҰО АҚФ
Алматы қаласы бойынша ПҚ БАИ,
ИТЖҒЖ(Г)ПОӘ кафедрасының аға оқытушысы,
тренер, гуманитарлық ғылымдарының магистрі

ЖАЗЫЛЫМ БӨЛІМІ БОЙЫНША ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК БІЛІМІ МЕН ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ

***Түйіндеме.** Бұл мақалада жазылым бөлімі сауаттылық, ойды жеткізе білу дағдыларын қамтитыны туралы сөз қозғалып, оқушылардың жазылым коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың қандамдары баяндалады. Жазылым дағдыларын дамытуда «Жазылымды жоспарлау», «Құру және өзгерту», «Түзету» әдістерінің қолданылуы жүйелі түсіндіріліп көрсетілді.*

***Түйінді сөздер:** жазылымды жоспарлау, құру, өзгерту, түзету, сауаттылық, өз бетінше жазу, бірлескен жазылым*

***Abstract.** In this article are written about literacy, skills how to express the thoughts, the steps to formulate students writing communication skills. To improve writing skills are rendered how to use the methods "Writing planning", "Creation and change", "Correct".*

***Key words:** to plan writing, construct, correct, literacy, self-writing, collective writing.*

***Резюме.** В этой статье написано о грамотности, навыках выражения мыслей, о шагах по формулированию у учеников письменные навыки общения. Для улучшения навыков написания используются методы «Написание планирования», «Создание и изменение», «Исправление».*

***Ключевые слова:** планирование, построение, исправление, грамотность, самопись, коллективное письмо.*

Білім алушының барлық әрекеттерін, әңгімелесу, талқылау, пікірталас, сұрақ қою, жауап алумен бағалауға болады. Бірақ, ЮНЕСКО «сауаттылық» ұғымын жазумен байланыстырады. Бұл ұйымның ұйғарымы бойынша «сауатты адам» деп өз ой-пікірін А4 форматындағы екі беттен кем емес көлемде қағазға түсіре білетін адамды айтады екен. Яғни, адам екі беттік эссе жаза алса, онда ол сауатты, ал жаза алмаса онда ... Жазу – өзіндік түсінік, ішкі дүниенің үңілуі. «Мүмкін менің түсінігім арқылы әлемдік түсінік толығымен түсетін шығар» деген тұжырым. «Егер мен жазатын болсам, маған көңілімнің сарайы қызық. Мен ішімдегі тұнып жатқан құпияларды сыртқа шығарғым келеді» деген ой төңірегінде әр кез ойлануымыз керек. Сол себепті де «жазу – ойлаудың шырқау биігі» деп бекер айтпаса керек.[1, 146-бет]

«Жазылым» бөлімі сауаттылыққа және идеяны жеткізе білуге қатысты дағдыларды қамтиды.

Сауаттылыққа қатысты дағдылар: орфографиялық қатесіз жазу, әріптерді дұрыс және қосып жаза білу, пунктуацияны дұрыс қолдану, қағаз бетіне дұрыс орналастыра білу, сөздерді дұрыс таңдай білу, грамматиканы дұрыс қолдану, сөйлемдерді дұрыс байланыстыра білу, абзацты (жаңа азат жолдан басталған, бір идеяға ғана негізделген көлемділеу жазылым бөлігі) дұрыс ұйымдастыра білу.

Идеяны жеткізе білуге қатысты дағдылар: стильді дұрыс таңдай білу, идеяларды жүйелі ұйымдастыра білу, мәтін түрлерінің ерекшеліктерін қолдана білу және мағынасын жеткізе білуде қажетті функцияларды пайдалана білу. Мысалы: баяндау, шағымдану, өтініш білдіру, алғыс айту, қысқарту (бірнеше сөздермен негізгі идеяларға тоқталу), қорытындылау.

Қазақ тілі пәнінің оқу бағдарламасында оқушы 5-сыныпта – 150 – 200 сөз, 6-сыныпта – 200-250 сөз, 7-сыныпта 250-300 сөз, 8-сыныпта – 300-350 сөз, 9-сыныпта – 350-400 сөз жазу керек делінген [2, 10-бет]. Осы сыныптар аралығында оқушының Ж1. Жоспар құру, Ж2. Әртүрлі жанрада мәтіндер құрастыру, Ж3. Жазба жұмыстарын әртүрлі формада ұсыну, Ж4. Эссе жазу, Ж5. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде жинақы мәтін жазу, Ж6. Мәтіндерді түзету және редакциялау сияқты коммуникативтік дағдылары қалыптасуы керек.

Оқушы үйлесімді мәтін құру үшін көптеген күрделі дағдыларды меңгеруі тиіс. Олар шеберліктерін, сөздік қорының молдығын көрсетеміз деп, негізгі мәселеден, немесе тыныс белгілеріне назар аудармай қалуы мүмкін. Сол себепті Жазылым кезінде оқушыларға үнемі қолдау көрсетіліп отырғаны дұрыс.

- өз бетінше жазудың алдында – идеяны тұжырымдауға қолдау көрсетеді, жоспарлаудың әртүр-

лі әдістерін үлгілеп көрсетеді және бастапқы нұсқаны жазу үдерісін ұйымдастырады;

- жазу барысында – оқушылардың нақты іріктелген лексикалық бірліктерді қолданғанын (тіркестерді таңдау), грамматикасы ережеге сай екенін (мысалы, етістіктің шақтарын дұрыс қолдануы), сөздердің үйлесімдігін (байланыстырушы сөздердің қолданылуы) қадағалайды;

- жазып болғаннан кейін – жұмыстың алдын ала белгіленген критерийлерге сәйкестігін тексереді, түзетеді, жетілдіреді, мәтін аудиторияға сай келе ме, жоқ па, мақсатына сәйкес пе, жоқ па екенін анықтайды. Оқушыға жазғанын қайта қарап шығуға мүмкіндік беруі керек [3, 30-бет].

Жазылым дағдыларын дамытуда Жазылымды жоспарлау. Құру және өзгерту. Түзету. әдістері жүйелі қолданылуы керек. Себебі, «жазылым» бөлімі бойынша мұғалім жазушы болу дегеніміз не екенін көрсетеді. Яғни, табысты жазушы болу дегеніміз мәтінді құрастыру, ауызша қайталау, оны жазу және қайтадан оқып шығу үдерістерін қамтиды [3, 36-бет].

Оқушылар жазуды бастамас бұрын, әрдайым не жазатынын алдымен жоспарлап алуы қажет. Жазылымды жоспарлау қажетті және маңызды сәттерді қамтып, бірізді және белгілі бір мәселеге бағытталған жазбаның туындауына ықпал етеді.

Жоспарлау үдерісі ең алдымен оқырман құрамын анықтаудан басталады. Яғни, жазбаның кімге бағытталғанын ескеру керек. Оқырман құрамына сәйкес төмендегі мәселелер таңдалады:

- Лексиканы таңдау: ересек мамандарға бағытталған техникалық мәтінге қарағанда балаларға арналған мәтін қарапайым сөздік қорды қажет етеді.

- Ресмилік: ресми тіл ресми құжат ретінде пайдаланылады, ал бейресми тіл отбасы және достар арасында пайдаланылады.

- Құрылым: балаларға арналған мәтін барынша анық және түсінікті болу үшін анағұрлым қысқа сөйлемдер мен абзацтардан тұрады, ал ересектерге арналған мәтін анағұрлым күрделі құрылымнан, сөйлемдер мен ұзын абзацтардан тұрады.

Келесі қадам мақсатты анықтау яғни, жазбаны жазуға себеп болған нәрсе мәтіннің стилі мен мазмұнына ықпал етеді. Шығарма мақсаты мәтіннің мазмұны, стилі және пішіміне әсер етеді. Мысалы, сипаттау үшін жазу кезінде негізінен бейнелі тәсілдерді пайдалансаңыз, сендіру кезінде шешендік тәсілдерді пайдаланасыз.

Келесі оқырмандар білгісі келетін ақпаратты анықтау, мұнда оқырмандар көңілінен шығу үшін жазушы осы тақырыппен байланысты барлық қажетті сәттерді ескергеніне көз жеткізеді. Бұл кезеңде ақпарат кез-келген тәртіпте берілмеуі қажет. Ең маңыздысы – барлық сәйкес ақпаратты анықтау қажет. Оқушылар өз ойларын тұжырымдамалық карта немесе түйінді сәттер тізімі ретінде тиянақтай алады.

Нақты айтқанда, жазылымды жоспарлауда бірінші, оқырмандарды айқындау – Менің оқырмандарым кім? Екінші, мақсатты айқындау – Мен неліктен жазамын? (хабарлау, түсіндіру, шолу жасау, қысқаша сипаттау, суреттеу, сендіру, ұсыну, жұбату мақсатында) Үшінші оқырмандар жауап алғысы келетін сұрақтарды айқындау – Менің оқырмандарым нені білгілері келеді? Төртінші, сұрақтарды белгілі бір сызба түрінде құрылымдаңыз. Бесінші жауап табу үшін бар біліміңізді немесе зерттеуді қолданыңыз.

Құру үдерісі және жоспарды жобаға айналдыру үдерісі: ой дамыту, қолдау

бөліктерін енгізу, проза түрінде жазу, азат жол пайдалану, азат жолдарды байланыстыру, тиімді бастау және аяқтау. Жазу бойынша бірнеше жоба болуы да мүмкін.

Оқушылар жобаны жазу кезінде тиісті критерийлерге жүгінуді маңызды. Жазбаның мазмұнын дамытуда мұғалімнің және достарының кері байланыстарынан кейін жобаға бірқатар өзгерістер енгізіледі.

Ал өзгерту – жазылған жазбадағы ақпараттардың мазмұнының сәйкестігін анықтау мақсатында қайта оқу немесе шығарма жобасын қайта қарау болып табылатын үдерісті айтамыз.

Оқушылар орфография, грамматика, пунктуациядағы қателерді анықтау және түзеу үшін, сондай-ақ, өшіріп, қосып, материалды нақтылау үшін түрлі түсті қаламдарды пайдаланғандары дұрыс қадам болып табылады. Өзгерту бірнеше кезеңнен тұрады. Себебі, жазушы әртүрлі элементтерді жазуға назар аударады. Ол мына төмендегілерден тұрады:

Мазмұн – жазылған жазбаның мазмұнына қараңыз, ол нақты бір мақсат пен аудиторияға сәйкес келеді ме, барлық ақпарат жеткілікті деңгейде сәйкес енгізілген бе?

Құрылым – жазба мазмұндаудың басы, ортасы және соңы анық берілген бе? Немесе хабарлы

мәтінде анық кіріспе мен қорытынды болады ма? Яғни ұсынылған ақпарат қисынды, байланысқан және прогрессиялы бірізділік болуы және қызықты әрі тиімді болатын кіріспе және қорытынды фразалар болу керек.

Мәтінді құрылымдау – абзацтар сол абзацта талқыланатын ақпаратты айрықшалайтын немесе соған сілтейтін тақырыптық сөйлемнен басталу керек. Жаңа абзац орын, уақыт және сөйлеуді бастайтын жаңа кейіпкер адамды ауыстыра отырып, жаңа тақырыптан басталу керек. Маңызды әрі нақты сөйлем құрылымдарының әр түрлілігін әсер алу үшін саналы түрде пайдалану қажет.

Айқындық – барлық жаңа тұжырымдамалар нақты түсіндіріліп нақты анықталған ба? Әр сөйлемнің мағынасы түсінікті ме? Ненің айтылып тұрғаны түсінікті ме?

Сөздік – сөздік таңдау қажетсіз қайталаудан қаша отырып, дәл әрі маңызды болу керек. Тезаурус яғни пайдалану кезінде мұқият болған жөн, себебі оқушылар маңызы бірақ мәнмәтінге сәйкес келмейтін синонимдерді пайдаланып қоюы әбден мүмкін.

Ал жазылған жазба жұмысын тексеру, өзара түзетуді қалай ұйымдастыруға болады?

Түзету – редакциялау үдерісінің соңғы сатысы. Яғни шығармадағы орфографиялық, грамматикалық және пунктуациялық қателерді тексеру болып табылады.

Тексеру, өзгерту және түзетуді қалай іске асырамыз? Мұғалім барлық жауаптарды тексеру, өзгерту және түзету қажет екенін білуі тиіс. Ол үшін алдымен әрбір қате түрін жеке-жеке тексеру, мысалы, алдымен орфографиялық қателерден бастап, одан кейін тыныс белгілерінің дұрыс қойылуына көшуге болады. Бұл сіздің бірнеше мәселені бір уақытта қарастырмай, бір міндетке назар аударғаныңызды көрсетеді.

Қателерін тексеру үшін мәтінді ақырын дауыстап оқыңыз. Олай етпеген жағдайда, мәтінді тез оқу немесе оймен оқу барысында кейбір сөздерге мән бермей қалдырып кетуіңіз мүмкін.

Тексеріп оқу әдіс-тәсілдері төмендегідей:

Бірінші, тексеріп оқу үшін мәтіннің бөлігін соңынан басына қарай оқу керек. Бұл орфографиялық қателерге көңіл аудартады. Жалпы мәтіннің өзі түсініксіз болғандықтан, әрбір жеке сөзге мән беруге мүмкіндігіңіз болады.

Тыныс белгілерін дөңгелектеп белгілеңіз. Бұл әр белгіні өз кезегінде қарастырып, қажет болса қандай да бір өзгеріс енгізуге тиімді.

Жазбаша жұмыстың бір бөлігін жеке сөйлемдерге бөліңіз. Бұл сізге сөйлемді грамматикалық, орфографиялық және пунктуациялық нормалар тұрғысынан қарастырып, оның дұрыстығына назар аударуға мүмкіндік береді.

Екінші, өзара бағалауда оқушылар жұп болып бір-бірінің жазбаларын оқып, қарындашпен келісілген критерийлерге сәйкестігіне қатысты белгі қояды. Мысалы, қателерді дөңгелектейді, толықтыруды қажет ететін сәттерді белгілеу үшін леп белгісін қояды, орынсыз, қайталанатын немесе мағынасы жоқ материалды жақшаға алып, оны ауыстыруға болатын сөз тіркесін немесе сөзді жазады. Бұл жағдайда оқушыларды түрлі өздіктермен қамту қажет.

Оқушылар қарындашпен қойылған белгілерге назар аудара отырып, тиісті материалды қосып, қажетсіз материалды өшіріп, қайтарып берілген өздерінің жұмысындағы қателерді түзетеді.

Яғни, өзара редакциялау оқушылардың тиісті және тиімді кері байланыс ұсыну, ойын түсінікті әрі айқын жеткізу дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, бір-бірінің жұмысына шынайы қызығушылық танытуға ынталандырады, бұл өз кезегінде олардың өзіне деген сенімін арттырады.

Осы ретте, «Бірлескен жазылым әдісін қолданғанда мұғалім жазушы болу дегеніміз не екенін көрсетіп қана қоймай, әр сабақтардағы жазбаша орындалатын тапсырмаларда ескеру міндетті.

Бірлескен жазылым әдісі қарастырылатын сабақ – оқытудың интербелсенді түрі, онда мұғалім алдымен көрсетеді, содан кейін жазушы рөлінде әрекет етеді; содан кейін оқушыларға қолдау ала отырып, мәтінді құрастыруға мүмкіндік берердің алдында оқушылардың идеяларын жинақтап, оларды толықтырып түзетеді. Мұндай тәсіл оқушыларға өздерін соншалықты табысты сезінуге мүмкіндік береді, себебі жеке жұмыс барысында олар өздерін бұлай сезіне алмайды. Бергер (2003) оқушыларға «жегістікке жақын екендігін көруге мүмкіндік берілсе, бұдан кейін бұл оқушылар осыған дейін болғанындай енді ешқашан болмайды». Ол өзінің жаңа бейнесін, жаңа мүмкіндіктерін көреді. Содан құлшыныс, алға ұмтылу туындайды» деп мәлімдейді» [3, 36-бет].

Жазылым дағдыларын дамыту аясында төмендегі талаптарды ескеру маңызды.

- Нақты бірлескен жазылымға, жеке азылымға арналған белгілі бір әдіс таңдау;

- нұсқаулық, мәтін мазмұнын қайталамай, өзіндік ой, пікір, ұстаным келтіру.
-15-20 минут уақыт ішінде жұмысты орындату.

Қолданылған әдебиеттер:

1. А.Алимов. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. – «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014 – 146-бет.
2. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы,
3. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, МАН, Астана, 2017, 70-бет.

THE ROLE OF ENGLISH IN TRILINGUAL EDUCATION

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілінің көп тілді білім берудегі рөлі талқыланады. Қазіргі әлемдегі ағылшын тілінің маңыздылығы соншалықты, оны меңгеру уақыт талабы. Қазіргі заманғы жаһандандудың жоғары деңгейі адам қызметінің барлық салаларына тоқталды. Қазақстанның әлемдік білім беру үдерісіне интеграциясы орта және жоғары білім беру жүйесін жаңғырту қажеттілігіне әкелді.

Түйін сөздер: модернизация, көптілділік, білім беру үрдісі, жаһандану, құзыреттілік.

Аннотация. В статье рассматривается роль английского языка в полиязычном образовании. Значение английского языка в современном мире настолько велико, что его знание не является привилегией и роскошью. Высокий уровень глобализации современного мира коснулся всех сфер человеческой деятельности. Интеграция Казахстана в мировой образовательный процесс привела к необходимости модернизации системы среднего и высшего образования.

Ключевые слова: модернизация, полиязычие, образовательный процесс, глобализация, компетенция.

Abstract. The article discusses the role of the English language in multilingual education. The importance of the English language in the modern world is so great that its knowledge is not a privilege and a luxury. The high level of globalization of the modern world has touched all spheres of human activity. Integration of Kazakhstan into the global educational process led to the need to modernize the system of secondary and higher education.

Key words: modernization, multilingualism, educational process, globalization, competence.

The high level of globalization of the modern world inevitably touched all spheres of human activity. Integration of Kazakhstan into the world educational process has led to the need to modernize the system of secondary and higher education. The leadership of Kazakhstan timely determined the leading trends of world development and in the field of language education suggested as the most promising model of multilingual education for the preparation of competitive personnel with high language competence.

In a broad sense, multilingual education is the process of forming a poly-linguistic personality on the basis of simultaneous mastering of several languages as a “fragment” of the socially significant experience of mankind embodied in linguistic knowledge and skills, language and speech activity, and also in the emotional-value relation to languages and cultures; as well as this purposeful, organized, normed triune process, education, upbringing, development of the individual as a poly-linguistic personality.

The normative and legal basis of the multilingual education is based on the Law of the Republic of Kazakhstan “On Languages in the Republic of Kazakhstan”, the State Program for the Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2001-2010, the Concept of the Language Policy of the Republic of Kazakhstan, the Concept of Expanding the Sphere of Functioning of the State Language, Increasing Its Competitiveness for 2007-2010, the cultural project “Trinity of Languages”, the State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020.

To effectively develop a strategy and tactics for realizing the ideas of multilingualism in the framework of the new education paradigm, an analysis of the conditions and capabilities of the modern education system is needed. It is obvious that the prospects for the development of a multilingual education in real pedagogical reality, first of all, are due to the innovative character of the language policy of the state. President N.Nazarbayev in the Message to the people of Kazakhstan stated that “trilingualism should be encouraged at the state level” [1]. The factor of multilingual education will certainly contribute:

- o increase the competitiveness of the Kazakh language as a state language, its productivity in the sphere of obtaining professional, socio-political, cultural information;
- o strengthening the status of the Russian language as the most convenient means of communication and implementing interstate relations with the CIS countries and other post-Soviet countries;

The promotion of English as a dominant foreign language to the level of Kazakh-Russian bilingualism.

It should be noted that the triune of Kazakh, English and Russian is the fundamental for multilingualism in Kazakhstan. Thus, the special position of the Kazakh language as a state and traditional orientation of the Kazakh society in the Russian language and Russian culture is taken into account. It was laid by the great enlighteners A.Kunanbaev, C.Valikhanov, I.Altynsarin, etc. In Kazakhstan, the level of knowledge of the

Russian language and the degree of its use as an instrument of interethnic communication are quite high.

However, English at this stage of development of human society indisputably occupies the highest priority position in comparison with other world languages in terms of quantitative, geographical and functional factors.

It is known that the language performs more than 20 different functions. Usually three main areas of language use are distinguished, namely: public, everyday and artistic. English has become the language of modern business communication, so its importance in the economy and business is enormous. Strong English is conducive to a successful career in different countries. Its role in the media, the Internet is generally exceptional: most of the Internet resources operate in English, computer programs are also presented in English. It occupies an important place in other 2 spheres of human activity: science, technology, trade, sport, tourism, art, aviation and navigation. It is generally accepted that the publication in English opens up ample opportunities for the exchange of scientific discoveries and cultural achievements. Moreover, it is most often chosen by the working language of international scientific and professional conferences and symposiums.

In quantitative terms, English is native to more than 400,000,000-600,000,000 people living in 12 countries around the world. It is difficult to give more accurate data, since they vary greatly. It refers to the super-large languages of the world, along with Chinese, Hindi with Punjabi and Urdu and Spanish.

In terms of geographical factor, English is considered pandemic, as it is widespread in many countries and continents (for example, the Kazakh language is endemic and used in one country). Communication of tourists outside their language environment is mainly not in the language of the host country, but in English, as the most common. There is evidence that almost one-fifth of the world's population owns it to some extent.

Stressing the importance of English in the modern world, it is often compared with the role of Latin in the Middle Ages. Even after the fall of the Great Roman Empire, the Latin language continued to be widely used in Western European society. They used it during the execution of the Catholic cult, administrative and judicial decrees were issued, until the 18th century peace treaties were written after the end of wars, scientific treatises, and masterpieces of classical literature were written on it.

But it was not a native language for the people of Europe, they were not used in everyday life, it led to its extinction and transformation into a dead language. Although Latin has survived in numerous phraseological units and is still actively used in a number of sciences, for example, in medicine. As analysts predict, the possible weakening of the influence of powerful English-speaking countries and the relocation of economic centers will not be able to shake the "hegemony" of the English language, since the need for a single medium of communication will not disappear. None of the artificial languages (there are about 60 of them, not counting the programming languages) created by man has not become a universal world language.

Even the most popular language Esperanto, invented specifically for international communication in 1887 by L.M Zamenhof, can not be a competition. But he even became a native for children born from parents belonging to different peoples, and is characterized by simplicity and ease of assimilation. Regular classes for several months provide free speaking in Esperanto, while the study of natural language takes years.

Proceeding from the foregoing, at present the English language has a unique status - it is the language of international communication, the so-called "global language" and its choice as a dominant foreign language is fully justified.

The task of promoting the English language to the level of Kazakh-Russian bilingualism is complex. On this path Kazakhstani education has many objective difficulties. V.G. Gak, considering the role of the French language in the modern world and the history of many languages, comes to the conclusion that "for the preservation and development of the language, three factors are crucial:

a) the language should be native to a significant part of the compactly residing population; it should be used in the family, in everyday life, on the job site;

b) it must be the language of instruction from the first grade; to be only a taught language, in the manner of a foreign language, is not enough to save it;

c) it must perform public, public functions, be the official language of the country or part of the country[2].
"Therefore, the specific language policy of the state, the development of effective methodical methods of instruction, the creation of time-appropriate educational literature, the production of trilingual dictionaries,

the introduction of modern multimedia teaching aids, etc”.

Assessing the real situation in the domestic education, I must say that the English language as a foreign language in the system of educational disciplines of school and university education has already taken a dominant position. In the Soviet era, the study of a foreign language began in the fifth grade of a general educational institution. Although it is fair to mention the fact that since 1987, in schools with teaching a number of subjects in a foreign language, students were taught English from grade 2 of a four-year elementary school, that is, from seven years. Currently, English 3 is taught already from the first grade, that is, from six years. In addition, the early learning of English in pre-school institutions is becoming increasingly popular.

Difficulties in teaching English on a Kazakh-Russian and Russian-language basis are objective, connected with the genetic and structural-typological features of these languages. The Kazakh language is an agglutinative language, Russian is inflectional, English is analytical.

For example, one of the specific features of the Kazakh language is the use of only postpositive affixes, so from the short word сөз (word), by adding affixes consistently in only one direction, one can get a long word from the terminology (from what is in our dictionaries). On the contrary, English is characterized by the predominance of a short word, resulting from the process of disappearance of the endings and leading to the transformation of the synthetic Old English into analytical New England language.

A special difficulty for teaching and learning English is its orthography. Pronunciation of words is largely different from written reproduction. In the Russian language there is, for example, the phenomenon of unpronounceability of individual consonants and their combinations, however, such a sharp difference is still not observed. The alphabets of the Kazakh and Russian languages, with some reservations, cover all the sounds of the languages represented. While the sound system of the English language is almost twice as large as its alphabetic expression. Therefore, the rules of reading consist of a large number of exceptions. In the flow of speech, the pronunciation of words also changes, which creates additional difficulties for an adequate perception of the sounding speech.

One of the cardinal possibilities of “effective ways of learning of English” and modernization of the Kazakh language is the translation of the Kazakh alphabet from Cyrillic alphabet to the Latin alphabet since 2025. The Latin graphic was used by the Kazakh script from 1929 to 1940. Naturally, in this situation, the formation of spelling and graphic skills will occur much faster[1].

It should be noted that in the Kazakh society a conscious understanding of the need for a multilingual education has been formed, not only at the state level, but also at the personal level. So B.A. Zhetpisbaeva writes: “... integration into the world economic space is not possible without knowledge of world languages, in particular English. In connection with its intensive study, the language situation for the majority of Kazakhstanis can be fully described as multilingual. That is, objective realities for the moment are formed in such a way that the bilingualism peculiar to the Kazakh society gradually begins to give way to multilingualism[3]”. N. Nazarbayev considers it expedient to speed up the study of the English language: “We must make a breakthrough in the study of English. Possession of this “lingua franca” of the modern world will open for every citizen of our country new limitless opportunities in life [1]”.

Polylinguistic education is a consequence of the socio-cultural transformation of the modern language situation in Kazakhstan. The implementation of a large-scale state educational program should be implemented as a controlled innovation process, organically combining scientific and pedagogical achievements and activating the ethnolinguistic and regional components. In connection with the foregoing, polyglot education appears as a multifaceted and multifaceted phenomenon, showing not only pedagogical problems, socio-cultural and linguistic problems of the formation of a poly-linguistic personality.

Literature

1. A.N. Nazarbayev. The Address of the President to the people of Kazakhstan from 14.12.2012., Astana./Н.А.Назарбаев. Послание Президента народу Казахстана от 14.12.2012г., Астана.
2. V.G.Gak. French in the modern world. Foreign languages at school. №2, 2002, Moscow/В.В.Гак. Французский язык в современном мире. Иностранные языки в школе. №2, 2002, Москва.
3. A.B. Zhetpisbaev. Theoretical and methodological foundations of multilingual education. Dis. for the academic degree of d. Karaganda, 2008/А.Б. Жетписбаева. Теоретико-методологические основы полиязычного образования. Дис. на соискание ученой степени д. п. н. Караганда, 2008.

Жұматаев Нұрлыбек Срайылұлы
“Silkway” халықаралық университеті PhD
доцент м.а., e-mail: nuralmiras@mail.ru Шымкент қ., Қазақстан

Кенжебекова Рабига Ибрахимовна
“Silkway” халықаралық университеті п.ғ. к., профессор
e-mail: rabiga.0561@mail.ru Шымкент қ., Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМ ТУРАЛЫ БІЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйіндеме: Бұл мақалада студенттердің ғылым туралы білімін қалыптастыру мәселесі қарастырылған.

Кілттік сөздер: студент, ғылым, білім, қызығушылық, ақпарат.

Резюме. В данной статье рассмотрен вопрос формирования знаний студентов о науке.

Ключевые слова: студент, наука, образование, заинтересованность, информация.

Summary. This article discusses the formation of students ' knowledge about science

Key words: student, science, education, interest, information.

Әлемдік білім беру тәжірибесінде болып жатқан өзгерістерге дайын болу үшін орта білім берудің жүйелі жаңартылуы жүзеге асырылуда. Біздің мемлекетімізде, білім беру үрдісі 21-ғасырдың өмір талаптарына оқушыларды сапалы даярлау бағытында қалыптасып, осы саладағы жүргізілген өзгерістер әлемдік деңгейдегі болып жатқан жаңашыл бастамалармен үндесіп отыр.

Жаңалық студенттің таң қалу сезімін тудырады. Бұл сезім студенттің танымдық қызығушылығының күшті қозғаушысы болып табылады. Олар тақырыпқа ғылыми тұрғыдан қарау, байқау, аңғару, соған байланыстыларды еске түсіру, салыстыру, сөздің түсіндірмесін табу, кездескен ғылыми қиындықтан шығуға тырысу сияқты эмоционалды-ойлау үдерістерін нақтылай отырып, білуге құштарлыққа ауысады.

Білуге құштарлық – жаңа білімдерді алуға бейімділік, құмарлық [1]. Ол барлық адамға тән қасиет ретінде студенттің жаңа білімді алуға ынтасы, тың тылсым әлемді білуге құштарлығы, ғылыми еңбектерді қарап көруі, қолдана, ұстауы, қозғалысқа ұмтылысынан көрінеді. Студенттердің көптеген сұрақтар қоюы да білуге құштарлықты байқатады. Мұндай жағдайда оқытушы студенттердің қойған сұрақтарына ғылыми қарапайым жауап беруге тырысуы, оларды жауапты өздігімен іздестіруге бағыттауы, білімге құштарлығын оятады. Себебі педагогикада ақыл-ой тәрбиесінің міндеті әуестенушілікті, ақыл-ой талпынысын дамыту және олардың негізінде тұрақты танымдық қызығушылықты қалыптастыру екені белгілі.

Танымдық қызығушылық – студенттің жаңа пәнді меңгерудегі іс-әрекетінде қосымша ақпараттар алу арқылы алдына қойған мақсатына жетуіне мүмкіндік беретін қажеттілік. Қызығушылықтың бұл сатысында студенттің танымдық іс-әрекетінде жаңа әрі қызықты ақпаратты іздеуі, оқу пәнін меңгеруге бағытталуы жүргізіледі. Мұндай студент бос уақытын өзі қызығатын проблемаға арнайды, ғылыми ізденіс жолына түседі. Студенттердің танымдық қызығушылығының эмоционалды көрінісі әсерленушіліктен, ізденуді, бастауынан, психо-педагогикалық жағдайларды дұрыс қабылдауынан және жаңа ғылыми ақпаратқа деген құштарлығынан байқалады.

Танымдық қызығушылықтың бірінші міндеті- студенттердің әлемдегі ғылым туралы жаңа білімін толықтыру және қалыптастыру. Сондықтан терең ойластырылған, студентке жаңа, әлі белгісіз, оларды таңдандыратын, қызықтыратын және ғылымның соңғы жетістіктерімен толықтырылған дәріс лекция оқуға танымдық қызығушылықты қалыптастырудың өте маңызды жолы. Солай бола тұрса да немесе оқу материалы дәріс лекция барлық студенттер үшін қызықты бола бермейді. Сондықтан дәріс –лекцияны студенттерді оқу әрекетіне тартатындай, еліктіретіндей етіп ұйымдастыру керек. Әр түрлі әдістерге, қоса ақпараттық технологияны қолдану арқылы студенттердің танымдық іс-әрекетін белсендіріп, дәрістің әрбір кезеңінде олардың оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын туғызу керек [2]. Бұған оқытушының педагогикалық шеберлігін қоса дәріс-лекцияда жаңа ғылыми бағытқа арналған слайттардың да көмекші құрал ретінде қосар үлесі мол. Лекция-дәрістен қанағаттану сезіміне ие болып шыққан студенттің жаңалыққа, күтпеген

нәрсеге талпыну сезімін оятып, оқуға ынтасын арттырады. Егер студенттерге берілген тапсырма олардың бәріне бірдей ортақ етілмей, әрқайсысының қалауына, шама-шарқына қарай берілсе, онда студент тапсырманы орындайды. Оқытушы әрбір студенттің жақын арадағы даму аймағымен мен ерекшелігін ескере отырып, ақпаратты алу, тапсырмаларды орындаудың жеке әдістерін табуы мен іздеуіне, өз әрекетіне бақылау жасап, бағалай білуіне бағыт беретін, қызығуына түрткі болатын ғылыми әдіс-тәсілдерді көрсетін отырғаны жөн. Осындай әдістердің бірі – ақпараттық технология.

Сонымен, қорыта айтқанда, студенттердің қызығушылық белсенділігін қалыптастыру – оқу үдерісіне қатысушыларға, яғни оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынасқа тікелей байланысты. Себебі,

– дәріс-лекция кезінде оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынас студенттің эмоционалдық көңіл-күйі арқылы жүзеге асады. Мұндай эмоционалдық көңіл-күй мынадай факторларға тәуелді:

– оқытушының эмоционалдық көңіл-күйі студенттердің оқуға жағымды эмоциясын тудыруда үлкен рөл атқарады;

– педагогикалық шеберлік те студенттің танымдық қызығушылығының қалыптасуына ықпалын тигізеді. Студентке, өзінің танымдық күшіне және мүмкіндіктеріне сенуі – оның оқуға деген қызығушылығын қалыптастырудың негізі;

– студенттердің арасындағы қарым-қатынасты танымдық қызығушылықты оятушы амал деп қарастыруға болады.

– оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынаста танымдық қызығушылықты қалыптастырудың амалдарының бірі оқытушының ғылымға байланысты жаңа ақпараттарды өз дәріс-лекциясында пайдалана білуі, соған атсалысқан студентті көпшілік алдында көтермелеп мадақтауының алар орны бар. Себебі оқытушымен жолдастарының қолдауы онда эмоция туғызады және танымдық қызығушылығы артуына игі әсерін тигізеді.

Танымдық қызығушылық студенттің қажеттіліктерін әлеуметтік қанағаттандыру мен, қоғамдық қатынастардан жүйесінен тыс, ақпараттар ағымынан бөлек дамымайды. Білім берудегі ақпараттық технология оны дамытуда айрықша роль атқарады жеке тұлғаны-студентті нақты ақпараттық технология арқылы байыту оның рухани өсуін арттырады, студенттің жан-жақты қызығуын еңбекке, шығармашылыққа, танымға, қарым-қатынасқа айналдыру мүмкіндігін дамытады [3]. Студент өздігінен дамуға қабілетті, өзінің ақпараттық қызығушылығын дамытушы ішкі ұмтылысы мен ынта-жігері бар субъект. Бұл даму ашық және объективті, өзара әрекеттесуші жүйені: студенттің ішкі табиғи күштері мен ақпараттық ортасын қамтиды. Олай болса, оқу әрекетіндегі танымдық қызығушылықты дамытудың тиімді шарттарының бірі студенттің өзін қоршаған ортаға бағдарланған, оның ішкі табиғи қажетті дамудың факторына айналады және ақпараттық технология арқылы танымдық қызығушылығы қалыптасады. Осы айтылғандардан жоғары оқу орнының бірінші курс студенттерінің ақпараттық технология арқылы танымдық қызығушылығын қалыптастыруға қолайлы кезең және студенттерді оқытуда қазіргі ақпараттандыру үдерісіне сай педагогикалық технологияны қолдану жағымды сезім мен ынтаны оятып, ғылымды меңгеруге және жалпы оқу үдерісіне қызығушылығы туады. Демек, ақпараттық технологияны қолдануды психологиялық-педагогикалық тұрғыдан зерттеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Софронова И.В. Программно-методические средства в учебном процессе общеобразовательной школы. – М.: ИМО РАО, 1998. – 128 с.

2. Талызина Н.Ф. Условия обучения, обеспечивающие эффект развития // Психология в вузе. 2004, № 1. – С. 30-50.

3. Образование и наука. Энциклопедический словарь. / Гл. редактор Ж.К. Туймебаев. – Алматы: Атамұра, 2008. – 448 с.

4. Полат Е.С., М.Ю. Бухаркина. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия ИЦ, 2008. – 365 с.

Исакова Гульнур Оралбаевна

6D012000- Кәсіптік оқыту мамандығының 3 курс докторанты
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.
Is_gul_oral@mail.ru, 8-775-451-88-22

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖҮЙЕЛІЛІК ӘДІСІ ТУРАЛЫ

***Түйіндеме.** Мақалада болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін инвариантты құраушыларын қалыптастыруға қызмет ететін, жүйелі құрылымдау әдісі, нысанды зерделеу және ол туралы «қысқаша» ақпарат ұсыну қарастырылған. Зерделенген ақпараттармен ұсынылған қатынастың жүйелі тәсілі ақпараттарды жүйелі құрылымдау мен меңгерілуі тиісті ақпараттарға, сонымен қатар қоршаған болмысты біртұтас тануға мүмкіндік беретін ұсынылған іс-әрекет түрлерін меңгеруге белсенді жағдай жасайды.*

***Түйін сөздер:** жүйелі құрылымдау, қарастырылатын нысанды зерделеу, ақпараттарды «қысқаша» ұсыну, жүйелілік тұрғы, жүйелі ойлау, іс-әрекеттер мен қызмет түрлері, ойлаудың өзекті тәсілдері.*

***Резюме.** В статье рассмотрен метод системного структурирования, изучения и «свернутого» представления информации о рассматриваемом объекте, служащий формированию инвариантной составляющей профессиональных компетенций будущих специалистов. С помощью данного метода осуществляется также формирование ориентировочной основы осуществляемой и предстоящей деятельности обучающихся. Представленный системный способ обращения с изучаемой информацией активно способствует системному структурированию и изучению информации, подлежащей усвоению, а также усвоению предлагаемых видов деятельности, способствующих целостному познанию окружающей действительности.*

***Ключевые слова:** системное структурирование, изучение и свернутое представление информации о рассматриваемом объекте, системный подход, системное мышление, виды деятельности и действий, актуальные способы мышления.*

***Summary.** The article considers the method of system structuring, studying and "folded" presentation of information about the object under consideration, which serves to form an invariant component of professional competences of future specialists. With the help of this method, the formation of the indicative basis of the ongoing and upcoming activities of students is also carried out. The presented system method of handling the studied information actively contributes to the systematic structuring and study of the information to be assimilated, as well as the assimilation of the proposed activities that contribute to a holistic knowledge of the surrounding reality.*

***Key words:** system structuring, studying and the minimized representation of information on the considered object, system approach, system thinking, types of activity and actions, actual ways of thinking.*

Білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға қызмет ететін заманауи жүйелілік әдістерді құру мәселесінің өзектілігі артып келеді.

Сондай әдістердің бірі С.Сейфуллин атындағы (КазАТУ) Қазақ агротехникалық университетінің жанындағы профессор Т.Т.Галиевтің жетекшілігінде мамандарды озық дайындаудың ғылыми-зерттеу орталығында жасақталған, қарастырылатын нысан туралы ақпаратты «қысқаша» ұсыну мен зерделеу, жүйелі құрылымдау әдісі болып табылады [1].

Бұл жұмыс жоғарыда көрсетілген әдістің ерекшелігін зерделеуге және оның эксперименталдық зерттеуін КазАТУ-дың оқу үдерісінде жүзеге асыруға арналған.

Біз оқыту мазмұнын құрылымдауды оқу мақсатына, оқудың жоспарланған нәтижесіне жету, субъектіні тәрбиелеу және дамыту үшін жүзеге асырылатын қайта түрлендіру мен осы мазмұнды ұсынудың белгілі бір тәсілі (әдіс, тәсіл, технология) ретінде анықтадық.

Зерделенетін ақпаратты құрылымдау (соның ішінде озық) қайта түрлендіру (кодтау, модельдеу) тәсілі (әдіс, тәсіл, технология) және білім алушылар мен мамандардың бұдан ары қарайғы (болашақтағы) танымдық, теориялық, тәжірибелік және болжамдық іс-әрекеттері үшін ақпараттарды ұсыну. Зерделенетін ақпаратты құрылымдаудың мақсаттары көп, соның ішінде:

1) Қарастырылатын ақпараттарды неғұрлым тиімді пайдалану, зерттеу және меңгеру мақсатымен өзгерту, түрлендіру (мысалы, оқу материалдары), 2) Жаңа ақпаратты, жаңа білім мазмұнын алу, 3) Ұсынылған ақпараттың мазмұнын өзгертпестен, оның формасына ғана өзгерістер енгізу, 4) Қарастырылатын ақпаратты қойылған мақсатқа қол жеткізу көзқарасы тұрғысынан дамыту, 5) Зерделенетін нысан жүйесінің моделін құрылымдау үшін анықталған ақпараттарды пайдалану, 6) Ақпараттарды жетілдіру

әдісі мен құрылымдау технологиясы, 7) Білім алушылардың талапқа, қажеттіліктерге сәйкес білім, білік, дағдыларын дамыту.

Оқу ақпараттарын зерделеудің бұндай ерекшеліктері оқулықтың осы немесе басқа параграфында, бөлімінде, бөлімшесінде берілгендей материалдың сол күйінде зерделенуі бірінші кезеңде жүргізілуімен тұжырымдалады. Сонымен бірге әр параграф тарау көрінісінде, әр тарау тиісті бөлім көрінісінде, әр бөлім оқулық көрінісінде зерделенеді. Параграф, тарау, бөлімдер оқулық мән мәтінінде, ғылыми білім мен қызмет аясында, сәйкес ғылыми немесе ғылым салаларында зерделенген кезде басқа да стратегиялар тандалуы мүмкін.

Осы оқу ақпараттары екінші кезеңде осы үшін жүзеге асырылатын іс-әрекет пен қызмет негізіндегі түрлі тараптардан зерделенеді. Бұл жағдайда зерделенетін материалға соншалықты терең «ену», сонымен қатар мақсатқа сәйкес және оның аясын жүйелі кеңейту жүзеге асырылады.

Жинақтау мен талдаудың біртұтастығын есепке ала отырып, сараптамалы ойлаудың білік, дағдысын қалыптастыруды қорыта ойлауды дамытумен үйлестіру ұсынылады.

Жүйелі құрылымның жалпы моделі (үлгісі), қарастырылатын нысанды зерделеу мен ол туралы ақпараттарды «қысқаша» ұсыну төмендегілерді қамтиды:

1) Оқуда, өз бетіндік жұмыстарда, өз білімін жетілдіруде, өзін-өзі дамыту үдерістерінде оқытушының және (немесе) білім алушылардың өздері айқындаған мақсат.

2) Жүйе ретінде қарастырылатын зерделенуші нысан (бұл сөздің кең мағынасында: субъект, ақпарат, пән, құбылыс, үдеріс және т.б.).

2.2 Зерделенуші нысан - жүйенің компоненттері.

2.3 Зерделенетін нысан - жүйеге қатысты немесе осы нысан-жүйенің бөлігі болып табылатын қосымша жүйе.

3) Нысанды жан-жақты және біртұтас зерделеуге жағдай жасайтын іс-әрекет және қызмет түрлері, сонымен қатар, жүйелі және басқа да өзекті ойлау тәсілдерін қалыптастыру.

4) Нысанды сараптау процессінде алынған ақпараттарды, оның нақтылануын жинақтау (қарастырылатын нысан атауына «бекіту» мақсатымен, мысалы, тараудың атауына қандай да бір абзацтың мазмұнын, бөлімнің атауына тарау мазмұнын, т.б.), пәндік сала мән мәтінінде зерделенетін ақпараттарды қорыту.

5) Қарастырылатын нысан жүйесінің тұжырымдамалық (теориялық, абстрактылық) моделін құру. Негізгі ережелерді және зерделенетін нысанға қатысты ақпараттардың барлық мазмұнын қайта жаңғырту (жазбаша немесе ауызша). Тұжырымдарды жазбаша құру, зерделенетін нысанға бағытталған: оны зерделеу үдерісі, алынған нәтижелер және т.б. сұрақтар құрылымдау, осы сұрақтарға жауаптар дайындау. Білім алушылар рефлексиясы. Білім алушылардың ұсынылған әдіс пен алынған нәтижелер аясындағы іс-әрекетті бағалаулары (өзіндік баға).

6) Білім алушылардың іс-әрекеттері мен қызметтерінің тиімділігі мен сапалылығын арттыруды қамтамасыз ететін пәнаралық байланыстар. Сыртқы ортамен байланыс, оқу мазмұнын меңгеру және талап етілетін құзыреттіліктерді қалыптастыру.

Бұл әдісте келесідей іс-әрекеттер мен қызмет түрлері жүзеге асырылады:

> заңнамалық және басқа да нормативтік-құқықтық актілермен, мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттармен, нарықпен, жұмыс берушілермен, білім беру, оқытушылық саласындағы басқару органдарымен, т.б. анықталған талаптарды айқындау;

> нысанды және оның компоненттерін жүйе ретінде талдау. Мысалы, оқулық тарауындағы абзацтарды, оқулық бөлімінің тарауларын талдау және т.б.;

> осы нысанға қатысты немесе оның бөлігі болып табылатын нысан-жүйелердің қосымша жүйелерін анықтау. Мысалы, қосымша жүйе оқулық үшін қандай да бір белгілі ғылым, ғылымдар жиынтығы, білім және қызмет саласы болып табылады;

> нысанды зерделеу үдерісіндегі жүзеге асырылатын модельдеу (үлгілеу);

> нысанның және оның компоненттерінің атқарымдық қызмет (іске қосылуы) жағдайларын анықтау және есепке алу. Бұл жағдайдан нысанның бастапқы (белгіленген, тағайындалған), содан соң ғана өзгермелі жағдайлардағы оның бар болуы және атқарымдық қызметтері қарастырылады;

> зерделенетін нысанға әсер ететін немесе ықпал етуге қабілетті факторларды анықтау және есепке алу;

> ықпал етуші факторлар мен өзгерген жағдайлардың өзара әрекеттестігі салдарларын анықтау, зерделеу және есепке алу;

> қатынастың бар тәжірибесін нысанмен немесе оның аналогтарымен зерделеу;

> білім беру нәтижелеріне қызығушылық танытатын білім беру үдерісі мен басқа да субъектілер

қатысушыларының тәжірибелік іс-әрекеті;

> зерделенетін нысанға, оны зерделеу мен тәжірибеде қолдану үдерістеріне қатысты түрлі зерттеушілер жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижелерін зерделеу;

> зерделенетін нысанға, оның қоршаған ортадағы және т.б. атқарымдық қызметтеріне қатысты жеке зерттеу сұрақтарын жүргізу;

> аса қажетті эксперименттерді жүргізу;

> сәйкес мәселелер мен мәселелік жағдаяттарды анықтау, зерделеу, олардан шығу жолдарын қарастыру;

> белгіленген, тағайындалған және өзгерген жағдайлардағы, сонымен қатар ықпал етуші факторлардың өзара әрекеттестігін есепке алумен нысан жайының және оның компоненттерінің мониторингі, басқа;

> қажетті эксперименттерді өткізу;

> білім беру үдерісі субъектілерінің жай-күйін диагностикалау, басқа да диагностикалар;

> нысан мен оның компоненттерінің жағдайын аз уақыттағы және ұзақ мерзімдік болашағын (дамуын, ахуалын) болжау. Болжамдарды және басқаларды қалыптастыру;

> халықаралық, шетелдік және отандық тәжірибелерді білім беру процессінде қатысушылардың танымдық және басқа да іс-әрекеттерінде оңтайлы пайдалану мен есепке алу мақсатында зерделеу;

> ұсынылған іс-әрекет (қызмет) түрлері мен меңгерілген ойлау тәсілдерін жүзеге асырудың жеке тәжірибесін мақсатқа сәйкес (сабақтастықта) дамыту;

> білім алушылардың шығармашылық іс-әрекеті, соның ішінде зерделенуші нысанды, оны зерделеу әдістерін және т.б. қажетті жоғары сатыға көтеру, жетілдіру, жаңашылдықты жасау және оны тәжірибеге енгізу;

> қарастырылатын нысанды біртұтас, толыққанды зерделеуге, қоршаған болмысты тануға, мәселені шешу мен алға қойған мақсатқа жетуге жағдай жасайтын іс-әрекеттер мен қызмет түрлерін оңтайлы жүзеге асыру.

Білім алушылардың меңгерген іс-әрекет пен қызмет түрлерін бағалау критерийлері ретіне біз төмен, орта, жоғары деп аталатын үш деңгейді қолдандық. Бұл байланыста оқу үдерісіне сұрақтар, тапсырмалар мен жаттығулар, олардың қиындықтары мен күрделіліктеріне қарай, сәйкесінше үш деңгейге (төмен, орташа, жоғары) тура келетін арнайы аттестация карточкалары дайындалып енгізілді.

А.И.Пушкаръмен Л.В.Потрашковалардың ой тұжырымдарынша, зерттеуші «нысанды ойша үш аспектіде көре алуы қажет: тұтас (жүйелі) нәрсе ретінде; жалпы жүйенің (қосымша жүйесі) көбірек бөлігі ретінде; неғұрлым ұсақ бөліктердің жиынтығы ретінде (элементтер, қосалқы жүйелер)» [2].

Д.О/Коннор мен И.Макдермотт жүйелі ойлауды бақылаудағы бірізді, дәйекті-паттернінде көру мен оның мән-маңызын ұғынуға мүмкіндік беретін тәсіл ретінде анықтайды, сондықтан біз болашаққа дайындала аламыз және оған қандай да бір белгілі дәрежеде ықпал ете аламыз [3].

Л.Бут Свинимен Д.Медоуз жүйелі ойлауды дамыту ойындарына арналған өз еңбектерінде білім алушыларға жүйелілік тұрғыны әлемді тану тәсілі және ондағы өзара көптеген бағынушылықтар туралы түсінік береді.

Олардың пікірлерінше, жүйелі ойлау мен ұйымдастырылған оқыту өзара баланысты түсініктерді – жүйелілік динамикадан (себеп-салдарлы байланыстар мен күрделі жүйелердегі кешігуді зерделеу) ойдағы модельдерге (өмірдің неден құралғаны туралы біздің болжамдарымыз, аңыздар мен сенімдеріміз) дейін тұжырымдайды. Адам жүйелі ойлаушы ретінде:

- картинканы біртұтас көреді;
- түйінді көзқарастарды көру үшін күрделі жүйелерді түрлі көзқарастар тұрғысынан қарастырады;

- тәуелсіз пікірлерге негізделеді;
- біздің стереотиптеріміздің өз болашағымызға қалай әсер ететіндігі туралы ой толғайды;

- ұзақ уақытты перспективаға басымдылық береді;
- ой көкжиегі кең (әр нәрсені толыққанды, жан-жақты ойлайды), күрделі себеп-салдарлық байланыстырады анықтайды, ара-жігін ажыратады;

- жағымсыз салдарлардың қай жерлерден көрініс беруі мүмкіндігін болжалдай алады;
- жазғыру мен кінәлауларға емес, фактілерге сүйене отырып, мәселенің мән-жайын айқындайды;

- оғаштықтарды, қарама-қайшылықтарды, қателіктерді, келіспеушіліктерді қандай да болмасын жолдармен басуға талпынбай, олармен ымыраға келуге қабілетті [4].

Экспериментте меңгерілген білім, білік, дағдыларды барынша қолдануға назар аударылды: «стан-

дарт» (білім беру стандарттарына жауап беретін білім, білік, дағдылар) деңгейінде (біз солай атаған); шығармашылық деңгейінде; зерттеу деңгейінде.

Мысал. Мәселелер мен мәселелік жағдаяттарды анықтау және олардың шешімін табу бойынша іс-әрекеттерді меңгеру үдерісінде төмендегідей мазмұндағы үш деңгейлік тапсырмаларды пайдаландық:

«Стандарт» деңгейінде тапсырмалар мәселелер мен мәселелік жағдаяттарды анықтаудан, олардың қажетті негіздемелермен қалыптастырылуынан, олардың өзара себеп-салдарлық байланыстарын орнатудан, жарамды, сәйкес тұжырымдарды жазбаша баяндаудан құралды.

«Шығармашылық» деңгейінде мәселелер мен мәселелік жағдаяттарды анықтау, оларды қалыптастыру, негіздеу, оларды жүйеге келтіруді және сараптауды жүзеге асыру, себеп-салдарлық байланыстарын орнату, сонымен қатар мәселелер «ағашын» құрып, қажетті тұжырымдарды жасау (жазбаша түрде) талап етілді.

«Зерттеу» деңгейінде мәселелер мен мәселелік жағдаяттарды анықтау, оларды қалыптастыру, негіздеу, оларды жүйеге келтіруді және сараптауды жүзеге асыру, себеп-салдарлық байланыстарын орнату, сонымен қатар мәселелер «ағашын» құрып, зерттеу жүргізу (кем дегенде екі нұсқалы) және түйінді мәселелердің шешімін тауып, сәйкес тұжырымдар жасауға (жазбаша түрде) міндетті.

Жүйелі құрылымдау әдісін тәжірибеде жүзеге асыру, қарастырылатын нысанды зерделеу және сол туралы «қысқаша» ақпараттар ұсыну келесі жағдайларға тиімді мүмкіндік берді:

қоршаған болмыс нысандарын олардың бар және күтілетін (болашақтағы) жағдайларының есебімен біртұтас тануға;

меңгерілген ақпаратты түрлендіріп қолдану біліктілігін қалыптастыру мен дамыту, меңгерілген білім мен біліктерді (алынған ақпараттарды) басқа да жағдаяттарға, білім мен қызмет салаларына көшіруге;

жаңа білімдерді өндіруге;

жүйелілік тұрғыны танымдық, теориялық және басқа да орындалатын және алдағы іс-әрекеттерді жүзеге асыруға;

зерделенетін нысандарды оларың статикалық және динамикалық жағдайында қарастыруға (сыртқы ортамен өзара әрекеттесуі есебімен);

мақсатқа оңтайлы қол жеткізуге, берілген тапсырмалар мен қойылған мәселелердің шешімін табуға жағдай жасайтын (қамтитын) алуан түрлі іс-әрекеттерді (қызметтер), сондай-ақ тиісті ойлау тәсілдерін меңгеруге және дамытуға;

білім алушылар мен мамандардың бойында жүйелі түсініктерді, жүйелілік-шығармашылық біліктер мен дағдыларды және инновациялық ойлауды қалыптастыру мен дамытуға;

зерделенетін ғылымға (ғылым салаларына, пәнге,) барабар (сәйкес) іргелі және жүйелі білімдерді, өзіндік білім жүйесін, қалыптастыру мен оларды дамытуға;

танымдық, ғылыми және басқа да іс-әрекеттерде өзін-өзі басқару білігі мен дағдысын қалыптастыру және дамытуға;

келесі модельдерді және оның жүйесін құрылымдау үшін қарастырылатын нысан туралы белгілі бір ақпараттарды айқындауға;

нысанды зерделеудің шынайылығын арттыру және осы үдерісте субъективті құраушыларды азайту.

Жүйелі құрылымдау әдісі, қарастырылатын нысан (біртұтас оқу материалында) туралы ақпараттарды зерделеу мен қысқаша формада ұсыну жүйелі ойлау мен жүйелілік тұрғының білік, дағдыларын тиімді қалыптастыруға жағдай жасайды.

Әдебиет

1. Системный подход в опережающем обучении: учебник / М.А.Абдыров, Т.Т.Галиев, М.Д.Есекешова, Г.О.Исакова и др.; под ред. д-ра пед. наук, проф. Галиева Т.Т. – Астана: Изд-во КазАТУ им. С.Сейфуллина, 2016. – 290 с.

2. Пушкирь А.И., Потрашкова Л.В. Основы научных исследований и организация научно-исследовательской деятельности: Учебное пособие. – Харьков: ИД «ИНЖЭК», 2008. – 280 с.

3. Д. О'Коннор, И.Макдермотт. Искусство системного мышления:Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. Пер с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. -256 с.

4. Сборник игр для развития системного мышления: пер. с англ. / Л.БутСвини, Д.Медоуз; под ред. Г.А.Ягодина, Н.П.Тарасовой. – М.: Просвещение, 2007. – 285 с.

Куанбаева Б.У.

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІН АНЫҚТАУДА ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

***Түйін.** Мақалада белгілі мақсатқа бағытталған педагогикалық жүйенің әдістер мен дидактикалық процестердің белгілі бір жиынтығы екендігі айта келе, оқыту мақсатын диагностикалық, нақты түрде қою арқылы оны өлшеуге, бағалауға болатындығы және студенттің танымдық қызметінің нәтижесі ретінде анықтау жолдары ғылыми тұрғыдан талданады.*

***Тірек сөздер:** дәстүрлі оқыту, оқу мақсаты, оқыту әдістері, мазмұны, тәсілі, түрі және құралдар, иерархия, деңгейлік саралап оқыту, педагогикалық технология.*

***Резюме.** В статье анализируются методы и дидактические процессы педагогической системы направленные на конкретную цель с помощью диагностического обучения, пути их измерения, оценки и определения результатов познания.*

***Ключевые слова:** традиционное обучение, цель обучения, методы обучения, содержание, формы, средства, иерархия, уровневая дифференциация обучения, педагогическая технология.*

***Summary.** In the article are analyzed the methods and didactic processes of pedagogical system directed to a specific goal which is analyzed by means of diagnostic training, a way of their measurement, assessment and determination of results of knowledge*

***Key words:** traditional training, the purpose of teaching, teaching methods, the content of the training, the form of training, teaching tools, hierarchy, learning differential, educational technology.*

Ғалымдардың пікірінше, білім берудің басты алғы шарттарына мынандай негізгі мәселелер жатады, яғни, студенттерді дамыта оқыту, студенттердің оқу қызметін қалыптастыру, олардың оқуға ынтасын ояту, қызығушылығын арттыру. Дәстүрлі әдістердің негізін сабақ жүйесі ретінде Я.А.Каменский салса, педагогикалық жаңа әдіс-тәсілдер өткен ғасырдың ортасында, бұрынғы отандық педагогикада пайда болып, осы заманғы В.В.Давыдов, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Л.В.Занков т.б. ғалымдардың пікірлерімен ұштасты. М.Н.Скаткиннің пікірінше, білім алушыларға өз беттерімен танымдық міндеттерді шештіруді бағдарлама мазмұнында берілетін материалдарды проблемалық мәселе ретінде ұсынған дұрыс, яғни оқытуда берілетін білім мазмұнын жан-жақты ашу үшін білім алушыларға тек соңғы нәтиже ғана айтылып қоймай, оның қалай іс-жүзіне асыратын жолдары түсіндірілуі тиіс деп, есептейді [1]. Ғалым-дидактик В.В.Давыдов жеке тұлғаның психикасын дамыта оқытудың тиімді тәсілдерін алға қоя отырып, білім алушылардың алдымен теориялық түсініктерін қалыптастыру мүмкіндігін айтады. Сонымен қатар дамыта оқыту шарттарын бүтін жүйе ретінде ұйымдастыруды ұсынып, келесідей құрылымын сараптайды.

Оқытудың іс-әрекеті оқытудың мақсаты мен міндеттерінен және әдістерінен тұрады. Оқыту қызметіне оқу операциялары (ұғымдарды түсіну), оқуды меңгеру, бақылау, игеретін материалдарды ұғыну дәрежесі, ал қабылдау қызметіне дағдылар мен біліктер жатады.

Сондай-ақ біздің ұсынып отырған технологиямыз да дамыта оқытуды көздейді. Оның ерекшелігі – оқыту қызметінің негізгі алғы шарты танымдық-қызығушылық болып табылады. Үйлесімділік идеясы әдістеменің тиімді және сезімдік, топтық және жеке, ақпараттық және проблемалық, өзбетімен және ізденгіштік, компьютерді оқу процесінде қолдану тәрізді әдістерін үйлестіруді қажет етеді.

Егер дәстүрлі оқытуда басты рөл оқытушыға берілсе, енді оқу процесіндегі белсенді рөл студентке ауысады, оны оқытпайды, ол өз бетімен ізденіп, танымдық іс-әрекет негізінде нәтижеге жетеді. Білім беру ісін ізгілендіру жағдайында саралап оқыту студенттің өзінің қажеттілігін қанағаттандыруға және таңдап алған оқу бағытында табыстарға жетуіне мол мүмкіндігі бар. Оқытушының назары негізінен әрбір студенттің жеке-дара мүмкіндіктері мен мүдделерін анықтауға аударылады. Студенттің іс-әрекеті көптеген тұлғалық және мінез-құлықтық параметрлерімен (іс-әрекеттік сипаттама, зияттық даму, тіл мәдениеті, дербестік, бастама, жауапкершілік және т.б.)

өлшенеді. Әрбір студенттің дамуы басқа студентпен емес, өзімен салыстырылады. Студентті өз нәтижелерін бағалауға тартуға ерекше көңіл бөлінеді. Баға қате жібергені үшін жазалау құралынан табыстарды ынталандыру құралына, студенттердің қажеттіліктері мен мүдделерін құлшындыру құралына айналады.

Педагогикалық жүйені жетілдірудің негізгі шарты бұл - оқытудың әдістемелік жүйесін жаңарту болып табылатыны белгілі.

Соған байланысты біртұтас педагогикалық жүйе деп, жеке адамды қалыптастырудағы ұйымдастырылған, белгілі мақсатқа бағытталған, алдын-ала ойластырылған педагогикалық ықпалды жүргізу үшін қажетті өзара байланысты ортаның, әдістердің және дидактикалық процестердің белгілі бір жиынтығын айтамыз.

Жоғарыда аталып өткендей, педагогикалық жүйенің құрамды бөлігіне оқытудың әдістемелік жүйесі жатады. Әдістемелік жүйе деп, біз оқытудың мақсат, мазмұн, әдіс, түр және құралдарының кешенді бірлігін түсінеміз.

Әдістемелік жүйенің негізгі құрамды бөлігі - оқыту мақсаты болып табылады. Педагогика ғылымында оқыту мен тәрбиенің мақсатын жеке басты қалыптастырудағы ақырғы нәтиже деп, түсіну алынған. Оқыту мақсаты және мақсатты жоспарлау білім беру стандарты мәселесімен тығыз байланысты. Осы орайда, технологияландырылған білім берудің мақсаттарының ерекшеліктері 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте. Білім берудегі мақсат

Дәстүрлі оқыту жағдайында	Педагогикалық технология жағдайында
Кеңес дәуірінде білім берудің мақсаты жан-жақты, гармоникалық дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, ол: - ғылым негіздерін игеру мен тек дайын білім жүйесін еске сақтауды қалыптастыруды, - ғылыми-материалистік дүниетаным негіздерін қалыптастыруды, - адамзаттың жарқын болашағы үшін, коммунизм идеясына берілген, партияның нұсқауымен жүретін ұрпақ тәрбиелеуді көздеді. Кеңестік дәуірде мақсатты оқушының танымдық қызметі нәтижесі ретінде сипаттаған, диагностикалық нақты түрде қою мәселесі жеткілікті дәрежеде зерттелінбеді. Сонымен, дәстүрлі оқытудың мақсатының сипаты-қасиеті алдын-ала анықталған тұлғаны тәрбиелеу. Ал оның (мақсаттың) мазмұны тұлғаны дамытуға емес білім, біліктілік, дағдыны (ЗУН) меңгеруге бағытталған.	Заманауи білім берудің мақсаты - тұлғаны өздігінен білім алуың, өз бетімен қалыптасуы мен шешім қабылдауды ұтымды қамтамасыз ету үшін оның өзіне және қоғамға қажетті қабілетін дамытуға жағдай туғызу. Бұл жағдай студенттің: - ынталануы мен саналығын қалыптастыруды, - жалпы адамгершілік қасиеттерінің психикалық, физиологиялық және антропологиялық даму заңдылықтарымен үйлесімді сәйкестендірілуін; - әлеуметтік құнды белсенділігін дамытуды, - көкейтесті даму аймағынан “жақын араға даму аймағына көшу” процесін қамтамасыз етуді көздейді. Мақсатты диагностикалық қою немесе операциялы түрде беру, яғни қойылған мақсаттың алынған нәтижеге сәйкестілігін өлшей алатын механизмді пайдаланудың жолы жүзеге асады. Сонымен, педагогикалық технология жағдайындағы оқытудың мақсаты - өзбетімен даму жолдарын анықтап, өзбетімен дамытын және дұрыс шешім қабылдайтын, өзін-өзі жетілдіріп, тәрбиелеуші тұлға қалыптастыру.

Оқытудың педагогикалық технологиясы әдістемелік жүйенің басты құрамды бөлігі - мақсатты диагностикалық, нақты түрде қоюды талап етеді. Мақсатты нақты түрде қою дегеніміз - оқытушы дәл өлшей, бағалай алатын, студенттің оқу қызметінің (танымдық қызметінің) нәтижесі түрінде анықтау болып табылады. Өкінішке орай, кеңестік дәуірде мақсатты диагностикалық нақты түрде қою мәселесі жеткілікті дәрежеде зерттелінбеді. Мақсатты диагностикалық қою немесе операциянальды түрде беру - қойылған мақсаттың алынған нәтижеге сәйкестілігін өлшей алатын механизм немесе тәсілдің бар болуын талап етеді.

Сондықтан, қойылған мақсат мақсатты өлшеуге, бағалауға болатындығы студенттің танымдық қызметінің нәтижесі ретінде анықтау, танымдық қызметтің түрлерін қарастыруды қажет етеді.

Мақсатты өлшеуге, бағалауға болатындығы студенттің танымдық қызметінің нәтижесі ретінде анықтау, танымдық қызметтің түрлерін қарастыруды қажет етеді. Өйткені танымдық қызметтің түріне орай алынған нәтижеде (мақсатта) сәйкесті сипатталады. Педагогика оқулықтарынан танымдық қызметтің репродуктивті, продуктивті түрлері бар екендігі белгілі [2]. Репродуктивті танымдық қызмет дегеніміз - шығармашылықты қажет етпейтін берілген нұсқауға сай әрекеттер арқылы орындалатын танымдық қызмет. Репродуктивті танымдық қызмет нәтижесінде репродуктивті білім меңгерілетіні белгілі. Оның сипаты, фактілерді, ұғымдарды, ережелерді, анықтамаларды білу, сөйтіп “үлгі” бойынша тапсырмаларды орындау, қайталап айтып беру, әңгімелесу.

Ал, продуктивті (өнімді) танымдық қызмет деп, алынған білімді стандартты емес (өзгертілген жағдаят) үшін, ізденісте, шығармашылық іс-әрекеттер нәтижесінде қолдана білуді, сөйтіп білімді өз бетімен алуды айтады. Продуктивті танымдық қызмет нәтижесінде игерілген білімді зерттеушілер екі деңгейге бөледі: конструктивті және шығармашылық деңгейлер. Конструктивті игеру деңгейі білім алушының стандартты емес жағдаяттарда алған білімін қолдана білуімен, эвристикалық - әңгімеге араласа алуымен, алған білімін жалпылай алуымен сипатталады. Танымдық қызметтің бұл түрлері өзара байланыста және бағынышты (иерархиялық) сипатта болады. Танымдық іс-әрекеттің осындай үлкен екі түрінің иерархиясының негізінде, академик В.П.Беспалько білімді меңгеру нәтижесі мынандай төрт иерархия түрінде сипаттағаны белгілі [3]:

1. Үйренушілік - репродуктивті қызмет деңгейі. Білім алушы тапсырма құрылымындағы мақсат, жағдаят және оны шешу іс-әрекеттерінің сәйкестігі туралы тұжырым жасауы керек. Тани білу іс-қимылы.

2. Алгоритмдік - екі компонентті - мақсат, жағдаят - берілген жағдайдағы тапсырмалар. Білім алушы тапсырмаларды орындағанда бұрыннан игерген іс-әрекеттерді өздігінен жаңғыртып, пайдалана білуі тиіс.

3. Эвристикалық - өнімді іс-қимылдардың бірінші деңгейі. Бұл деңгейде мақсат ғана берілген. Студент жағдаятты дәлдеп, оны шығару үшін тәсілдерді таңдап алуы тиіс.

4. Шығармашылық деңгей - өнімді іс-қимылдың ең күрделі деңгейі болып табылады. Білім алушы өзі мақсат қойып, өзі оны қорытындылайды, нақтылайды, оны орындауға апаратын жағдаят пен тәсілдерді қарастырады.

Осындай білімді меңгерудің (игеру) иерархиясы - мақсат қоюдың да сәйкесті иерархиясын құруды қажет етеді. Шығармашылық меңгеру деңгейі білім алушының өз бетімен іздене білуі, мақсатты өзі тауып, нәтижеге жету амалдарын өздігінен тауып, қолдана білуімен, зерттеу қорытындысын жүйелеп жалпылай білуімен сипатталады.

Оқыту мақсатының иерархиясы немесе мақсаттар таксономиясы мәселелерін зерттеу кеңестік дәуір кезеңінде шет елдің ғалымдар үлесінде болды. Әсіресе, американдық ғалым Б.С.Блумның мақсаттар таксономиясы кеңінен танылған болды. Б.С.Блумның таксономиясы танымдық сферамен қоса, эмоциялық сфераны да қамтиды және интеллектуалды қызметтің барлық категориясын қамтуды тырысты. Білімді меңгеру кезеңінде Б.С.Блум таксономиясы мақсат қоюдың мынадай алты деңгей тізбегін ұсынады:

- Білу (знание);
- Түсіну (понимание);
- Қолдану (применение);
- Талдау мен жинақтау (анализ және синтез);
- Бағалау (оценка);

Б.С.Блум таксономиясының аталған мақсатын көрсете отырып, оның жетіспейтін жақтарын да

көрсетуге болады.

Мысалы “түсіну” үшін “талдау мен жинақтаудың” керек екені, одан соң ”Қолдану” деңгейін жүзеге асыратыны көрініп тұр. Соған байланысты, кейбір әдебиеттерде Б.С.Блум таксономиясын келесі тізбекте көрсетіледі:

- Ақпарат (информация);
- Талдау мен жинақтау;
- Түсіну;
- Қолдану;
- Бағалау;

Мақсатты деңгейлер тізбегі түрінде қою арқылы зерттелмесе де, кеңес педагогикасының ғалымдары (В.В.Краевский, И.Я.Лернер, М.К.Скаткин) білімді меңгеру деңгейлерінің төмендегідей тізбегін ұсынады:

I деңгей - білу (еске сақтау, қайталап айту);

II деңгей - түсіну (түсіндіру, баяндау, интерпретация);

III деңгей - қолдану (үлгі бойынша, өзгерген жағдаяттарда);

IV деңгей - жалпылау және жүйелеу (бүтіннен бөліп шығару, жаңалығы бар, бүтінді алу үшін элементтердің комбинациясын жасау, жалпылау); IV деңгейді - білімді игерудің шығармашылық деңгейі деп те атайды.

Дидактикалық зерттеулер және іс-тәжірибе нәтижелері мақсаттың деңгейлер тізбек (иерархия) түрінде берілуі - оқу процесінде оқытушы назарын басты нәрсеге аударуға, нәтижені дәл бағалауға, оқу процесін тиімді басқаруға қол жеткізетіндігін көрсетті.

Мақсаттың деңгейлер тізбегі ретінде дәл қойылуы мен нәтиженің игеру деңгейлері тізбек ретінде берілуін мақсатқа сәйкес нәтиже алынған жағдаятты үздіксіз бақылауды, керек болған жағдайда түзету енгізу арқылы нәтиже алуды тиімді қадағалауға қол жеткізді. Осы пайымдауларға сүйене отырып, профессор Ж.А.Қараев [4] анықтаған білімді меңгеру деңгейлері мен мотивтің, белсенділіктің және білім сапасының арасындағы байланысты төмендегідей толықтырдық (1-ші сурет).

Сонымен аталған зерттеу жұмыстарын талдай келе біз төмендегідей мақсаттардың деңгейлік тізбегін (иерархиясын) анықтадық.

1. Білу - ақпарат алу, алған білімді стандартты жағдаяттарда қолдану, қайталап айта білу.

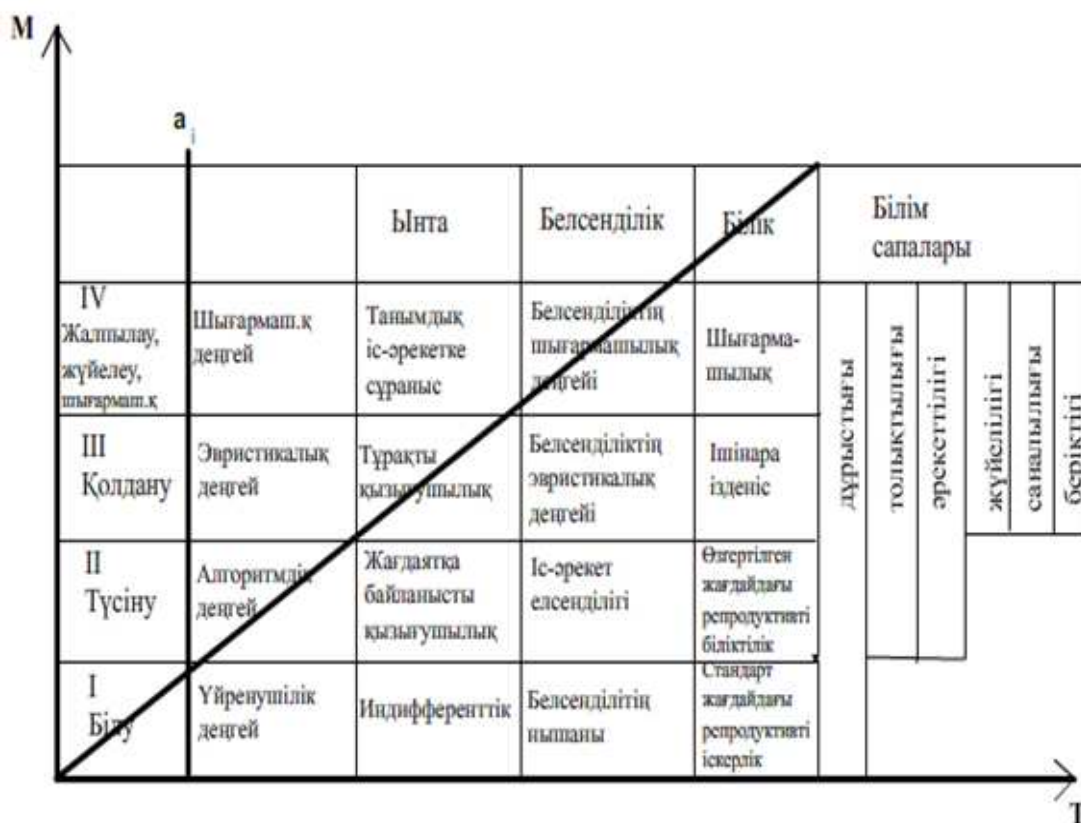
2. Түсіну - білімді ішінара өзгерген жағдаяттарда қолдана білу.

3. Қолдану - білімді ішінара ізденіс - зерттеу жүргізуге қолдана білу, өз ісін бағалай және қажетті түзету енгізе білуі.

4. Жалпылау, жүйелеу, шығармашылық.

Мұнда білімді меңгеру деңгейлерінің ынталандыру, белсенділік, іскерлік және білім сапасы деңгейлерімен өзара байланысы көрсетілген.

Мұндағы: M_i - мақсаттар иерархиясы, a_i - меңгеру деңгейі, $i=(1,4)$, T - уақыт. Мұндай деңгей бойынша жалпы оқу іскерлігін (интеллектуалдық, ұйымдастырушылық, практикалық және т.б.) түрлерін тіркеуге болады. 1-ші суретте көрсетілгендей, эвристикалық деңгейден бастап барлық білім сапасы компоненттері қамтылады. Бұдан егер оқу төменгі деңгейден жоғары қарай бағытталған траектория бойынша ұйымдастырылса, онда ол дамыта оқыту іске асып, іскерлік, түрткі, белсенділік, білім сапасы және ойлау дамидыны көреміз. Алғашқы екі деңгейге эмпирикалық, ал қалған екеуіне ойлаудың теориялық деңгейі сәйкес келеді. Оқу процесін деңгейлік саралау жағдайында ұйымдастыру үшін деңгейдің талаптарына сәйкес әр тақырып бойынша өздік жұмыстар мен бақылау жұмыстарына арналған деңгейлік тапсырмалар жасақталынады.

Сурет -1. Мақсаттар деңгейлерінің білімді меңгеру деңгейлері, ынта, белсенділік, білік және білім сапасы деңгейлерімен өзара байланысы.

Үйренушілік деңгейі “міндетті минимумды” ал қалған деңгейлер білім алушының жеке сұранысына байланысты білімді, дағдыны, іскерлікті сәйкесінше тандап алу мүмкіншілігін береді.

Сонымен оқу процесін деңгейлік саралау негізінде ұйымдастыру мазмұнды жекелеп оқытуды қамтамасыз етеді және үйренушінің маңызды даму деңгейімен қатар дамытудың жақын аймақтарын да қамтиды. Мұндай оқыту әр үйренушіге төменнен жоғары қарай даму траекториясына ұмтылатын өзінің даму сатысын қамтамасыз етеді. Дәстүрлі әдістеме үшін, әдетте, оқытылатын тақырыптың тиімділігі шектеулі болып, білім игерудің дәстүрлі процесінің аяқталмаушылығы т.б. орын алып келсе, технологияда оқытудың түпкі нәтижесі кепілдендіріледі: ол арнайы жасаған өзіндік тексеру жұмысы - болжау түрінде беріледі. Ескерте кететін бір нәрсе, оқытушының кәсіби іс-әрекетінде көп жылдар бойы іс-жүзінде қалыптасқан дәстүрлі педагогикалық іс-әрекеттің технологиялық іс-қимылдар мен құрал жабдықтардың жаңа игерілген инновациялық құралдарының ұштасуы қалыптасып отыр.

Мұндай нәтижелік деңгейлік тапсырмалардың күрделілігіне қарай қатаң бірізділігіне (тану, ұқсастыру, жеке ізденіс, шығармашылық), оқудың ішкі және сыртқы мотивациясының үйлесімді байланысуына, сонымен бірге оқытудың педагогикалық технологиясын қолдану жағдайындағы студенттердің қызметін бағалаудағы яғни баға студенттің қателігін жазалау болмай, өздігінен дамуына жағдай жасауға, дем беруге қызмет ететіндігіне кепілдік береді. Деңгейлік шағын мақсаттан сәйкесті нәтижелерге “түйіндес болғандықтан” деңгейлік саралау оқыту мақсатының диагностикалық құрылымын керек етеді. Диагностикалық мақсат жоғарыда айтылғандай қою оқытушы өлшей, бағалай алатындай студенттің іс-әрекетін көрінген нәтижелер арқылы анықтауды білдіреді. Бұл технология өлшеуіштері деңгейлік тапсырмалар мазмұнының өзінде баяндалған. Студент белгілі меңгеру деңгейінің нәтижесін білгеннен кейін келесі мақсат деңгейін жүзеге асыруға құқы бар. Берілген технологияда бағалар дұрыстығы әр түрлі деңгейдегі тақырыптық бақылау жұмысы арқылы қамтамасыз етіледі, студенттің дамуын үздіксіз бақылауды және бір тақырып “екілігін” басқа тақырып “үштігімен” жабуға жібермейді. Бұл жағдайда білім сапалылығы, бағалау әділдігі байқалады. Деңгейлік саралау негізіндегі оқыту технологиясында дидактикалық процесстің тұта-

стығы қамтамасыз етіледі. Жоғарыда айтылып кеткендей мұнда дидактикалық процестің мотивациялық компоненті қамсыздандырылып және оқыту процесінде студенттердің танымдық процесі $T_k = \text{эбн} + \text{оэ} + \text{бэ} + \text{тэ}$ формуласымен анықталып толықтай жүзеге асады. Мұндағы T_k -танымдық қызмет, эбн -әрекеттердің бағдарлы негізі, оэ -орындаушы әрекет, бэ -бақылау іс-әрекеті, тэ -түзету іс-әрекеті.

Қажетті мақсатқа жеткенді бақылау үшін қажетті өлшеуіштер мен бағалау әдістерін білу керек. Осы жағдайлардан шыға отырып, оқыту мақсатының төмендегідей тұжырымдамасын ұсынамыз.

Қазіргі кездегі білім берудің мақсаты (түпкі мақсат) - жеке бастың өзіне және қоғамға қажетті бейімділігін, әлеуметтік бағалы белсенділігін дамыту, сонымен бірге өздігінен білім алып, өзбетімен қалыптасуын тиімді қамтамасыз ету.

Сөйтіп білім беруді ізгілендіру принципі оған педагогикалық технологияларды құрып, пайдалану оқытудың педагогикалық жүйесін жетілдіруді талап етуді және студенттің өзіндік танымдық іс-әрекетінің белсенділігін арттыруды қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Кобдикова Ж.У. Педагогическая технология уровневой дифференциации обучения в средней школе, монография, Алматы, 2000.- 186 с.
2. Қуанбаева Б.У. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдірудің дидактикалық шарты. Пед. ғыл. канд. дис. Алматы, 2004, 137 б.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогические технологии. Москва, Педагогика, 1989. — 192 с.
4. Караев Ж.А. Вопросы внедрения критериальной системы оценивания в практику школ РК // Менеджмент в образовании, № 1, 2014 г., с. 20–31.

Куанбаева Б.У.

педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: bayan_Kuanbaeva@mail.ru, (Атырау қ., Қазақстан)

Мураткалиева А.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің студенті
E-mail: amuratkaliyeva@mail.ru (Атырау қ., Қазақстан)

**СҰЙЫҚТАР МЕН ГАЗДАРДАҒЫ ҚЫСЫМ ТАҚЫРЫБЫН ДЕМОНСТРАЦИЯЛЫҚ
ЭКСПЕРИМЕНТТЕР КӨМЕГІМЕН ТҮСІНДІРУ**

***Түйін.** Мақалада орта мектепте физиканы оқытуда білім беру сапасын арттыру үшін басқа оқыту әдістерімен үйлесімде қолданылатын демонстрациялық эксперименттердің маңыздылығы қарастырылады. Демонстрациялық эксперимент физика сабағының ажырамас бөлігі болып табылады, ол оқушылардың ойлау қабілеттеріне игі әсер етеді, алынған теориялық білімдерін іс жүзінде қолдану дағдыларын қалыптастырады, физикалық құбылыстар мен заңдылықты оқып-үйренуде оқушылардың шығармашылық іскерліктерін, қабілеттерін дамытады.*

***Кілт сөздер:** демонстрациялық эксперименттер, сұйықтар мен газдардағы қысым, Macromedia Flash, анимация, Паскаль заңы.*

***Резюме.** В статье рассматривается сущность демонстрационных экспериментов, используемых в сочетании с другими методами обучения для повышения качества образования в преподавании физики в школе. Демонстрационный эксперимент, являясь неотъемлемой частью урока физики, влияет на мыслительные способности учащихся, формирует навыки применения полученных теоретических знаний на практике, развивает творческие умения и способности обучающихся при изучении физических явлений и закономерностей.*

***Ключевые слова:** демонстрационные эксперименты, давление в жидкостях и газах, Macromedia Flash, анимация, закон Паскаля.*

***Summary.** In the article the essence of the demonstration experiments used in combination with other methods of training for improving the quality of education in teaching physics at school. Demonstration experiment being an integral part of a lesson of physics, influences on thinking skills of pupils, forms skills of use of gained theoretical knowledge in practice, develops creative abilities and abilities of students of the physical phenomena and regularities.*

***Keywords:** demonstration experiments, pressure in fluids and gases, Macromedia Flas, animation, Pascal's law.*

Жалпы білім беретін мектептің физика курсы бойынша демонстрациялық эксперименттердің ұйымдастырылуы – бұл физика ғылымының негізі болып табылады және ғылыми зерттеу әдісінің көрінісі ретінде анықталады. Физикалық құбылыстарды оқып үйренуде, оқушылардың ғылыми көзқарасын қалыптастыруда, физикалық заңдылықтарды терең меңгеруде, мектеп оқушыларының физика пәніне қызығушылығын арттыруда, құбылыстарды көрнекілеуде және өлшеу ікемділіктері мен дағдыларын меңгеруде демонстрациялық эксперименттердің маңызы зор. Сондай-ақ, демонстрациялық эксперименттер жүргізу негізінде оқушылар ғылыми зерттеу әдісі туралы түсініктер алады және эксперименттік оқыту әдісі жүзеге асады. Физикалық демонстрациялық эксперименттер көмегімен сабақ түсіндірудің де тәрбиелік мәні ерекше, өйткені физикалық құбылыстарды ғылыми тұрғыдан түсіну арқылы оқушылар алдына қойған мақсатқа жетуге, жұмысты жауапкершілікпен атқаруға, қарастырып отырған құбылысты зерттеуге, бақылауға және одан нәтиже шығаруға, бастысын бөліп алуға, талдауға, бағалауға, қорытындылауға және т.б. үйренеді. Физикалық демонстрациялық эксперименттер теория мен практиканы байланыстырушы элементтердің бірі. Демонстрациялық эксперименттерді істеу арқылы оқушылардың эксперименттік және практикалық ебдейліктері, танымдық қабілеттері, белсенділігі өз бетімен жұмыс істеу дағдылары қалыптастырылады. Бірақ та, кез келген сабақ барысында бұл мақсаттар жүзеге аса бермейді. Егер мұғалімнің толық, нақты түсіндіруінен кейін, оқушылар тек көрсетілген іс-қимылдарды қайталайтын болса, оларда көшірмелік, яғни қарапайым ебдейліктер мен дағдылар қалыптасады. Мұғалімнің берген нұсқауы талданғаннан кейін, оқушылар өздері әрекет етіп, өз бетімен зерттеу жұмыстарын орындағанда ғана

икемдіктер мен дағдыларға үйренеді, танымдық, логикалық ойлау қабілеттері дамиды. Физикалық эксперименттерді орындау барысында оқушылардың өзіндік эксперименттерді ұйымдастыруы мен жоспарлауы арқылы физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды зерттеуге, проблемаларды шешу процесінде кездескен жаңа ақпараттарға жауап дайындауға және дағдылануға, теориялық модельдердің жұмысын ұғыну мақсатында ойындар мен модельдерді қолдануға тәрбиеленеді.

Демонстрациялық эксперименттер, яғни тәжірибелер сабақ барысында көрсетіледі, сол себепті, ол сабақтың бір бөлігі болып саналады және оқытудың басқа әдіс-тәсілдерімен (әңгімелеу, проблемалық, өз бетімен жұмыс, баяндау, т.т.) бірге қолданылады. Сонда, демонстрациялық тәжірибелер жүргізілмесе, физика сабақтарын сапалы өткізу мүмкіндігі болмайды.

Сабақ барысында физикалық демонстрацияларды көбіне мұғалім көрсетеді, кейде оларды оқушылардың өздеріне де жасатуға болады.

Мұғалімнен оқушылардан келесідей шарттарды орындауды талап еткенде физикалық демонстрациялық эксперименттердің әдістемелік құндылығы артады [1]:

1. Оқу материалымен істелетін демонстрациялық эксперимент тікелей органикалық байланыста берілуі керек (мысалы, сұйықтардағы қысым);

2. Демонстрациялық экспериментке мақсат қойылуы тиіс (мысалы, газ көлемі мен қысым тәуелділігі қандай?);

3. Демонстрациялық экспериментке уақыт аз кетуі тиіс және барлық құралдарды бірден көрсетудің қажеті жоқ (атмосфералық қысым). Олардың ең негіздерін ғана тақырыпты түсіндіруде қолданып, қалғандарын оқушылардан сұрау, қайталау сабақтарында қолданған тиімді;

4. Физикалық эксперименттер негізінен физикалық заңдылықтардың сандық мағынасын дәлелдеуге арналғаны дұрыс (сұйықтардың ыдыс қабырғасына түсіретін қысымы).

5. Эксперименттердің бірнеше нұсқаларынан, жаңа сабақты түсіндіруде олардың ең көрнекісі, әсері күштісі көрсетілуі керек (Паскаль заңы).

6. Экспериментті көрсеткенде демонстрациялық үстелде тек керекті приборлар ғана қойылуы тиіс. Ал, көрнекілігін арттыру мақсатында мұғалім приборларды жарықтандырып немесе көлеңкелеп, әсерлендіргені жөн.

7. Көрсетілген демонстрациялық экспериментке тән суреттерді, графиктер мен сызбаларды кезінде көрсетіп, формулаларды тақтаға жазу қажет.

8. Демонстрациялық эксперимент арқылы физикалық құбылыстарды нәтижелі көрсетуде физика мұғалімінің әдістемелік шеберлігі өте қажет, дер кезінде тиісті түсінік және қорытынды берілуі керек.

Физикадан жаңа сабақты түсіндіргенде демонстрациялар мен тәжірибелерді үнемі көрсету мүмкіншіліктері бола бермейді. Сол кезде виртуальды демонстрацияларды, көбіне анимацияларды қолданған ыңғайлы. Өйткені, анимациялық клиптердің нақты тәжірибелерді толықтыруға, әдетте демонстрациялауға келмейтін процесстерді көрнекілеуде, сонымен қатар қашықтан оқыту мен өз бетімен жұмыстарды жүргізуде мүмкіндігі мол. «Macromedia Flash» қолданбалы компьютерлік бағдарламасы көмегімен моделденген «Сұйықтар мен газдардағы қысым» тақырыбын түсіндіруде қолдануға болатын демонстрациялық эксперименттердің мысалын келтіреміз және оларды жасақтауда [2, 3] қолданылды. Төменде келтірілген суреттерде жасақталған демонстрациялық моделдер берілген.

Macromedia Flash Player 8
File View Control Help

Сұйықтар мен газдардағы қысым. Паскаль заңы

Сұйықтар мен газдар қысымды жан-жаққа бірдей таратады. Өйткені олардың молекулалары барлық бағытта оңай қозғала алады.

Суретте көптеген саншалулары бар цилиндр тәріздіес ыдыс берілген. Ыдысқа пішін де, өлшемі де ыдыс тәріздіес мұз кесегін саламыз.Әрине, мұз ыдыс түбіне қысым түсіреді, бірақ ыдыс қабырғасына ешқандай қысым түсірмейді.

қосу

Macromedia Flash Player 8
File View Control Help

Сұйықтар мен газдардағы қысым. Паскаль заңы

Сұйықтар мен газдар қысымды жан-жаққа бірдей таратады. Өйткені олардың молекулалары барлық бағытта оңай қозғала алады.

Суретте көптеген саншалулары бар цилиндр тәріздіес ыдыс берілген. Ыдысқа пішін де, өлшемі де ыдыс тәріздіес мұз кесегін саламыз.Әрине, мұз ыдыс түбіне қысым түсіреді, бірақ ыдыс қабырғасына ешқандай қысым түсірмейді.

қосу

Macromedia Flash Player 8
File View Control Help

Паскаль шары қолданып, тәжірибе жүргіземіз.

Паскаль шары дегеніміз жан-жаққа бағытталған көптеген саншалулары бар қуыс шарларға поршеньді цилиндр жалғастырылған. Шарды сұмен толтырып ондағы қысымды арттыру үшін поршеньді басамыз. Су - түсірілген күштің әсер ету сызығында орналасқан саншалардан ғана емес, барлық саншалардан бірдей ұзындықта шыпшып шығады. Бұдан цилиндрдегі су бетіне поршеньмен әсер ету арқылы түсірілген қысым барлық бағытта тең таралатындығын дәлелдейміз.

қосу

Сұмен толтырылған

Macromedia Flash Player 8
File View Control Help

Паскаль шары қолданып, екінші тәжірибе жүргіземіз.

Осы сияқты, егер шарды түгімен толтырсақ сондай нәтиже аламыз. Поршеньді басқанда шар саншаларынан бірдей ағыны шығады.

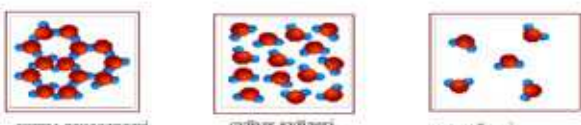
қосу

Түгімен толтырылған

Macromedia Flash Player 8
File View Control Help

Сұйықтар мен газдардағы қысым. Паскаль заңы

Газ молекулалары үлкен жылдамдықпен ретсіз қозғалып жүреді.

қатты денелердегі молекулалардың орналасу жағдайы сұйық күйдегі молекулалардың орналасу жағдайы газ күйдегі молекулалардың орналасу жағдайы

қосу

Macromedia Flash Player 8
File View Control Help

Сұйықтар мен газдардағы қысым. Паскаль заңы

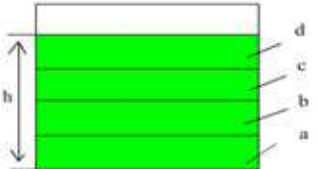
Газ көлемі азайғанда, қысымы артады. Ал газдың көлемін үлкейтсек, молекулалар саны азаяды да, қысымы төмендейді. Газдың массасы мен температурасын өзгертпей көлемін кішірейтсек, оның қысымы артады, ал көлемін ұлғайтса, қысымы кемиді.

қосу

Macromedia Flash Player 8
File View Control Help

Сұйықтар мен газдардағы қысым. Паскаль заңы

Сұйықтардағы қысымды есептәу үшін ыдыс ішіндегі сұйықты ойша бірнеше қабатқа бөліп қарастырайық. Сонда жоғарғы қабаттардағы сұйықтың ауырлық күштері, Паскаль заңы бойынша әрі төмен, әрі жан-жаққа бағытталған қысым түсіреді. Олай болса, ең үлкен қысым h тереңдіктегі а қабатқа түседі. Сұйық қабаты неғұрлым төмен орналасқан сайын, оның ішіндегі қысым соғұрлым үлкен болады.

қосу

Сұйықтың ыдыс табанына түсіретін қысымы
File View Control Debug

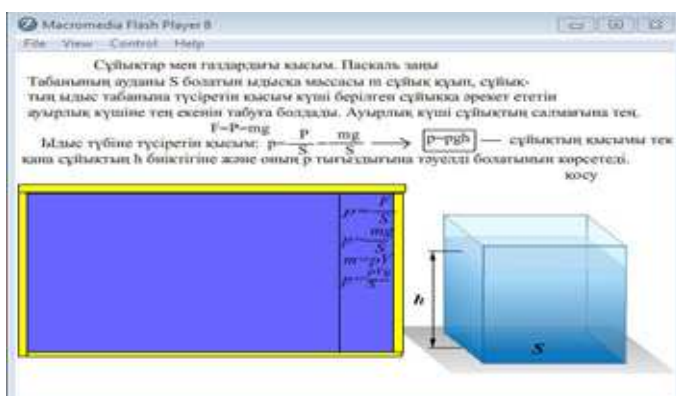
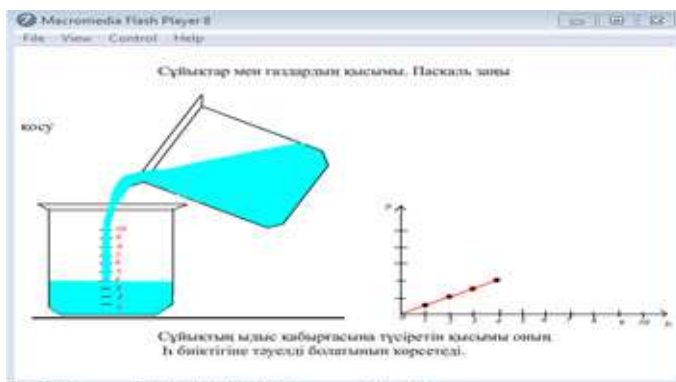
Сұйықтың ыдыс табанына түсіретін қысымы

қосу
өтіріу

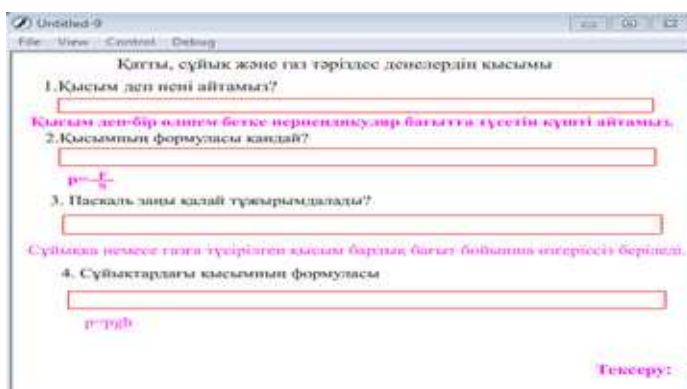
$F = P$
 $P = mg$
 $p = F/S$

$P = \rho g h$
 $S = g h$
 $S = g h$

Сонымен қатар жаңа сабақты түсіндіргеннен кейін тақырыпты бекіту мақсатында мультимедиялық тақтада келесі тест тапсырмаларын беруге болады.

Физика пәнінен табысты білім беру мұғалімнің шығармашылық ізденісіне, құзыреттілігіне, оқу процесінің нәтижелеріне басым көңіл бөлуіне тікелей қатысты. Сондай-ақ, мұғалім оқу материалын игерту барысында оқушылардың сезіміне, эмоциясына ықпал жасау арқылы ынта ықыласын, қызығушылығын күшейтуді басты назарда ұстау қажет деп ойлаймыз. Адам дамуының қуатты қозғаушы күші – оның бойындағы табиғат берген қабілеті екені белгілі. Сондықтан да білім берудің негізгі мақсаты оқушының бойындағы қабілеті мен дарынының көзін ашу.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жүсіпқалиева Ғ.Қ., Джумашева А.А., Құбаева Б.С. Мектепте физика курсының оқытудың теориясы мен әдістемесі. М.Өтемісов атындағы БҚМУ редакциялық баспа орталығы, оқу құралы, 2012, Б.160.
2. Физика: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра, 2017. Б. 101-104.
3. Розенкноп Д.Л. Создание анимационных эффектов в Macromedia Flash MX 2004, М, НТ Пресс, 2005, 192с

Kurmanayeva Dina Kassymbekovna

Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Uly Dala str. 11/2-32 dina_k68@mail.ru +77015116827

Karabalayeva Gulmira Tastanovna

Doctor of Education, Zh. Balasagyna Kyrgyz National University
Bishkek, Kyrgyzstan, Gogol str. 6-118 karabalaevagulmira@rambler.ru +996557424355

Kurmanayeva Gulmira Kassymbekovna

Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Uly Dala str. 11/2-32 gumi_k@mail.ru +77017603729

THE EDUCATION OF A MULTICULTURAL PERSON BY MEANS OF A FOREIGN LANGUAGE

***Резюме:** В статье рассматривается вопрос об особенностях учебной дисциплины «Иностранный язык», при изучении которого через познание текстового материала актуализируется проблема формирования поликультурной личности.*

***Түйін:** Мақалада "Шетел тілі" оқу пәнінің ерекшелігі туралы мәселе қаралады, бұл пәнді оқу барысында мәтіндік материалды тану арқылы көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыру проблемасы өзекті етіледі.*

***Summary:** The article deals with the specifics of the foreign language subject, the one of which consists in the development of a multicultural person by learning the text material.*

In higher schools students study different subjects that cover different areas of their future specialties. Some subjects can be considered as “the first step” to the future profession, some fall within the cycle of the general educational disciplines that contribute to general intelligence development, and through the third type of subjects, students study all aspects of their future specialty

Among all these subjects, the foreign language subject has a special place: during its study, students do not acquire the knowledge of a science fundamental but develop their ability and skills to use foreign language to communicate and obtain new and useful information.

The first specific nature of the foreign language subject is that, unlike the most of other subjects, it serves as a “superstructure” over a foreign language program of secondary school. At this stage students apply those fundamentals of language proficiency that were acquired in comprehensive school. In view of this, it is necessary to complete the training in the light of the special tasks stipulated by higher education program.

The second specific nature of the foreign language subject is that both speaking and writing skills of students are improved.

The third feature of this high school course consists in its communication-based approach resulting in the acquisition of useful information in various fields that is not related to the study of the language.

The fourth feature, which is completely incompatible with the comprehensive school curriculum, lies in the profession-based approach of foreign language teaching. In case of available favorable conditions, the professional orientation of the educational process can start right from the first year.

Three goals must be achieved in course of teaching foreign language at high school:

- Practical;
- General & Educational;
- Rearing.

The practical goal means the student’s use of foreign language to obtain and exchange new information in the sphere of their professional activities. This approach enables a student to master the future profession at a higher level due to the study of relevant literature.

The General & Educational goal is achieved in using foreign language as a tool of communication.

The rearing goal of teaching foreign language in high school is thus an overriding concern since in terms of humanization of education the relevance of the culturological aspects of specialist training is growing.

The concept of "culture" includes the material and spiritual values created by the humanity. Today, the education is aimed at the development of human and national diversity of culture. There has not been and

cannot be education that does not have its roots to the national culture. This gives the priority to the issue of ethno-pedagogical culture formation.

Culture is an active creative activity of a person, contributing to his/her development as a subject of that activity. Interest in the issue of culture in general and ethno-pedagogical culture is explained by the peculiarity of the development of society. The proclamation by Kazakhstan of its political and economic sovereignty, the reorientation to new political and socio-economic development criteria, the adoption of the concept of socio-cultural development drive the development of ethno-cultural education.

Consequently, it is necessary to reorient the entire educational sphere, create a national education system in which the global level of technical and information infrastructure would be in line with traditional cultural values.

The establishment of the national education system in Kazakhstan is based upon the creation of an ethno-cultural educational space. The ethno-cultural education is aimed at educating a multicultural person who is proficient in native, state and foreign languages.

One of the most important tasks of humanizing education and upbringing of the younger generation is mastering and revealing the cultural heritage of the Fatherland. The education humanization is possible when the focus is made on the cultural heritage knowledge.

Thus, the education is aimed, by developing students' intellectual skills and abilities, at formation of a multilingual & multicultural personality. Under the ethno-cultural component of education, we mean the education of an ethno-cultural personality by means of a foreign language.

Learning foreign language will be successful if it:

- is aimed at student's personality, his/her real needs and motivations, socio-cultural & individual development programs;
- is implemented by the trainees as an individual process, which depends primarily on themselves;
- is provided with teacher's ability to educe each student's learning motivation and direct it towards successful mastery of the language;
- is based upon activity, cognition, and creation;
- is focused not on the logic and consistency of the learning subject, but on the logic of the development of student, his/her subjective internal state;
- motivates students' to be active, and enjoy communicating with each other, all that needs to be done in class;
- takes into account, first of all, the individual prerequisites for training and training conditions, and not differences between the systems of native and foreign languages.

The education reform requires the increment of fundamental and universal knowledge and its implementation through the education system. In this regard, the Concept of Humanitarian Education in the Republic of Kazakhstan (1994) states: "Since the former system of education in the Republic was focused mainly on samples, scientific knowledge of the past, without due regard for the nature of a human being, its vital interests and needs, the true values of culture, which led to the unification of education and, consequently, to unified postulates and canons ... it is necessary to critically reconsider this orientation of pedagogy and methodology and, while preserving everything valuable, to reform it in accordance with this ethnical requirements of trainees".

The document rightly emphasizes that a large-scale reform of the education system cannot be effective without serious and high-quality scientific research and specific recommendations on the forms and methods of teaching the language in higher and secondary schools.

Language is the most complete indicator of culture. It is well known that the central figure of the communicative process is a person, and language is a tool of communication. The stronger the difference between languages and cultures is, the more difficult it is to master a foreign language as a way of communication. Interethnic communication is implemented by the interrelated system "Man - Language - Culture" and has a complex character. The bearer of two languages and cultures, that is, bilingual is the central figure of interethnic communication. Thus, the language reflects all the essential features of the culture of this ethnos and is itself an integral part of it

It should be noted that for the democratization of education a special role is played by new educational technologies, in particular, technologies of ethno-cultural education.

Now the cultural and historical heritage of the past is actively reviving, the most important component of which is an ethnic culture, where a teacher/ a language teacher will always find interesting material that can be skillfully and effectively used in foreign language classes. This will combine the traditions and experience of the ethno-pedagogy, methods of teaching foreign language in solving educational and educational problems

set by the society.

The problem of perception of the text is a psycholinguistic problem, and it is closely intertwined with the general theory of communication. Literary texts have an aesthetic impact, and texts with an ethno-cultural component provide with additional ethno-cognitive information. Hence, in texts with ethno-cultural content, the aesthetic-cognitive function transforms all other functions of the language.

Now, not only personality-oriented pedagogy is developed, but also the human factor is becoming more important in linguistics. A person who is able to interpret the culture, cultural values embodied in language entities can be considered as a full-fledged linguistic personality. G. Kazhigaliyeva believes that language and culture are united by the fact that both of these phenomena are a system of connections and symbols. "Learning a language," she believes, "will be incomplete without the simultaneous study of culture and vice versa. Language is the most important tool not only of communication, but also the accumulation of knowledge of culture".

We share the opinion of G. Kazhigaliyeva that "in the linguistic material of the literary text ... the national specifics of the verbal and non-verbal aspects of the corresponding culture are concentrated and fixed, and the text ... serves as an intercultural communication tool". Following it, we distinguish the following functions of the text in the learning process:

- 1) Linguistic (text facilitates the study of linguistic facts);
- 2) Culturological (text gives information about the culture of the people, their way of life, traditions, history, etc.);
- 3) Aesthetic (text is studied as a phenomenon of national culture);
- 4) Educational and others.

The work on the text is an obligatory component of any foreign language class and enables to fulfill many educational tasks.

According to the best foreign language teaching practices, teaching effectiveness largely depends on teacher's ability to create situations of communication, cooperation, interpersonal interaction in foreign language (i.e., to agree on the motive of teaching and the motive of communication). Communicative competence means the ability to start communicating. The ethno-cultural aspect enables students to improve grammar knowledge by acquiring ethno-cultural information and.

In this paper, we are trying to show how the use of local ethno-culture materials in foreign language classes facilitates to achieving general educational and rearing goals, carrying out different types of class activities. It is preferable to start the class not with the introduction of grammar material, but with the introduction of texts (conversation, listening, key phrase work, text on music background, etc.).

Here are the following text selection principles widely used in CIS countries:

- Logical integrity (completeness);
- Imagery;
- Accuracy.

Working on the text helps us to fulfill one more task, an intellectual task - to revive students' interest in reading fiction. The ultimate goal of speaking skills development is the making up a coherent text.

To carry out a variety of activities aimed at developing speaking skills of students, we use texts interrelated in terms of grammar and vocabulary tasks. An obligatory condition for successful work on the text is the regular repetition of them in the form of answers to questions on the text, conversations, retelling and exposition. Such work improves the vocabulary of students, develops their speech. The ethno-cultural texts are both cognitive and educational. By comparing foreign language with the native one, looking for parallels, students begin to perceive differently their native language. They start having "a taste for language".

Speaking skills are developed from a dialogue to monologue, from situational speech, which consists of separate unrelated sentences (understandable in a certain situation), to contextual speech (when the statement is clear beyond the situation in which it took place).

The use of the ethno-cultural material in foreign language classes will contribute to the development of Kazakhstani patriotism.

References

1. R. Zh. Bozhbanova "Ethno-pedagogical culture of personality", Karaganda: KVSH KNB RK, 1998
2. G. Kazhigaliyeva "Culturological aspect in the work on the literary text". Almaty, 2000
3. The Concept of Humanitarian Education. Almaty, 1994
4. Gez N. I., M.V. Mekhovitsky "Methods of Teaching Foreign Languages". Moscow, 1982

Молдабек Құлахмет

“Silkway” халықаралық университеті п.ғ. д., профессор
e-mail: rabiga.0561@mail.ru Шымкент қ., Қазақстан

Жұматаев Нұрлыбек Срайылұлы

“Silkway” халықаралық университеті PhD
доцент м.а., e-mail: nuralmiras@mail.ru Шымкент қ., Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

***Түйіндеме:** Бұл мақалада студенттердің шығармашылық белсенділігін қалыптастырудың кейбір психологиялық жолдары қарастырылған.*

***Кілттік сөздер:** студент, шығармашылық, білім, қызығушылық, ақпарат.*

***Резюме.** В данной статье рассмотрены некоторые вопросы психологического подхода к формированию творческой активности студентов.*

***Ключевые слова:** студент, творчество, образование, заинтересованность, информация.*

***Summary.** In this article some question of psychological approach to formation of creative activity of students is considered*

***Key words:** student, creativity, education, interest, information.*

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Нақты 100 қадам» ұлт жоспарында білім беру жүйесінде білім, білік, дағды жиынтығын меңгерту ғана емес, білімгерлердің ақпаратты өздігімен табу, талдау, оларды жүйелеу және орынды да тиімді пайдалану біліктілігін бойына сіңіру, дүниежүзілік ақпараттық ағымдарды түсіну мен түрлендіру арқылы білім алушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастыруға айрықша көңіл бөлінген [1].

Ақпараттар ағымы тілегей теңіз болып жатқан осы уақытта оған жастардың қызығуы күн сайын арта түсуде. Қазіргі студенттерде ақпараттық қажеттілік, ақпаратқа қызығушылық деңгейі өте жоғары. Себебі олар өздерінің жеке тұлға болып қалыптасуына ақпараттық ағымның неғұрлым көп болса, соғұрлым жаңа көзқарастарға, ақпаратқа қолдары жететіндігін соғұрлым біледі. Оның үстіне студенттің ақпарат көзін іздеуі оны алуы меңгеруі және күнделікті пайдалануы танымдық іс-әрекет арқылы іске асады. Мұндай іс-әрекеттер тек танымдық қызығушылықтан туады.

Танымдық қызығушылық – қызығу категориясынан шыққан, сондықтан оның әдіснамалық негізі қызығуда жатыр жатыр бұған дәлел. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясындағы қызығуға дүниедегі заттар мен құбылыстарды тануға білуге бағытталған адамның жеке ерекшеліктерінің бір көрінісі деген анықтама

Қызығу теориясы әлдеқашан қалыптасып, дәлелденсе де, осы уақытқа түрлі пікірлер айтылып келеді. Дегенмен Я.А.Коменскийдің «барлық мүмкін болатын тәсілдермен балалардың білімге және оқуға деген ұмтылысын тұтандыру керек» және «Студенттің еңбегі ақыл-ойын қанағаттандыру көзі және рухани дүниесінің қуанышы болуы тиіс. Ол үшін оқумен міндет ретінде емес, әуестену, қызығумен шұғылдану қажет», - деген пікірі өте орынды [2, 17].

Қызығушылық – ертеден келе жатқан педагогика ғылымының өзекті проблемаларының бірі. Бұл мәселе Ж.Ж.Руссо, Э.Кей, М.Монтессори, Ф.А.Рау, К.Н.Вентцелей, С.Т.Шацкий, Л.Н.Толстойдың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Олар замандастарының және өздерінен бұрынғылардың қызығуға байланысты айтқан ой-пікірлерін қолдай отырып, баланы білім беру аясының субъектісі ретінде түсініп, оның қызығуы дидактикалық үдерістердің бағытын анықтайды деген пікір ұстанған. Бұл пікірді А.С.Макаренко одан әрі қарай дамытып, қызығудың баланың өзін қоршаған ортаға қарым-қатынасы арқылы көрінетінін, бұл қатынастардың әрқайсысы басқа қарым-қатынаспен тығыз байланысты екенін атаған [3, 67].

Қызығу мәселесін қазақтың ағартушы педагогтары мен философтары, психолог ғалымдары да назардан тыс қалдырған жоқ. Олар қызығуды баланың оқуға деген ынтасы ретінде қарастырып мұғалімнің баланың ішкі сезімдеріне әсер ете отырып, оқу үдерісіне қызығуы мен ынтасын тудыра білуі қажет деп есептеген. Әл-Фараби: «рухани негізі түзу болса, оның тілегі, қалауы дұрыс бо-

лады. Оқу-үйрену нәтижесіне шәкірттің ниеті әсер етеді, көңіл қалауы болмақ»,- десе [4, 17], Ұлы Абай 38-қара сөзінде: «...бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады»,-деп, адам білім-ғылымға қызықса одан шығармашыл, ізденімпаз, жан-жақты тұлға шығатынына сенген [5, 57].

Қазақтың білгір ғалымдары Алтынсарин, Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев балада қызығудың болуы қажет екенін, оның орны ерекше екенін дәл түсінген. М.Жұмабаев: «Бір сабақтан бала күшті әсер алу үшін баланың сол сабаққа құмар болуы шарт. Баланы құмар қылу үшін оқытушы өзі құмар болуы керек. Оқытушы сабақ бергенде өзі есіней түсіп, ыңылдап тұрса, шәкіртте құмарлық бола ма?»-деп, баланың оқуға қызығуын қалыптастыруда мұғалімнің сауаттылығы, педагогикалық шеберлігі мен сабақты заманауи жаңа технологиялармен жаңашыл, озық тәжірибелерден байыта пайдалана алуы айрықша роль атқаратынын атап көрсетті. А.Байтұрсынов: «Балаларды қинамай, оңай оқыту керек. Қиналмай оқыса, оқуға балалар қызықпақшы»,-десе], Ж.Аймауытов: «Оқытуда қызығусыз үлкен нәтижеге жетпейміз. Бойдағы ынтаны (қызығуды) қоздырып, кейбір нәрсеге ынтаны қолдан жасап еріксіз шақырамыз»- деп, балалардың ынтасын оятып, қызығушылығына түрткі болса оқытудың нәтижелі болып қалыптасуына айрықша көңіл бөлді .

Ғалымдардың пікірінен бала сияқты студенттің де қызығуының даму және қалыптасуы мүмкіндігі оқыту мен тәрбиелеуге негізделетіндігін, оқытуда қызығудың болуы қажеттілігі мен әсерін, студенттердің өзара қарым-қатынасы мен әрекеті оның жеке тұлға болып қалыптасуына игі әсер ететіндігі айқындалады. Олай болса, студенттің қызығуы мен оның қалыптасуы жеке дара түрінде емес, ішкі заңдар арқылы жүзеге асады да қоғамның дамуымен, заманауи, оқыту мүмкіндіктерімен тығыз байланысты болады. Демек қызығу білім алу барысында қалыптасады. Олай болса, студенттердің танымдық қызығушылығы оқу және оқыту үдерісінде қалыптасатын ғылыми білімнің салаларына, оқу пәндері мен шығармашылық іс-әрекетке тікелей байланысты. Студенттер оқу үдерісінде көптеген пәннен білім алады, және олардың танымдық қызығушылығы осы пәндерден білім алу барысында қалыптасады. Бірақ сол пәндердің барлығына бір студенттің қызығуы сирек ұшырасады. Сондықтан қызығу ұғымын «қызығу — танымдық қызығушылық» бағытында қарастыру керек. Ол өзінен-өзі шешіле алмайды, ол үшін қызығудың ерекше түрі - танымдық қызығушылықтың мәнін ашып алу қажет.

Танымдық қызығушылықты психологтар да педагогтар да жан-жақты зерттеуде, әсіресе Л.И. Божович, А.В. Запорожец, А.Н. Леонтьев, Н.Г. Морозова, Л.С. Славина, В.Н. Мясищев, Қ.Б. Жарықбаев және т.б. сияқты психологтар бұл мәселеге айрықша назар аударды. Осылардың ішінде танымдық қызығушылық-ты барлық қырынан қарастырған ғалым- Н.Г. Морозова. Ол өз еңбектерінде танымдық қызығушылықтың баланы ізденімпаз, білімге құмар, шығармашыл, бастамашыл, табанды және еңбексүйгіштікке баулитындығын баса көрсетіп, айтылып, танымдық қызығушылығы қалыптасқан баланың өздігімен білім алуы үлкен жетістікке жеткізетіндігін атағаны көрсетіледі студенттерге айтылған дүние.

Л.И. Божович танымдық қызығушылықтың балалардың оқуға деген қатынасын анықтайтын ынта мәселесімен байланыстырады. Осыған орай студенттің оқуға ынтасының үлкен- үлкен екі категориясын жеке-жеке қарастыруға болады. Олар: Бірінші студенттердің танымдық қызығушылығы мен зияткерлік белсенділігі, жаңа ақпаратты, білімді, білікті, дағдыны меңгеру қабілеті. Екінші студенттің өзгелермен қарым-қатынасындағы қажеттілік, олардың студентке берген бағасы мен қолдауына, қоғамдық қатынастарда арнайы орын алғысы келетіндігі. Ғалымның осы зерттеуіне сүйене отырып, ынтаның осы екі категориясы да студентті танымдық құштарлыққа бөлейді және білім алу мен басқа да іс-әрекеттерін табысты етеді.

А.В. Запорожец, Л.С. Славина және т.б. ғалымдар танымдық қызығушылықты тұлғаның жеке ынтасын бір жүйеге біріктіретін күрделі иерархия, оқытудың эмоционалдық құлшынысын тудыратын интегратор деп таниды. Осы пікірлерге сүйене отырып студенттің танымдық қызығушылығы жеке дамуының психикалық өзгерісі білім мен білікті меңгеруі ғана емес, студенттің көзқарасының түбегейлі өзгеруі, өзін қоршаған ортамен қарым-қатынас орнатуы, мінезіндегі жағымды өзгерістердің танымдық қызығушылық бір жағынан, ынтаны түрлендірсе, екінші жағынан өзге ынталардың да дамуын қадағалайды. Дей тұрғанмен танымдық қызығушылық туралы ғылымдардың пікірі әр түрлі. Мысалы: А.Г. Здравомыслов танымдық қызығушылықты тұлға құрылымында маңызды орын алатын «адам мәдениетінің рухани құндылықтары мен ішкі маңыздылықтарын

көрсету, жеткізу бірлігі» ретінде қарап, эмоционалдық бағыттарын іріктеуді анықтайтын күрделі психологиялық факторлардың жиынтығы десе психолог Ф.К.Савина танымдық қызығушылық – тұлғаның таным үдерісіндегі бағыттылығы арқылы әр түрлі пәндік білім аймағында анықталады дейді.

Танымдық қызығушылық мәселесіне біршама зерттеу жүргізген қазақ психологтарының бірі Қ.Жарықбаевтың зерттеуінше, «...қызығу көбінесе баланың бір нәрсеге бейімділігіне қарай көрінеді, ал оқуға қызығулар студенттерде оқу мотивтерінің дамуына байланысты қалыптасып отырады. Мәселен, кейбір балалар кішкентайында автомобильге, тракторға жалпы – техника атаулыға әуесқой келеді».

А.Темірбековтің пікірінше, «қызығу адамның бір нәрсені, не көріністі білейін, игілігін көрейін деп айрықша ынталануы. ...бала оқуға, сабақты үлгеруге, жалпы білімге, адамгершілік сипатқа қызығып отырса, оқудағы іс-әрекеті сәтті болады, білімді де сапалы меңгереді». Демек студенттің оқуда табысқа жетуі үшін алдымен студентте білуге құштарлығының болуы қажет.

Осыған орай белгілі психолог М.М.Мұқановтың «жеке пәндерден сабақтарды ойдағыдай үлгеру үшін алдымен баланың осыған ықыласы немесе қызығуы болуы шарт. Оларды оқуға үгіттеу арқылы тарту қиын. Оқуға деген ықыласты тудыру үшін тапсырмаларды орындата отырып, осыдан нәтиже шыққанда мадақтау керек. Орындалған тапсырма үшін қуануы кейінгі тапсырманы орындауға түрткі болады» деген пікірінің орынды екендігі көрінеді. Олай болса, бастауыш мектеп оқушылары сияқты студенттің де өзіне қызықты немесе қажетті нәрсеге мән беретінін, оны қабылдауға икемді келетінін ескере отырып, студентті оқуға қызықтыруда құр насихаттаудан гөрі тапсырманы орындауға ынталандыруда және орындаған тапсырмасын бағалауда мадақтауда ақпараттық технологияны орнымен дұрыс әрі тиімді қолдану арқылы танымдық ынтасына әсер етуге болады.

Демек, танымдық қызығушылық студенттің қызығуына, эмоциясына, саналы білім алуына қызмет етеді, олардың мазмұны мен сапасының түріне қарай тұрақтанады. Осындай әуестік қасиеттер студенттердің бойында да бар және танымдық қызығушылықты қалыптастырудың бастапқы сатысы болып, студенттардың тұрақты танымдық қызығушылығын қалыптасуына жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «100 нақты қадам» ұлт жоспары.2015ж.
- 2.Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.Ж., Пестолоцци И.Г. Педагогические наследие /сост. Кларин В.М., Джуринский А.Н.. – М.: Педагогика, 1988. – 416 с.
- 3.Кеңесбаев С.М. Жоғары педагогикалық білім беруде болашақ оқытушыдерді жаңа ақпараттық технологияны пайдалана білуге даярлаудың педагогикалық негіздері: пед. ғыл. д-ры. ...дисс.:13.00.08. – Түркістан, 2006. – 316 б.
- 4.Әл-Фараби. Әлеуметтік этикалық трактаттар. – Алматы, 1975. – 318 б.
5. Абай. – Алматы: Ел, 1993. - 268 б.

Саренова А.С.

asarenova.kaznitu@gmail.com,

п.ғ.к., Базалық Білім беру институтының директоры,
СӨТПАЕВ УНИВЕРСИТЕТІ, Алматы қ., Қазақстан

Түрбекова С.А.

sturbekova@mail.ru

ф.ғ.к., ассоц.профессор,
СӨТПАЕВ УНИВЕРСИТЕТІ, Алматы қ., Қазақстан

Өмірзақова А.К.

alfiya.omir@mail.ru

ф.ғ.к., ассистент-профессор,
СӨТПАЕВ УНИВЕРСИТЕТІ, Алматы қ., Қазақстан

АҚПАРАТТЫҚ-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ОРТАДА ТІЛДЕРДІ ӨЗДІГІНЕН ҮЙРЕНУГЕ АРНАЛҒАН ТЕХНОЛОГИЯ ӨЗІРЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

***Түйін.** Мақалада тілдерді үйрену мәселелерін кешенді шешуге мүмкіндік беретін және білім алушының жеке қабілеттері ескерілетін жаңа бейімделме технологияларға негізделген бағдарламалық жасақтама жасау қажеттілігі қарастырылады. Үш тілді білім беру жүйесінде қазақ, орыс, ағылшын тілдерін өздігінен үйренуге арналған оқу бейімделме автоматтандырылған кешенін әзірлеудің маңыздылығы көрсетіледі.*

***Түйін сөздер:** өздігінен білім алу, бейімделме технология, үш тілді білім беру, бағдарламалық жасақтама.*

***Резюме.** В статье рассматривается необходимость разработки программного обеспечения, которое позволит решить проблемы изучения языков комплексно, основываясь на новых адаптивных технологиях, учитывающих индивидуальные способности обучающегося. Отмечается важность разработки автоматизированного комплекса для самостоятельного изучения казахского, русского, английского языков в системе трехязычного образования.*

***Ключевые слова:** самообразование, адаптивная технология, трехязычное образование, программное обеспечение.*

***Summary.** In the article the need of development of the software, which allows solving problems of language learning in a complex, based on the new adaptive technologies considering individual abilities of students is observed. The importance of development of the automated complex for independent learning of Kazakh, Russian, English languages in the system of trilingual education is noted.*

***Key words:** self-education, adaptive technology, trilingual education, software.*

Өміріміздің барлық саласында ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану заманауи білім беру талаптарына жауап беретін жаңа білім беру парадигмаларын жасауға әсер етеді және интербелсенді ақпараттық-технологиялық оқыту ортасын жасайды.

Ақпараттық оқыту ортасының теориялық әдіснамалық және концептуалды негіздерін талдау осы іспеттес оқыту білім алушының тұлғалық дамуына, телекоммуникациялық ортадағы оқу процесін ерекше ұйымдастыру кезінде тілдік білімдері, дағдылары мен шеберліктерін қалыптастыруға және дамытуға әсер ететіндігін көрсетіп отыр.

XX ғасырдың 70-80 жж. соңында білім берудің ақпараттандыру қажеттілігі ретінде оқыту орталарына ауысу міндеті бірқатар жұмыстарда берілген (Ю.А. Первин, Д. Сьюзел, Д. Ротерей, Rapert, D.H. Jonassen және басқалар). Оқытудың виртуалды ортасы Ж.Н. Зайцева, А.А. Калмыков, Л.А. Хачатуров еңбектерінде қарастырылады; біріктірілген оқу ортасы (Крюкова О.П.), ақпараттық-пәндік орта (И.В. Роберт), пәндік оқыту ортасы (Монахов В.М.), ақпараттық-динамикалық орта (Н.В. Сизинцева), ақпараттық-педагогикалық орта (А.А. Ахаян), ақпараттық-оқыту ортасы (АОО) (Зайцева Е.Н., және т.б.) сияқты терминдер кездеседі [1- 3].

XX ғасырдың 80-жылдарының соңында компьютерлік лингводидактикада зерттеудің үш бағыты пайда болды: 1) тілді оқытуда компьютерлерді пайдаланудың теориялық қырларын әзірлеу (компьютерлік лингводидактиканың әдіснамалық мәселелері, компьютерлік оқу материалдарының типологиясы, оқытудың компьютерлік құралдарының тиімділігін бағалау және т.б.); 2) тілді

оқытудың әртүрлі мақсаттары, кезеңдері мен салалары үшін компьютерлік материалдарын жасау мен оны оқу процесінде пайдалану бойынша эксперименталды жұмыс; 3) тілді оқытудың жалпы процесіне компьютерлік оқытуды біріктіру жолдары. Тілдерді оқытуда компьютерлерді пайдалану теориясы мен практикасы салаларын анықтау үшін арнайы терминдер қолданыла бастады, оның ішінде: «Computer Assisted Language Learning» (CALL), «Computer Aided Language Instruction» (CALI) — компьютерді пайдалану арқылы тілді оқыту.

Бүгінгі таңда технологиялар әртүрлі орталарды бір ортаға: онлайн біріктіруге мүмкіндік береді. Желіде кеңестік оқытушы мен білім алушы арасындағы өзара әсер етуді жеңілдетеді, бұл білім алушылар мен оқытушыға аудиториядан тыс байланыста болуларына әсер етеді. Білім алушы үшін кеңестік пен ара қашықтық маңызды болмай қалады.[4]

Бүгінгі білім алушылар технологияларды жақсы қолданады, оқытушы да технологияларды жақсы қолдана алуы керек, өйткені оқыту тек қана сыныпта ғана емес, барлық жерде жүреді. Бұл, әсіресе, қазіргі таңда маңызды (Dudenev, G. & Hockly, 2016) [5]. Интернет-оқыту студенттерге бірге әрі оңаша болуға, уақыт пен орынға және жағдайға тәуелсіз кез келген уақыт пен кез келген орында білім алушылар бірлестігімен байланысты болуларына мүмкіндік береді (Garrison and Kanuka, 2004). [6] Бірақ онлайн-орта технологияларға емес, білім алушыларға бағытталған болуын ұмытпауымыз керек (Salaberry, 2001). [7] Тиісті орта онлайн оқытындарға көмек көрсету үшін әзірленуі керек. Олай болса, білім алушылардың қажеттілігіне назар аударып, осы қажеттіліктерді қолдау үшін технологиялар пайдалануымыз керек (Colpaert, 2004).[8] Blended Learning тәсілі кезінде оқытуды басқару жүйесін пайдалану әрбір білім алушы прогресінің графикалық шолуын береді, білім алушымен (олардың тиімділігін арттыру үшін) кері байланыс жасауға мүмкіндік береді, сонымен қатар білім алушылардың қажеттілігіне қарай курсты жаңартуға және икемдеуге мүмкіндік береді (Kaplanis, 2013). [9]

Әлемде мобильді қосымша ретінде де, ДК үшін қосымша ретінде де тілдерді оқытуға арналған әртүрлі бағдарламалық өнімдер бар. Тілді оқытудың кейбір бағдарламалары төменде берілген:

□ **LinguaLeo.** Бұл ағылшын тілін оқытуға арналған вебсайт. Ол бейімделме әдістемелерді пайдаланады – деңгейді анықтайды және соған сәйкес оқыту бағдарламасы да өзгереді. Орнатылған мини-ойын түрінде пайдаланушы уәжін көтеру қарастырылған, ойындағы жеңіс премиум-аккаунтты белсендендіреді. Сонымен қатар берілген бағдарлама iOS және Android-қа арналған нұсқалары бар.

□ **Duolingo.** Барлық негізгі еуропалық тілдер енгізілген бірнеше тілдерді оқытуға арналған бағдарлама. Курста бейімделме әдісі қолданылмайды, ол «жеңілден қиынға» принципі бойынша құрастырылған. Әртүрлі деңгейдегі білім алушылар өздеріне қажетті деңгейден бастай алады. Бағдарламада жазбаша және ауызша сөйлеуді жаттықтыруға арналған курс, сонымен қатар тыңдалым бар. Бағдарлама iOS және Android нұсқасы түрінде бар.

□ **RosettaStone.** Бұл бағдарламалық өнім ДК үшін қосымша ретінде жасалған. Ол барлық негізгі әлемдік тілдерді қамтитын мультитілдік оқыту ортасын білдіреді. Барлық тілдер үшін курстар бірдей құрастырылған және барлық негізгі тілдік дағдыларды жаттықтырады. Бірақ пайдаланушы өзіне қажетті оқыту бағытын таңдап ала алады. RosettaStone негізгі ерекшелігі – дұрыс айтуға бағытталған оқыту жүйесінің болуы. Бұл өнімнің iOS және Android арналған нұсқалары бар.

□ **Words.** Бағдарлама сөздік қорды кеңейтуге арналған. Бейімделме әдістемені пайдаланады, білім алушының қандай сөздерді есте сақтауында қиындықтар туындайтынын қадағалайды.

Отандық қолданбалы лингвистикада қазақ тілін екінші тіл ретінде үйретуге арналған дидактикалық әзірлемелер жасалған [10-13]. Орыс тілді пайдаланушылардың қазақ тілін үйренуі үшін Duolingo атты белгілі қосымшаның тәжірибесіне сүйеніп жасалған “Тіл кемел” қосымшасы мен бастауыш сынып оқушыларына арналған tilkemel.kz веб-сайты бар. “Тіл кемел” қосымшасын Google play арқылы жүктеп алуға болады.

Оқу процесі алты түрлі сабаққа құрылған:

- қазақ тілінен орыс тіліне сурет бойынша аудару;
- орыс тіліндегі сөзді қазақ тіліне сурет бойынша аудару;
- орыс тілінен қазақ тіліне жазбаша аудару;
- қазақ тіліндегі сөзді тыңдап, естігенінді енгізу;
- қазақша сөзді не сөз тіркесін тыңдап, аудармасын орысша енгізу;

- әріптерден сөз құрау немесе тіркес/сөздерден сөйлем құрау.

Қосымша 60 сабақтан тұрады, ұсынылған тақырыптар саны – 15. Әр сабақтан кейін пайдаланушы 5-7 жаңа сөз үйреніп, нәтижесінде қазақ тілінде 300-ге жуық сөзді меңгеріп шығады [14].

Бүгінгі таңда қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі әзірленген [15], қазақ тілінің электронды аударма сөздіктері, электронды оқулықтар әзірленуде, қазақ мәтінін сөйлеуде тану мен ауысуы үшін аспаптар жасалуда [15-17]. Бірақ барлық белгілі бағдарламалық өнімдер жекелеген мәселелерді шешуге бағытталған: сөздік қорды толықтыру, грамматиканы оқыту, тілді меңгеру деңгейін тестілеу және т.б. Белгілі бағдарламалық өнімдердің кейбіреулері жоғарыда сипатталған мәселелер амалдарын шешеді. Бірақ берілген тақырыпты зерттеу барысында мәселелерді кешенді түрде шешетін бірде бір бағдарламалық өнімнің жоқтығы айқындалды. Сонымен қатар, белгілі бағдарламалық өнімдер бір ғана тілді оқытуға бағытталған және басқа тілдерді қосуға мүмкіндік бермейді.

Қазіргі таңда қазақ, ағылшын, орыс тілдерін өз бетінше үйренуге арналған оқу бейімделме автоматтандырылған кешенін әзірлеу – заман талабы. Ол тілдерді жеңіл әрі нәтижелі меңгеруге арналған қарапайым, ыңғайлы, тиімді аспаптар қолдануға мүмкіндік беретін, коммерцияландырудың жоғары әлеуетіне ие және кез келген тілдерді дербес компьютерлер мен мобильді құрылғыларды өз бетінше үйренуге арналған модельді білдіруі керек.

Демек, тілдерді үйрену мәселелерін кешенді шешуге мүмкіндік беретін білім алушының жеке қабілеттері ескерілетін жаңа бейімделме технологияларға негізделген бағдарламалық жасақтама жасау қажеттілігі туындап отыр.

Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰЗТУ Қазақстан Республикасының жетекші ғылыми орталығы болып табылады. Негізгі миссиясы – жаһандық әл-ауқатқа үлес қосу, білім беру қызметіне алдыңғы қатарлы зерттеулер мен инновацияларды енгізу арқылы білім шекараларын кеңейту. Бүгінде университет қабырғасында қазақ, орыс, ағылшын тілдерін өздігінен оқуға арналған оқу бейімделме автоматтандырылған кешен әзірленуде. Бұл бағдарламалық жасақтаманың жергілікті нұсқасы әзірленіп, кез келген операциялық жүйелерде бағдарламалық жасақтаманы жіберуге мүмкіндік беретін WEB-портал жасалады. Сондай-ақ, WEB-портал әлеуметтік талдау жасауға, ал бұл тілдерді оқыту әдістемесін әрі бағдарламалық жасақтаманы жетілдіруге мүмкіндік береді. Бұл тілдерді оқытудың тиімділігін арттыратыны сөзсіз. Бұндай бағдарламалардың әлеуметтік тиімділігі анық, өйткені жобаны жүзеге асыру нәтижесінде Қазақстанда қазақ тілін меңгерген адамдар саны артады. Бұның маңызды әлеуметтік әсері бар. Оқытудың қарапайым әрі жеңіл процесі бастауыш деңгейдегі де, жалғастырушы деңгейдегі пайдаланушыны қызықтырады.

Қазақ, орыс, ағылшын тілдерін тиімді үйренуіне мүмкіндік беретін бағдарламалық жасақтаманы жасау өзектілігі Қазақстан Республикасының үш тілді білім беруіне жүйесіне көшуімен анықталады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.Крюкова О.П. Самостоятельное изучение иностранного языка в компьютерной среде (на примере английского языка). – М.: Логос, 1998. – 126 с.
- 2.Монахов В.М. Что такое новая информационная технология обучения? // Математика в школе. – 1990. – №2. – С.47-52
3. Зайцева Е.Н. Информационно-обучающая среда: проблемы формирования и организации учебного процесса.// EducationalTechnology&Society 6(2) 2003. –С.145-159
4. King A. Blended language learning. Part of the Cambridge Papers in ELT series. August 2016
5. Dudeney, G. &Hockly, N. Blended Learning in a Mobile Context: New Tools, New Learning Experiences? In: McCarthy, M., ed., The Cambridge Guide to Blended Learning for Language Teaching. Cambridge: CambridgeUniversityPress. - 2016. pp. 219–233.
- 6.Garrison and Kanuka, (2004). (Garrison, D. R. &Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. Internet and Higher Education, 7(2), pp. 95–105
7. Salaberry, M.R. (2001). The use of technology for second language learning and teaching: A retrospective. The Modern Language Journal, 85(1), 39–56.
8. Colpaert, J. . From courseware to coursewear? Computer Assisted Language Learning, 17 (3–4), pp. 261–266.
9. Kaplanis, D. 5 reasons why blended learning works. Retrieved 22 December 2015 from <http://www.talentlms.com/blog/5-reasonswhy-blended-learning-works/>

10. Қазақ тілі қолданбалы лингвистикасының жиілік зерттеулері мәселелері // XLIII Научно-методическая конференция КазНУ “Компетентностная модель выпускника в системе современного непрерывного профессионального образования”, - Алматы, 2013. 100-104 бб.

11. Қазақ тілді БАҚ вокабулярының жиілік талдауы туралы //«Мемлекеттік тіл саясатының өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция, Алматы қаласының Тілдерді дамыту басқармасы, ҚазҰУ. - Алматы, 2013. 262-266 бб.

12. БАҚ мәтіндеріне жиілік талдау жасау мәселелері // «Қазіргі кездегі көптілді білім беруді дамытудың өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы, 2014. 244-246 бб.

13. К вопросу анализа частотности лексики на материале современных казахских СМИ // III международная конференция «Язык и межкультурные коммуникации», КазНУ. - Алматы, 2014. Стр. 74-77.

14. <https://tbi.kz/index.php/til-kemel-1/>

15. <http://kazakhtest.kz>

16. <https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/ru/kk>

17. <http://www.soyle.kz>

Сембекова Айнур Мейрамқызы
Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті, 2-курс магистранті
Адрес: Алматы қаласы
Тел: 87472527211
Email: ainur.sembekova@gmail.com

Ғылыми жетекші: **Асқарова Сауле Асқаровна**
Филология ғылымының кандидаты, доцент

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ПӘНДЕРДІ АҒЫЛШЫН ТІЛІМЕН КІРІКТІРІП ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН (АЙТЫЛЫМ, ЖАЗЫЛЫМ, ТЫҢДАЛЫМ, ОҚЫЛЫМ) БАҒАЛАУ

Түйін. Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасына сәйкес, жаратылыстану бағытындағы пәндер ағылшын тілімен кіріктіріліп өтілетін болады. Осы орайда, оқушылардың пәндік білімін ғана емес, тілдік дағдыларын да бағалай алу өте маңызды. Аталмыш мақалада білім беру жүйесіндегі жаңа бағалау жүйесінің негізгі аспектілері талқыланып, жаратылыстану бағытындағы пәндерді оқыту процесінде оқушылардың айтылым, жазылым, оқылым дағдыларын бағалау жолдары көрсетіледі.

Тірек сөздер: жиынтық бағалау, қалыптастырушы бағалау, айтылым, жазылым, оқылым, бағалау критерийлері

Резюме. Согласно дорожной карте развития трехязычного образования на 2015-2020 годы, предметы естественнонаправленного как биология, физика, химия, информатика будут интегрироваться с английским языком. Следовательно, важно уметь оценивать не только предметные знания учащихся, но и языковые навыки которые они приобретают во время урока. В этой статье излагаются основные аспекты новой системы оценки достижения учащихся и обсуждаются пути оценивания навыков говорения, письма и чтения.

Ключевые слова: суммативное оценивание, формативное оценивание, говорение, письмо, чтение, критерий оценивания

Summary. According to Roadmap of trilingual education for years 2015-2020, the nature science subjects such as Biology, Physics, Chemistry, ICT will be taught in integration with English. Therefore, it is essential for teachers to be able to evaluate not only subject knowledge of students, but also the language skills that they acquire during the lesson. This article outlines the main aspects of the new system for assessing students' achievement and discusses ways to assess speaking, writing and reading skills.

Key Words: summative assessment, formative assessment, speaking, writing, reading, assessment criteria

Соңғы жылдары білім нәтижесін бағалауда «білім деңгейі» ұғымы «дағды», «құзіреттілік» ұғымдарымен алмастырылып, оқушылардың пәндік білімінен гөрі, бойындағы дағдылары және алған білімін шынайы өмірде қолдана алу қасиеттеріне көбірек көңіл бөлініп жүр. Құзыреттілік (латын тілінен шыққан сөз) – білім мен дағдыны практикалық тәжірибе негізінде табысты қолдана білу. Әсіресе қазіргі білім беру саласында оқушылардың тілдік құзіреттіліктеріне көңіл бөлініп, тілді арнайы заңдылықпен қызмет жасайтын жүйе деп түсініп, осы жүйенің көмегімен басқа адамның ойын ұғу және ауызша, жазбаша түрде өзіндік пайымдауларын жеткізе білу қабілеті маңызды деп табылуда. Осы орайда, Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә Назарбаев Қазақстан Республикасы 2016 жылғы 1 наурызда «Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға мемлекеттік бағдарламасын» бекітті. Осы бағдарламаның басты мақсаттарының бірі жалпы орта білім берудің мазмұнын жаңарту және оқытудың құзыреттілікке бағдарланған оқыту моделіне біртіндеп өту. Аталмыш бағдарлама аясында «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы» әзірленіп, тілдерді үйрету талаптарына сәйкес оқу бағдарламаларының мазмұнын, білім беру ресурстары мен бағалау жүйесін жаңарту, жаратылыстану бағытындағы пәндерді ағылшын тілімен кіріктіріп оқыту сияқты міндеттер қойылды. [1]

Алайда жаратылыстану бағытындағы пәндерді тілмен кіріктіріп оқыту әдісі біз ойлағандай жаңа емес және оның тарихы тереңде жатыр. Осы жөнінде Единбург Университеті профессоры, Дорин Койл «Пәнді екінші бір тілде оқыту білім беру қалай ескі болса, солай ескі» дейді. [2]. Оған мысал ретінде 2000 жыл бұрынғы Рим Империясының Грекия жерін басып алған кезін айтса болады. Нәтижесінде Римдік отбасының балалары жаратылыстану бағытындағы пәндерді грекше оқытуға мәжбүр болады. Бұл өз кезегінде олардың екінші тілді толық меңгеріп шығуына көмектесіп, кәсіби мүмкіндіктерін көбейтеді. Тағы бір мысал ретінде латын тілінің 16 ғасырға дейін Еуропалық білім беру жүйесінде ортақ

тіл болып сақталуын алсақ болады. [3]

Ал заманауи пәндік тілдік кіріктіру әдісі (Content Language Integrated Learning) 1960 жылдары ең алғаш Канадада оқушыларды тілдік ортаға толықтай еңгізу арқылы тәжірибеден өткізілді. Ағылшын тілі туған тіл ретінде есептелетін қоғамдастықтарда француз тілі екінші тіл ретінде, және керісінше француз тілі ана тілі болып есептелетін қоғамдастықтарда ағылшын тілі екінші тіл ретінде алынды. 1970-1980 жылдары оқушыларды тілдік ортаға толықтай еңгізетін бағдарламалардың нәтижесі тексеріліп, оқушылардың екі тілді және оқу бағдарламасын қаншалықты меңгергендіктері зерттелді. Нәтижесінде, осы бағдарлама бойынша кіші сыныптан бастап оқытылған оқушылардың басқа оқушылармен салыстырғанда тілді жетік меңгергені анықталды, және де бұл олардың өз ана тілдеріне де зақым келтірмеген. [4]

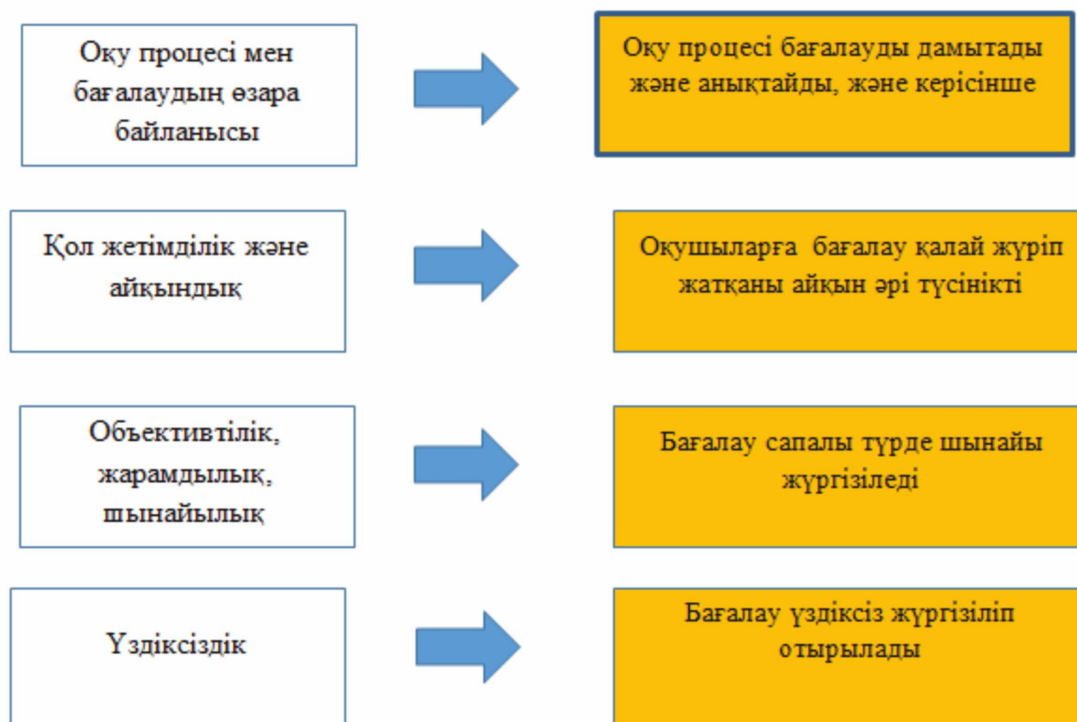
Сонымен қатар, Америкада CBI (Content based instructions) әдісі пайда болып, Бринтон Сноудың айтуынша, ол тілді оқыту үшін мазмұнды құрал ретінде пайдаланумен сипатталды.

Аталмыш бағдарламалардың жақсы нәтижелері Еуропалықтардың назарын аударып, тілді мазмұнмен бірге беру керектігін түсінікті етті. 1983 жылы Еуропалық парламент Еуропалық комиссияға екінші шетел тілін дамытуға арналған бағдарлама дайындап шығаруды ұсынады. Осылайша Еуропадағы кейбір мектептер оқушыларды толықтай шетел тілінің ортасына еңгізуді бастап кетті. Ал Content Language Integrated Learning (CLIL) терминін 1994 жылы Финляндия Университеті профессоры Дэвид Марш бастаған Еуропалық комиссия ойлап шығарды. Өз сұхбатында Дэвид Марш солтүстік Еуропада оқушылардың 8 жыл француз және испан тілін оқып, екінші шетел тілінде сөйлем құрай алмайтындықтарын айтқан. Осы қиындықты жою үшін пән мен тілді кіріктіріп оқытуды ойлап тапқандықтарын айтады. [5].

Қазақстандық білім беру жүйесіне бұл әдіс жаңадан енгенімен, қазіргі таңда Назарбаев Зияткерлік мектептерінде іс-тәжірибеде кеңінен қолданылуда. Яғни, жоғары сынып оқушылары физика, биология, химия сияқты жаратылыстану бағытындағы пәндері ағылшын тілінде өтсе, ағылшын тілі сабақтарында да бағдарлама бойынша тақырыптар кіріктіріліп өтіледі.

Осы орайда, оқушылардың жазылым, айтылым, тыңдалым, оқылым сияқты тілдік дағдыларын бағалауға көп көңіл бөлінеді. Жалпы алғанда, кіріктіріп оқыту процесінде критериалдық бағалау жүйесі іске асады. Критериалдық бағалау жүйесі жоғары сапалы бағалауға, бағалау деңгейін халықаралық стандарттар деңгейінде сақтауға және әрбір оқушының қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған.

Сабақта критериалды бағалау келесі принциптер арқылы іске асады: [6]

Жалпы алғанда, оқушылардың білімін бағалаудың екі негізгі түрі қолданылады: қалыптастырушы және жиынтық бағалау. Қалыптастырушы бағалау - сыныпта күнделікті жұмыс барысында оқыту мен оқыту процесінде берілген тапсырмалардың бағалануы. Бұл оқушылар мен мұғалімнің арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді. Қалыптастырушы бағалау оқушылар белгілі бір жетістікке жету үшін олардың қазіргі тұрған деңгейлерін анықтап, бағыт-бағдар беру үшін қолданылады. Білімдеріндегі олқылықтарды түзетіп, білмейтін тұстарын үйрену үшін, оқушының мұғалімнен кері байланыс алуға, сыныптастарының кеңестерін тыңдауға мүмкіндігі болуы керек. Бағалаудың бұл түрі стандартталмаған және әр мұғалім оны қалай өткізетіндерін, қандай тапсырма дайындайтындартын өзі шешеді. Ол үшін алдымен келесідей сұрақтарға жауап беруі қажет:

1. Нені бағалау керек? Қандай дағды бағалауды қажет етеді?
2. Ол дағдыны қандай жолдар арқылы бағалай аламын?
3. Бағалаудың нәтижесі қандай болмақ?
4. Ол нәтижелер мұғалім арқылы қалай қолданылмақ? [7]

Сондай-ақ, жаратылыстану бағытындағы пәндер нақты пәндер болып есептелгенімен, оқушылардың бойында айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым дағдыларын сабақ үстінде бағалау маңызды. Себебі, осы арқылы оқушыларда коммуникативтік, тілдік дағдылары қалыптасады.

Оқушының бойында айтылым дағдысын бағалау үшін, ең алдымен тақырыпқа қатысты сөздерді үйрету маңызды. Қажетті сөздік қорды меңгерген оқушы ғана өз ойын жеткізіп, мәселеге байланысты пікір білдіре алады. Бұл дағдыны бағалауда келесідей критерийлер қолдануға болады:

1. Оқушының академиялық тілді қолданып сөйлеуі
2. Түсіндіру барысында тақырыпқа байланысты сөздерді қолдануы
3. Сұрақтарға дәйектер қолдана отырып, толық жауап беруі, т.б.

Төмендегі кестеде осындай бағалау критерийінің мысалы берілген:

Criteria	Yes	No
Student uses academic language to explain the process/ phenomena		
Student is able to use content-obligatory vocabulary		
Student is able to give the full answer and support it with evidence		

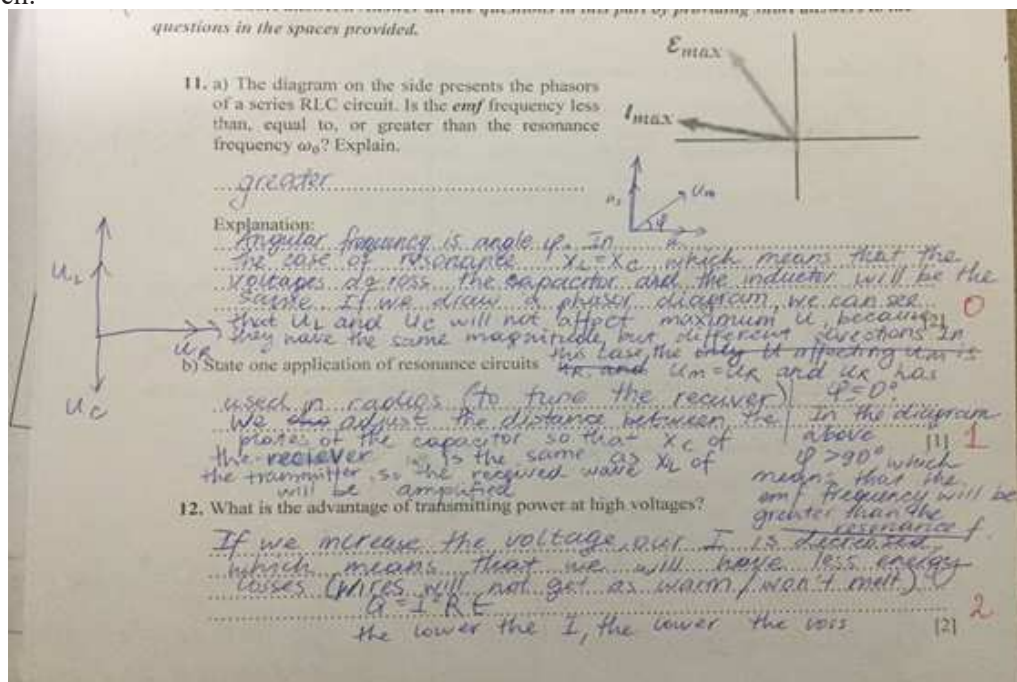
Айтылым дағдысынан бөлек, жазылым дағдысы да бағалауды қажет етеді. Жаратылыстану бағытындағы сабақтарда оқушылар күнделік жазуы мүмкін, немесе жасаған лабораториялық эксперименттерін сипаттап жазады, диаграмма және кестелерді сипаттайды. Осының бәрі олардың тілдерін дамыта түсуге көмектеседі. Сондай-ақ, жазу барысында оқушылар ақпаратты талдап, жинақтап үйренеді. Бұл арада мұғалімнің жұмыс үлгісін оқушыларға алдын ала көрсетуі маңызды және жазба жұмысының құрылымы да түсіндірілуі керек.

Жазылым жұмысын бағалауда келесідей бағалау критерийлерін қолданса болады:

Criteria	Yes	No
Student uses academic language		
Student is able to use content-obligatory vocabulary		
Student is able to organize the main idea into paragraphs		
Grammar mistakes are minor and do not interfere the understanding		

Ал оқылым дағдысында мұғалім оқушылардың берілген мәтінді толық оқып түсіну емес, керісінше көз жүгіртіп оқи алу, аз уақыт көлемінде параграфтың негізгі ойын анықтай алу дағдысын бағалауы қажет. Сондай-ақ, берілген көп ақпарат ішінен, оқып отырған сәтте тек өзіне керектісін түртіп алу қабілеті де маңызды.

Жиынтық бағалау - белгілі бір оқу кезеңі (тоқсан, триместр, оқу жылы) соңында жүргізіледі және оқу жоспарына сәйкес бөлімдерді оқып біткеннен кейін оқушылардың білімін тексеру мақсатында жүргізіледі. Бағалаудың бұл түрі оқушылардың бойында үрейлену әрі уайымдау факторларын тудыратынына қарамастан, әлемдік тәжірибеде оның оқу нәтижесінде оңтайлы әсер ететіні дәлелденген. Оқушылар көбірек оқуға тырысады және тоқсан соңына дейін берілген материалдарды игеріп алуға тырысады. Крукс жиынтық бағалаудың артықшылықтарын келесідей деп көрсеткен: біріншіден, қорытынды бағылау тапсырмалары оқушыларды өтілген ақпараттарды қайта қарап шығып, қайталау арқылы есте сақтап алуға міндеттейді; екіншіден, тест оқушылардың назарын бағаланатын тақырыптар мен дағдыларға аударады және бұл өз кезегінде оқушылардың үлгеріміне жақсы әсерін тигізеді. Сонымен қатар, ата-аналарға кері байланыс беру мақсатында жиынтық бағалаудың нәтижесі көрсетіледі. Төменде физика пәнінен 11-сыныпқа арналған жиынтық бағалау жұмысының мысалы берілген.

Қорытындылай келе, пән мен тілді кіріктіріп оқытуда оқушының пәндік білімімен қатар, тілдік білімін де бағалау маңызды. Критериалды бағалау жүйесі шетелдік бағалаудағы іс-тәжірибе мен отандық іс-тәжірибенің мықты тұстарын кіріктіретін, бағалаудың жаңа моделі болып табылады. Және ол оқушылардың білімі мен дағдылары туралы шынайы ақпаратты қамтамасыз етіп қана қоймай, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырып, оқуда бағыт-бағдар беруге көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы». Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м.а. 2015 жылғы 5 қарашадағы № 622, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 9 қарашадағы № 344 және Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрінің 2015 жылғы 13 қарашадағы № 1066 бірлескен бұйрығымен бекітілген.
2. Arnó-Macià, E., & Mancho-Barés, G. (2015). The role of content and language
3. Ruiz-Garrido, M., & Gómez, I. F. (2009). CLIL Practice: Perspectives from the field (pp. 179–188). Jyväskylä, Finland: CLIL Cascade Network, University of Jyväskylä. (22)
4. Nixon, J. & Kibe, J. 1998. Visions from Sweden – towards competence in international communication. As in Endnote 1.
5. Coyle, D. 2002. 'Against all odds: Lessons from Content and Language Integrated Learning in English secondary schools'. In Daniel, W.C. and Jones, G.M. (eds.), Education and Society in Plurilingual Contexts (37-55). Brussels: Brussels University Press.
6. Методология системы критериального оценивания учебных достижений учащихся, АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Астана 2017
7. Ахметжанов А.А, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Оқушылардың білімін формативті бағалау әдістері

Турбекова С.А.,
sturbekova@mail.ru
к.ф.н., ассоц.профессор SATBAYEV UNIVERSITY, г. Алматы, Казахстан

Нуршаихова Ж. А.
zhanara26n@mail.ru
д.ф.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Павлова Т.В.
pavlova.tatyana@bk.ru
к.п.н., и.о.доцента КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКАМ В ИНФОРМАЦИОННО-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОЙ СРЕДЕ

Резюме. В статье рассмотрены вопросы, связанные с анализом современных тенденций в развитии образования с использованием информационных и коммуникационных технологий как средства обучения. Показаны преимущества использования новых технологий и сложности их интеграции в учебный процесс. Применение данных технологий позволяет организовать целый ряд инновационных видов образовательной деятельности. В настоящее время идет процесс развития и совершенствования средств обучения языкам в информационно-телекоммуникационной среде.

Ключевые слова: онлайн-курс, информационные технологии, интернет-коммуникация, самостоятельная работа.

Түйін. Мақалада оқыту құралы ретінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білім беруді дамытудағы заманауи үрдістермен байланысты мәселелер қарастырылады. Жаңа технологияларды пайдалану артықшылықтары мен оларды оқу процесінде біріктіру күрделілігі көрсетілген. Берілген технологияларды қолдану білім беру қызметінің бірқатар инновациялық түрлерін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда ақпараттық-телекоммуникациялық ортада тілдерді үйрету құралдарының дамуы мен жетілдіру процесі жүріп жатыр.

Түйін сөздер: онлайн-курс, ақпараттық технологиялар, интернет-коммуникация, өздік жұмыс.

Summary. The questions connected with the analysis of current trends in development of education with use of information and communication technologies as tutorials are considered in the article. Advantages of use of new technologies and complexity of their integration into educational process are shown. Use of these technologies allows to organize a number of innovative types of educational activity. Nowadays there is a development and improvement of tutorials to languages in the information and telecommunication environment.

Keywords: online course, information technologies, Internet communication, independent work.

Проблема педагогических инноваций всегда стояла в ряду приоритетных проблем образования. Использование информационных технологий и телекоммуникаций во всех сферах нашей жизни способствуют созданию новой образовательной парадигмы, отвечающей требованиям современного образования, - интерактивной информационно-телекоммуникационной обучающей среды.

В Казахстане в соответствии с государственной языковой политикой перехода на трехязычное обучение, которое уже находит свое отражение в образовательном процессе, обучение казахскому, английскому, русскому языкам с помощью мультимедийных программ становится актуальным. Так, в КазНУ имени К.И. Сатпаева работают над созданием учебного адаптивного автоматизированного комплекса для самостоятельного изучения казахского, английского, русского языков, позволяющего использовать простой, удобный, эффективный инструментарий для легкого и результативного овладения языками. Социальную и экономическую значимость исследования определяет потребность в знании трех языков в соответствии с государственной политикой в области языков и согласно Патриотическому акту «Мәңгілік ел»: «Мы будем следовать принципу развития государственного языка как основы консолидации общества, трехязычия как главного условия конкурентоспособности нации» [1]

Нами проведен мониторинг нескольких компьютерных образовательных платформ с целью изучения различных подходов при разработке технологий для самостоятельного изучения русского языка.

Проектом Государственного института русского языка имени А.С.Пушкина является портал «Образование на русском» для дистанционного обучения, который включает также дистанционное обучение системы повышения квалификации преподавателей, онлайн-курсы, социальные сети. Пользователи портала имеют возможность обучаться как под руководством преподавателя, так и самостоятельно. Поэтому этот опыт для нас является необходимым.

В работе портала MGU RUSSIAN (MoscowStateUniversity. Russian LanguageCentre) нас заинтересовала подача разговорной практики и аудирования. Онлайн-курс ведут преподаватели МГУ, обучающиеся занимаются по Skype 1 раз в неделю, выбирая удобное для них время.

Социальная сеть Livemocha считается одной из первых языковых веб-служб, разместившей в интернете материалы для изучения языков. В Livemocha на 4 уровнях даны задания с письменными и устными упражнениями на аудирование, чтение. При этом пользователи делились своими навыками, выступая в качестве консультантов, которые могли проставить оценки и написать подробный комментарий. Нас заинтересовала в этой программе возможность воспользоваться текстами, голосовым и видеочатом.

Интерактивный обучающий сервис Bussuu для обучения иностранным языкам, в том числе русскому, представляет список уровневых курсов с заданиями на теорию и практику. Особое внимание также уделяется произношению, лексике, грамматике. Особенностью тематических курсов является то, что обучающийся имеет возможность записать предложенный материал на аудио, чтобы проверить собственное произношение. На портале есть платный раздел Premium, где кроме полного доступа ко всем урокам по уровням используется приложение на мобильный телефон с офлайн-доступом. Обучающийся может оставить на проверку свои предложения и получить корректировку.

На сайте выложены материалы по уровням A1, A2, B1, B2 (в рамках европейской системы уровней владения языком), которые могут быть использованы при составлении нашего силлабуса.

В этом плане для нас представляется интересным курс Learnrussian.rt, который содержит около сотни уроков. Темы занятий выводятся на экран блоками по пять уроков, после прохождения которых дается проверочная контрольная работа. Урок имеет следующую структуру: Тема – цели и задачи – открытый словарь для 5 уроков, в который входит достаточное количество слов (например, около 240 слов по первым темам) – грамматический материал в виде таблицы (полная и краткая версии) – разнообразные задания (выполненные задания сразу оцениваются). Количество заданий неодинаковое (5-9). При выполнении заданий сразу же дается оценка: правильно – зеленая «галочка», неправильно – красный восклицательный знак в левом верхнем углу задания. В конце каждого занятия также выводится % выполненных заданий.

Анализ теоретико-методологических и концептуальных основ обучающей среды показал, что в практике обучения языкам активно используются массовые открытые онлайн курсы (МООК). Так, в статье Борщевой Е.Е. выделено 5 провайдеров МООК. Описываются особенности организации онлайн-курса, отмечаются преимущества и недостатки использования МООК в образовательном процессе. [2]

В статьях Кузнецова А.А. речь идет об основных онлайн сервисах, выявлены критерии для сравнения онлайн-платформ: сложность доступа, наглядность, последовательность, создание дискуссии, создание глоссария, выполнение творческих заданий, возможность проведения вебинаров. [3]

Автор представил перечень онлайн-сервисов, в которых традиционный формат может быть представлен в дистанционной форме обучения при проведении семинаров, лекций, практических занятий по дисциплине «Русский язык и культура речи». Рассматривая кросс-платформенные модели обучения, указывает на её достоинства и недостатки. [4]

Нами также были изучены дидактические возможности применения системы дистанционного обучения (СДО) Moodle для организации самостоятельной работы студентов дневной формы обучения: в частности, особенности использования элементов онлайн-курса, таких как «Лекция», «Тест», «Семинар», «Вики», «Задание», «Форум», на различных этапах освоения учебного материала. [5] Рассмотрены примеры использования каждого из перечисленных элементов курса Moodle, а также возможности применения ресурсов информационных технологий в самостоятельной работе студентов вуза.

В статье описаны возможности применения СДО Moodle для организации самостоятельной работы студентов. Дается модель обучения «Перевернутый класс», которая является одним из компонентов технологии смешанного обучения. Приведены примеры каждого из перечисленных выше элементов курса Moodle .

В диссертационном исследовании Мошкиной Е.В. анализируются различные аспекты понимания термина «e-Learning». Приводятся категории определения электронного обучения: как технология, как система доставки контента, как ориентация на коммуникации, как образовательная парадигма. Автор делает вывод, что наиболее перспективным считается смешанное обучение, когда сочетаются технологии электронного обучения и традиционные аудиторные занятия.

Подробно рассматривая возможности «e-Learning», ученый выделяет такие преимущества: свобода доступа к электронным ресурсам; качественное образование; модульное обучение, что позволяет сделать обучение более гибким; выбор продолжительности и последовательности изучения материала; возможность обучения дома с использованием мобильного интернета; возможность развивать навыки и знания в соответствии с современными технологиями и стандартами. [6]

В монографии Гитман Е.К. анализируется процесс формирования коммуникативной компетенции студентов вуза в компьютерной среде. Рассмотрены виды информационных технологий и использование их в обучении языкам. Проанализированы различные формы Интернет-коммуникации (электронная почта, чат, форумы, веб-конференции): общение преподавателя со студентами: E-mail, онлайн-конференции и др.; создание естественной звуковой среды: звуковой журнал, коллективные гипертексты ВикиВики и др. Автор даёт общую характеристику обучающих программ, электронных учебников. В работе представлено также Блочно-модульное содержание дисциплины «Иностранный язык» (уровень В1). Вызывают интерес рассмотренные возможности использования информационных технологий в самостоятельной работе обучающихся. Предложена модель, в которой исследователь выделяет следующие компоненты: 1. Концептуально – целевой . 2. Содержательный. 3. Методический 4. Контрольно-оценочный. Автором выделены также критерии отбора текстового материала: информативность, страноведческая ценность, типичность, учет адресата, экзотичность (привлекательность), тематичность, функциональность, посильность и доступность. [7]

Помимо достижений в говорении, чтении, грамматике, компьютерные обучающие программы обеспечивают лучший контроль и оценивание работы студентов. Компьютерные программы выполняют функции преподавателя, давая прямые, четкие инструкции. Такая система состоит из 4 компонентов: платформа, модель-образец (тема и знания, которые студент должен освоить), студенческая модель (текущий уровень знаний), преподавательская модель (инструкции и контроль).

Компьютерное обучение произношению (САРТ) осуществляет автоматическое распознавание речи (ASR), что способствует эффективной отработке материала и дает возможность практиковаться самостоятельно.

Цифровое игровое обучение (DGBL) улучшает большинство компетенций студентов. Обучение, основанное на игровых формах, делает обучение интереснее, создавая среду, в которой знания приобретают контекст. Игровое обучение развивает способность решать проблемы и навыки критического мышления через вовлеченность в процесс и интерактивный контроль, которые важны для достижения результатов обучения.

Чат улучшает навыки говорения, расширяют используемый словарный запас, развивает внимательность: пытаясь получить результат, студенты вынуждены обращать внимание на то, что они не знают или на то, что они знают только частично и обращают внимание на структурные аспекты языка для того, чтобы выполнить поставленную языковую задачу по пониманию и воспроизведению речи.

Электронные словари помогают студентам выполнять задания быстрее, частота словарных просмотров увеличивается. Это может и не иметь большого значения для развития компетенций, но ускоряет понимание.[7]

В мире распространены различные программные продукты для обучения английскому, русскому языкам. На сегодняшний день накоплен значительный опыт использования компьютерных технологий в обучении казахскому языку. [8] Разработана система оценки знаний казахского языка, электронные переводческие словари казахского языка, электронные учебники, разрабатывают-

ся инструменты для распознавания и преобразования казахского текста. Принципиальным отличием идеи разрабатываемой нами программы от существующих аналогов является использование адаптивных методик обучения как основной мобильной платформы для обеспечения гибкости, комфортности и непрерывности процесса обучения. Это дает преимущество перед традиционными методиками обучения языкам. В результате реализации программы будет впервые в Казахстане получен эффективный и массовый продукт онлайн обучения казахскому, английскому, русскому языкам без привязки к месту жительства и ко времени, что отражает сегодняшние запросы населения.

Таким образом, на сегодняшний день вопросы применения информационных технологий в процессе обучения языкам являются широко обсуждаемыми и актуальными.

Литература

1. https://www.inform.kz/ru/patrioticheskiy-akt-mangilik-el-polnyy-tekst_a2897380
2. Борщева В.В. Особенности использования массовых открытых онлайн-курсов в обучении иностранному языку для специальных целей // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики, 2017, № 1. – С. 86-95.
3. Кузнецов А. А. Моделирование и реализация мультиплатформенных онлайн курсов [Электронный ресурс] //Международный научный журнал «Современные информационные технологии и ИТ, 2016. Т.12, № 3-1. _ С. 75-81.
4. Кузнецов А. А. Кросс-платформенная модель обучения: компоненты и структура [Электронный ресурс] //Эффективные методики преподавания иностранных языков: теория и практика: Сборник статей НМПК. М.: изд-во МГУ, 2017. Т.1. – С. 113-121
5. Мошкина Е. В. Организационно-педагогическое сопровождение процесса подготовки студентов заочной формы в условиях электронного обучения [Электронный ресурс] Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Красноярск, 2014. – 185 с.
6. Заводчикова Н.И., Плясунова У.В., Суворова М.А. Использование системы дистанционного обучения Moodle для организации самостоятельной работы студентов дневной формы обучения // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика, 2016. № 4. – С. 170-172
7. Гитман Е.К. Информационные технологии в процессе обучения иностранному языку в вузе: монография / Е.К. Гитман, Ю.Ю. Тимкина; ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА, 2014. – 136 с.
8. Курьшжан А. Мобильное обучение при преподавании казахского языка. (аудиоработа). Alaroo academic studies, 2016. № 4. – С. 275-276

**ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY**

Лекерова Г.Ж.

доктор психологических наук, профессор, академик МАПН, зав.кафедрой
«Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент
e-mail: gulsimlekerova@mail.ru

Кашаганова Т.У.

кандидат педагогических наук, доцент КазГосЖенПУ, Алматы
e-mail: karabalin.80@mail.ru

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ВОПРОСЕ ПОСТРОЕНИЯ КАРЬЕРЫ
МОЛОДЫМИ СПЕЦИАЛИСТАМИ**

***Түйін.** Мансап құру - күрделі, көп сатылы процесс. Жоғары лауазымға орналасу ниеті әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін. Біреулер үшін үнемі өсу мен даму маңызды болса, кейбір адамдарды өзгерістер мен өзін жаңа сапада байқап көру мүмкіндігіне деген талпыну белсендірсе, үшінші бір адамдарда өз қарамағындағы адамдарға билік жүргізуге құмарлық болса, және біреулер үшін өзінің көп нәрсеге лайық екенін өзіне және басқаларға дәлелдеу маңызды болады. Адамдар екі санатқа бөлінеді: біріншілері ағыс бойынша белсенді жүзіп, уақыт өте өз бағытын ауыстырып отырса, енді біреулері бар ерікті суға беріп, ағыс оны қайда апарса, сонымен тыныш кете береді. Мансапты жоспарлаудың ең оңтайлы уақыты - жоғары оқу орнында оқу мен еңбек іс-әрекетінің бастапқы кезеңі.*

***Түйінді сөздер:** кәсіби мансап, кәсіби өзін-өзі анықтау, мансапты басқару тетіктері, мансаптың негізгі түрлері.*

***Резюме.** Построение карьеры - сложный многоступенчатый процесс. Желание занимать более высокую должность может быть обусловлено различными мотивами. Для кого-то важно постоянно расти и развиваться, другими движут стремление к изменениям и возможность попробовать себя в новом качестве, третьими - жажда власти хотя бы над своими подчиненными, а кому-то просто необходимо доказать себе и окружающим, что он достоин большего. Люди делятся на две категории: одни активно плывут по течению, меняя время от времени свое направление, подстраивая поток под себя, другие, спокойно отдавшись воле воды, движутся туда же, куда их несет течение. Наиболее оптимальное время для планирования карьеры - обучение в вузе и начало трудовой деятельности.*

***Ключевые слова:** профессиональная карьера, профессиональное самоопределение, механизмы управления карьерой, ключевые виды карьеры.*

***Summary.** Creation of career - difficult multistage process. Desire to hold higher position can be caused by various motives. For someone it is important to grow and develop constantly, move others aspiration to changes and an opportunity to try new quality, the third - thirst of the power at least over the subordinates, and someone needs to prove to himself and people around that it is worthy bigger. People are divided into two categories: one actively go down stream, changing the direction from time to time, arranging a stream under itself, others, having quietly given to will of water, move there where they are carried by a current. The most optimum time for planning of career - training in higher education institution and the beginning of work.*

***Keywords:** professional career, professional self-determination, mechanisms of management of career, key types of career.*

Введение. Карьеру строят не все. Не всем это надо, хотя и понимают, что это необходимо. Однако люди делятся на две категории: они активно плывут по течению, меняя время от времени свое направление, подстраивая поток под себя, другие, спокойно отдавшись воле воды, движутся туда же, куда их несет течение. Как вы спланируете свою карьеру, так она и будет развиваться. Наиболее оптимальное время для планирования

карьеры - обучение в вузе и начало трудовой деятельности. Это некие точки отсчета, с которых начинается продвижение по ступеням карьерной лестницы [1].

Основная часть. Все начинается с мысли. Как вы спланируете свою карьеру, так она и будет развиваться. Составление обдуманного плана главный шаг профессионального самоопределения, и надо сказать, совсем не простой этап. Многие полагают, что о карьерном росте уместно задумываться, имея за плечами 2-3 года трудового стажа. Однако это не совсем так. Наиболее опти-

мальное время для планирования карьеры - обучение в вузе и начало трудовой деятельности. Это некие точки отсчета, с которых начинается продвижение по ступеням карьерной лестницы. В этот период вы уже будете иметь конкретное представление о будущей специальности и сможете сформулировать свои основные жизненные цели. Начинать планировать карьеру лучше в 18-21 год.

Конечно, если интерес к продвижению по службе возник в более зрелом возрасте, не упускайте этот момент. К сожалению, после 50 лет количество возможностей для маневра уменьшается. Но это не означает, что управлять карьерой в эти годы абсолютно нельзя. Все зависит от внутренней воли человека, его мотивации [2].

Построение карьеры - сложный многоступенчатый процесс. Желание занимать более высокую должность может быть обусловлено различными мотивами. Для кого-то важно постоянно расти и развиваться, другими движут стремление к изменениям и возможность попробовать себя в новом качестве, третьими - жажда власти хотя бы над своими подчиненными, а кому-то просто необходимо доказать себе и окружающим, что он достоин большего [3].

Существуют три ключевых вида карьеры.

Лестница. Этап «разгона», этап равномерной интенсивной работы, переход на следующую ступень. Например, выпускница вуза устраивается в косметическую фирму менеджером по продажам. Сначала она «вживается» в должность, нарабатывает опыт и клиентскую базу, потом два года плодотворно трудится, затем становится начальником отдела продаж. Девушка оказывается сообразительной и целеустремленной и не сбавляет темп, и затем занимает пост заместителя коммерческого директора.

Волна. Вы движетесь вместе с вашей организацией. Наиболее ярко такая модель карьеры выражена в Японии, но и у нас она существует в более мягких вариантах. Соискатель устраивается на работу в динамично развивающуюся организацию и растет вместе с ней, при этом его должность может и не меняться. Так, один сотрудник пришел в небольшую типографию директором рекламного департамента. За пять лет типография сильно расширилась. Сейчас он, по-прежнему возглавляет свой отдел, но уровень его работы, социальная значимость и доходы значительно выросли [4].

Серия проектов. Это новая модель карьеры. Ее появление обусловлено динамичностью современного бизнеса, основной ценностью которого становятся талантливые специалисты, а не капитал и материальные орудия производства. Сегодня важны технологии и информация.

Из общей массы производимых продуктов 70 % делают с помощью интеллекта. Творческие, нестандартные решения приносят прибыль. Соответственно, команду специалистов могут собирать для реализации конкретного проекта или нескольких проектов. Человек, хорошо работающий головой, может себе позволить выбирать потенциальных работодателей и предлагать свои проекты. Например, специалист по консалтингу, потрудившись в различных компаниях, может написать книгу и успешно продать ее, а потом заняться обучением начинающих консультантов. Это наиболее самостоятельный и творческий вариант карьеры, но он требует высокого профессионализма, уверенности в себе, умения подать себя, при этом необходимо мыслить стратегически и обладать деловым чутьем.

За рубежом карьерные стратегии довольно разнообразны. Так, кадровая политика большинства японских фирм предоставляет сотрудникам возможность карьерного роста в рамках одной компании в течение всей жизни, так называемый пожизненный найм. Многие американские специалисты, даже если нынешняя работа их, в целом, устраивает, регулярно, примерно раз в полгода, активизируют свое резюме в кадровых агентствах и Интернете. Некоторые западные компании исповедуют принцип «promotion from within» (продвижение изнутри). Попасть в такую фирму со стороны на должность из высшего или среднего менеджмента невозможно. Сотрудников набирают только на нижние позиции и растят самостоятельно, с учетом требований внутренней корпоративной культуры. В подобных компаниях шансы добраться до вершин значительно выше. Однако нельзя сказать, что карьерный рост сотрудников - дело рук, исключительно, их самих. Кадровый резерв необходим предприятию как воздух, поэтому вкладывать силы и средства в обучение и развитие собственных перспективных специалистов весьма разумно.

В небольших фирмах, где все на виду, оценить вклад и качество работы каждого работника проще. Но это вовсе не значит, что крупные компании лишены возможности делать инвестиции в персонал. Наоборот, они создают свои учебные центры, корпоративные университеты, где прохо-

дят обучение собственные сотрудники, повышая свою квалификацию.

Как же правильно построить новую карьеру, на что стоит обратить внимание, чтобы избежать уже допущенных ошибок?

Известно, что сделать карьеру способен не каждый, а добиться быстрого продвижения по службе - тем более. Какими же качествами нужно обладать, чтобы начальство заметило ваше усердие? Большинство HR-менеджеров ставят во главу угла талант лидера, умение работать команде, открытость, энергичность, трудолюбие, хорошую обучаемость.

Быстрый карьерный взлет наиболее вероятен для людей предприимчивых и креативных, с авантюрной жилкой, всегда готовых предложить предприятию больше, чем требуется от рядового сотрудника. А вот шансов у людей системных, педантичных, скрупулезно выполняющих свою работу «от и до», немного.

Немаловажное значение может служить личностный фактор. Кто повышает сотрудника? Естественно, начальник. Замечено, что этот самый руководитель охотнее приближает к себе работников, которые похожи на него самого. Взрывной, темпераментный директор скорее повысит подчиненного громкоголосого и экспансивного, чем спокойного и старательного. Руководитель, строго относящийся к своему внешнему виду на рабочем месте, с большим удовольствием назначит на высокую должность сотрудника, носящего костюмы, а не свитера и двухдневную щетину.

Однако здесь есть и другая сторона. Если руководитель слишком мягкий, то он старается компенсировать это, взяв к себе в заместители строгого управленца.

Может, также, сыграть роль тот факт, что ваше детство прошло в одном городе или что ваши родители учились в одном вузе. Потому, если вы стремитесь к карьерному взлету, узнав, какие факты помимо работы связывают вас с руководством, обязательно донесите их до сведения вашего начальства [5].

Типы подходов к построению карьеры.

Альпинист. Человек с высокой самооценкой, высоким уровнем притязаний и внутренним контролем. Он делает своими руками карьеру и делает это очень сознательно. Он проходит все ступени и стремится к цели.

От этого человека веет решимостью, он сможет достигнуть намеченной цели. В тяжелую минуту станет надежной опорой для компании.

Иллюзионист. Человек с высокой самооценкой, высоким уровнем притязаний и внешним контролем. Этот человек из всех сил стремится добиться поставленной цели, и уверен в своих силах.

Мастер. Человек с высокой самооценкой, низким уровнем притязаний, внутренним контролем. Этот человек способен с повышенным интересом осваивать новые профессии или же новые области в своей. После того, как он добьется результата, он может потерять интерес. Никакие продвижения его, практически, не интересуют. Ему важна сама жизнь, полная ярких красок, интересов и т.д.

Муравей. Человек с низкой самооценкой, низким уровнем притязаний, внешним контролем. Этот человек работает только по определенным задачам, никаких движений в сторону. Он так делает не потому, что он глупый, а потому, боится совершить ошибку. Является ценным сотрудником, так как отличается высокой исполнительностью. Чтобы такой человек не уволился с работы, его стоит просто-напросто завалить поручениями и полномочиями.

Коллекционер. Человек с низкой самооценкой, высоким уровнем притязаний, внешним контролем. Он хочет добиться много, но все не решается делать первый шаг. Он способен получить более одного образования, а так же посетить массу курсов.

Узурпатор. Человек с низкой самооценкой, высоким уровнем притязаний, внутренним контролем. В жизни вся надежда только на себя самого. Он способен продвигаться по служебной лестнице, но его недоверие этот процесс тормозит [6].

Заключение. Раньше людям, фактически, не приходилось управлять своей карьерой, однако времена сильно изменились. Сегодня нужно учиться управлять своей жизнью и карьерой самостоятельно.

В первую очередь, необходимо учиться развивать себя. Кажется очевидным, что люди добиваются результатов, если занимаются тем, что им хорошо удается.

Однако очень немногие, действительно, знают свои сильные стороны, не говоря уже о том,

чтобы использовать себе во благо. Но не стоит пытаться изменить себя, лучше сосредоточиться на совершенствовании уже имеющихся навыков и браться за работу, которая соответствует вашему индивидуальному стилю. Действуя, таким образом, можно превратиться из обычного работника в выдающегося профессионала.

Литература

1. Lekerova G. Zh., Dlimbetova B. S., Kylyshbayeva G. B., Karbozova G. K., Zholdasbekova K. A., Sikhimbayeva Zh. S., Aymenov A. Zh. Research of a problem of formation of educational motivation of students.- *Espacios*, vol.38(№25), 2017, page 26
2. Lekerova G. Zh., Karbozova G.K., Isabayeva A. S., Dlimbetova B.S., Mamykova R.U., Omarova G.A., Aymenov A.Zh. Results of the Investigation of Psychological Influence on Development of Students, Motivation.- *International Journal of Environmental and Science Education*, 2016,11(8),1711-1720
3. Lekerova G. Zh., Isabayeva A.S. Forming of professionally pedagogical orientations and motivations in the system of high professional schools.- *European Journal of education and applied Psychology*.- Vienna,2015, pp: 43-49
4. Lekerova G. Zh., Nurbekova A.M. Forming of steady motivation and orientations in the system of high professional schools in Kazakhstan.- *European Scientific Journal*.- vol 11, no 1 2015, pp116-120
5. Лекерова Г.Ж. Психология конфликта.- Учебное пособие.- Шымкент. «Нурлы Бейне», 2008, 260 с.
6. Лекерова Г.Ж. Этика делового общения.- Элек. учебное пособие. Шымкент . ЮКГУ, 2011

ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

Елшібаева К.З.
 ҚазМемҚызПУ 2-курс PhD докторанты.,
 kelshibaeva@mail.ru

ШАРШЫ ТОПТА СӨЙЛЕУДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘСЕРІ

Түйін. Мақалада шаршы топта сөйлеудің прагматикалық әсері жайында шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулерін қарастыра отырып, сөйлеу мәдениетінің прагматикалық әсері мен тілдік тұлғаның сөйлер сөзін өзіндік жобалауы мәселесі сөз болады. Бірінші кезекте бүгінде қазақ тіл білімінде прагматика саласының зерттелуі, қолданылу өрісі туралы баяндай келе, прагматиканың сөйлеу тіліндегі дискурс пен мәтіннің мазмұндық-ақпараттық мәнін ашады. Сөйлеу әдеби айтарлықтай дәрежеде сөйлеушінің әлеуметтік-коммуникативтік рөліне, оның қолданып отырған стратегиялар, тактикалар мен тілдік тәсілдерге тәуелді болғандықтан, шаршы топта сөйлеу прагматикасын зерттеуде теңсіздіктер мен адресат санасымен коммуникативтік басқару көріністерін сыни тұрғыдан талдау маңызды орын алатындығы белгіленді. Сондықтан тілдік тұлғаның немесе шаршы топта сөз сөйлеушінің жеке сөйлеу параметрлеріне қойылатын сөйлеу тәртібінің талаптарын саналап жіктеп отырып, сөйлеу параметрлері, тактика және стратегиялары айқындалды.

Шаршы топта сөз сөйлеуде сөйлеушінің айтар ойы анық, нәтижелі болу үшін бірінші кезекте, терең ойлана білу, өз пікірін үйлесімді айта білу, өз міндетін жақсы орындай білу керектегін есте ұстап әр кез өзін баптауын ескеру, сондай-ақ шаршы топта сөйленетін сөздің сапасына қойылатын талап та жоғары болуы тиіс екендігі қарастырылды.

Түйін сөздер: шаршы топ, сөйлеу мәдениеті, прагматикалық әсер, сөйлеу параметрі, тактика, стратегия.

Резюме. В этой статье рассматривается прагматический эффект речевой культуры и самопроектирование речи лингвиста, учитывая прагматический эффект речи в дискурсе рассматривая исследования зарубежных и отечественных ученых. Прежде всего, на сегодняшний день в казахской лингвистике исследования сферы прагматики, комментируя область его применения, прагматика в речевом языке раскрывает содержательно-информационное значение текста. Этика речи во многом зависит для социально-коммуникативной роли говорящего, его стратегий, тактики и лингвистических подходов, было определено что, критический анализ проявлений управления коммуникативного сознания и неравенство при изучении прагматики речи в дискурсе занимает важное место. Поэтому последовательно перечисляя предъявляемые требования, параметры к индивидуальной речи выступающего лица в дискурсе или к языковой личности, определены параметры речи, стратегии и тактики.

Выступая в дискурсе чтобы идея или мысли говорящего (или выступающего) были ясны и продуктивными в первую очередь рассматриваются глубокое мышление, умение говорить свои мысли, учитывать хорошо себя держать и хорошо выполнять свои обязанности, а также рассматриваются высокие требования, предъявляемые к качеству слов в дискурсе.

Ключевые слова: дискурс, культура речи, прагматический эффект, параметры речи, тактика, стратегия.

Summary. This article discusses pragmatic effect of speech culture and self-design of a linguist's speech, taking into account the pragmatic effect of speech in a discourse considering studies of foreign and domestic scientists. First of all, for today in Kazakh linguistics studies of the sphere of pragmatics commenting on the field of its application, the pragmatist in a speech language reveals the informational meaning of the text. Ethics of speech largely depends on the social and communicative role of the speaker, his strategies, tactics and linguistic approaches, it was determined that a critical analysis of the manifestations of the management of communicative consciousness and inequality in the study of the pragmatics of speech in discourse occupies an important place. Therefore, consistently listing the requirements, parameters to the individual speech of the speaker in the discourse or to the language personality, the parameters of speech, strategy and tactics are determined.

Speaking in a discourse that the idea or thoughts of the speaker (or presenter) is clear and productive, first of all deep thinking, the ability to speak your thoughts, considering yourself well to keep and perform your duties well, and also considering the high requirements for the quality of words in the group (discourse).

Keywords: discourse, speech culture, pragmatic effect, speech parameters, tactics, strategy.

Соңғы жылдары отандық және шетелдік зерттеушілер мен тілші ғалымдардың жеке тұлғаның тілдік қатынасына деген қызығушылықтарының арқасында коммуникация философиясына, сөйлеу қатынасы теориясына, сөйлеудің өзара байланыстарына да жіті көңіл аударыла бастады.

Сөйлеу қызметі – сөйлеуді немесе ойлауды жүзеге асыра алатын адамның әлемді тануы, білім игеруінің белгілі бір әдісі ретінде қарастырылады.

Жаңа лингвистикалық зерттеулердің нысанына сөйлеу қызметі мен сөйлеудің өзара әрекеттестік аспектісі қосылып зерттеу шекарасы кеңейе бастады. Бұған 2000 жылы Парижде өткен 16-шы

Халықаралық лингвистикалық конгрестің ашылу салтанатында сөйлеген Санкт-Петербург университетінің профессоры, тілші ғалым В.Б.Касевичтің «21 ғасыр лингвистикасы – сөйлеу қызметі лингвистикасы», - деген сөзі дәлел.

Тілдің ең кішкентай бірліктерінен (фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем) басталған қызығушылық тілдің ең үлкен бірліктері – мәтін және дискурсты прагматикалық фактор ретінде зерттеуге ұласты. Мұндай зерттеулерге ерекше назар аударуға экстралингвистикалық факторлар, нақтырақ айтқанда тұлғалардың вербалды сөйлеу әрекеті мұрындық болды.

Тілдің болмысы мен табиғатын толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын адаммен бірлікте қарау керек. Осы талап лингвистикада антропоцентристік бағытты дүниеге әкелді.

Лингвистика ғылымының қазіргі кезеңдегі дамуы антропоцентристік бағытпен сипатталатын семантикалық зерттеулердің тереңдігімен ерекшеленеді. Антропоцентристік бағыттағы лингвистиканың алға қойған мақсаты – тілдік субъектінің дүниетаным ерекшеліктерінің тілдің барлық деңгейлерінде көрініс табуын зерттеу болып табылады. Сондықтан қазіргі таңдағы тіл ғылымының басты мақсаты – тілдік құбылыстардың сырын тану жолында күрделі де кешенді үрдісті дамыту. Осымен байланысты тіл білімінің тылсым құпиялары басқа да ғылым салаларымен психология, философия, логика, мифология, этнография т.б. тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде танылып, ашылып отыр. Өйткені ұлттық мәдениет, болмыс, таным, дін сияқты ұғымдарды тоғыстыратын ұлттық тілдің табиғатын тілдің өзінің ішкі заңдылықтары негізінде ғана танып білу жеткіліксіз. Бүкіл рухани қазынаны жинақтап, сақтайтын ұлттық тілді халықтың тарихымен, мәдениетімен, ой танымымен, жан ілімімен бірлікте қарау мәселесі тіл білімінде өзіндік өріс алып келе жатқан этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, психолінгвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану ғылымдарының пайда болуына негіз болды. Бұл ғылымдардың тығыз қарым-қатынаста болуы тілдің құрылымдық, функционалдық жүйесінің кешенді үлгілерін айқындауды мақсат етеді [1, 5 б.].

Прагматика – бүгінде қазақ тіл білімінде өрісі кеңейіп келе жатқан салалардың бірі. Қазіргі таңда қолданыс тіліндегі стиль мәселесін стилистиканың прагматилистика саласы зерттесе, коммуникация бағытында тілдің субстанциялық-функционалдық қасиеттерін зерттеумен прагмалингвистика саласы шұғылданады. Реалды ақиқатқа құралған өмір ситуацияларында адам қандай жағдайда таңбалар арқылы өзінің ой-пікірін тыңдаушыларына немесе оқырманына жеткізе алатындығын үйретуді мақсат етеді. Прагмалингвистиканың зерттеу нысанын толық тану үшін сөйлеу тіліндегі дискурс пен мәтіннің мазмұндық-ақпараттық мәнін ашу керек [2, 12 б.].

Халық тілінің байлығын және көркем құралдарды пайдалану арқылы кез-келген жазушы дүниеге көркем туынды әкелуімен қатар, ол өзінің суреткерлік шеберлігі әрі шығармада қолданған көркем сөздің эмоциялық бояуының басымдығы арқылы кез-келген оқырманға түрліше әсер ете алады. «Адресант адресатқа мәтіннің мағыналық-ақпараттық мазмұнын толық жеткізіп, мәнін ашып беруде оның жан-дүниесіне әсер етіп, сезімін ояту үшін белгілі прагматикалық мақсатын қанағаттандыру үшін стилистика ғылымның «еншісіне» тиесілі тілдік стилистикалық амал-тәсілдерді пайдаланады» [2, 13 б.]. Қазақ халқының тұла бойы табиғатына тән қасиет – адамға сөз арқылы ықпал ету. Сол себепті де қазақ тіл білімінде прагматикалық бағыттың пайда болуы кездейсоқ құбылыс емес.

Қазақ тілінде прагматикалық бағыт кешеуілдеп пайда болғанымен, осы уақытқа дейін бұл бағытты «прагматика» деп нақты атамағанмен қазақ тіл білімінде бұл туралы пікірлер оған дейін айтылмады деп үзілді-кесілді қорытындыға келуге болмайды. Бұл туралы алғашқы пікірді қазақ тілі мен әдебиетінің теориялық негізін қалаушы А.Байтұрсынов: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білу тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыс сөйлемді тізе білу тиіс», - дейді [3, 178 б.].

Сөйлеу актілерін жіктеуде перформатив етістіктер әр сөйлеу актісінің түрін атайтын етістіктер негізге алынады: өтіну, кешірім сұрау, кеңес беру, уәде беру т.б. Олар сөйлеу актісінде кейде ашық қолданылғанымен, көп жағдайда сөйлесімнің түпкі семантикасында жасырын тұрады: Адам тілдік таңбаларды өзара түсінісу үшін ғана емес, қарсы жақ тыңдаушының қызығушылығын оятып, оның реакциясын туғызу үшін де қолданады, яғни осы жерде тілдің прагматикалық қызметі орын алады. Ол дегеніміз хабарды жай жеткізу ғана емес, белгілі бір түрде тыңдаушыны қабылдауға итеретін құралдарды пайдалана отырып, жеткізу көзделді. Адамның тілді өз ыңғайына қарай пайдалануы тіл құрылысында соған жауап беретін бейімділіктің бар екенін байқатады. Тілдің қарым-қатынас жасау құралы ретінде ықпал етуші қызметті жүзеге асыруы оның ішкі мүмкіндігіне негізделеді.

Шаршы топта сөз сөйлеудің табиғи арнасы ежелгі дәуірден бастау алады. Заңдылықтың табиғатын таразылап ұсынар кейбір тұжырымды пайымдауларға кезек берсек, төмендегіше түйіндерді әркез ескеру артық емес. Мәселен, ежелгі софистер пікіріне жүгіне айтар болсақ, даналыққа ұмтылушы лектор үш түрлі қасиетке ие болуы тиіс:

- > Ойлана білу;
- > өз пікірін үйлесімді айта білу;
- > өз міндетін жақсы орындай білу.

Атақты Аристотельше, мінбеде тұрып шаршы топ алдында сөйлеуші төмендегілерді айыра ажыратып, баса ескеруі тиіс:

- > ой анықтығы;
- > сөз (сөйлеу) анықтығы;
- > қоғамдық қызығушылықты бағдарлау анықтығы.

Бұл орайда, Цицеронға сүйенсек, әрбір шешен: 1) ойлап таба білуі тиіс; 2) орналастыра білуі тиіс. Осы пікірлерді таразылай келіп,

М.В.Ломоносов шаршы топ алдында сөз сөйлеуші шешен: 1) идеяны ойлап табу тиістілігін; 2) оларды орналастыруы, сөзбен бейнелеуі қажеттілігін; 3) сөздің дыбысталуы туралы ойлануы керектігін айтады.

Ал, М.М. Сперанский кімде-кім адамдармен жақсы қарым-қатынаста болғысы келсе, «жақсы ойлана білуі өз алдына, одан да жоғары ғажап сөйлей білуі тиістігін» жазады [4, 18 б.]. Яғни, шаршы топта сөйленетін сөздің сапасына қойылатын талап та жоғары болуы тиіс.

Когнитивті прагматика стратегиялық тәсілге құрылады, яғни тілдік тұлғаның мүдделері басымдық принципіне негізделеді. Стратегиялық көзқарас сөйлеу (коммуникативтік) стратегиясы, тактикасы, коммуникативті қадам сияқты ұғымдармен жұмыс істейді.

Коммуникацияда стратегия мен тактика – табысқа жетуге көмектесетін сөйлеу әрекетін жоспарлау, ұстанымдарды, амал-тәсілдерді сұрыптау.

Мақсатына қарай тиімді және тиімсіз қарым-қатынасты ажыратуға болады. Адамдардың мақсаттары сәйкес келген жағдайда қарым-қатынас нәтижелі болмақ. Осы үдерісті психологтар кооперация деп атайды.

А. Құдиярованың айтуы бойынша, ең ұтымсыз уәждер – индивидуализм және агрессия, ортақтасу серігінің қызығушылығы мүлдем назарға алынбағандықтан, оның да қорғану стратегиялары қоздырылады. Зерттеуші тұлғааралық өзара әрекет стратегияларының сипаттамасын бергенде, негізгі бес түрін ажыратады:

1. Қарсыласу стратегиясы, өз ұтысын көбейту уәжіне сәйкес. Адам тек қана өзінің мақсатына бағытталып, өзгенің мақсатын есепке алмайды. «Саған емес, маған».
2. Қашу стратегиясы, өзгенің ұтысын азайту уәжіне сәйкес. Шынайы өзара әрекеттен қашу, байланыстан бой тарту, өзгенің ұтысын азайту үшін өзінің де мақсатына жетпеу. «Саған да жоқ, маған да жоқ».
3. Жол беру стратегиясы, өзгенің ұтысын көбейту уәжіне сәйкес. Ортақтасу серігі мақсатына жетуі үшін өз мақсатын құрбандыққа салу. «Маған емес, саған».
4. Ымыра стратегиясы, ұтыстарды азайту уәжін жүзеге асырады. Шартты теңдік үшін ортақтасу серіктері өз мақсаттарына толық жетпейді. «Саған қанша болса, маған да сонша».
5. Ынтымақтастық стратегиясы, кооперация мен бәсекелестік уәждерін жүзеге асырады. Бірлескен әрекетке қатысушылардың әлеуметтік қажеттіліктерін толыққанды өтеу. «Барлығы саған да, маған да» [5, 56 б.].

Сөйлеу әдебі айтарлықтай дәрежеде сөйлеушінің әлеуметтік-коммуникативтік рөліне тәуелді, ол қолданып отырған стратегиялар, тактикалар мен тілдік тәсілдерге тәуелді. Шаршы топта сөйлеу прагматикасын зерттеуде теңсіздіктер мен адресат санасымен коммуникативтік басқару көріністерін сыни тұрғыдан талдау маңызды орын алады. Көптеген мамандар қазіргі саяси сөйлеудің жоғары агрессивтілігін, сөйлеу әдебінің конфронтациялық стратегиялары мен тактикаларының белсенді қолданылуын атап көрсетеді (байбалам, қоқан-лоққы, елемеу, ескермеу, өтірік, атақ жапсыру). Тілдік агрессия оның саналуан көрінісінде әлеуметтік жағдаяттың ушығып тұрған кезеңінде, атап айтқанда, сайлау компаниялары уақытында айрықша өседі [6, 56 б.].

Шаршы топта сөйлеу мәселесін зерттеп жүрген орыс ғалымы А.А.Ворожбитова өз еңбектерінде тілдік тұлғаның өзін-өзі баптауына, психологиялық дайындығына аса мән береді.

Тілдік тұлға немесе шаршы топта сөз сөйлеуші жеке сөйлеу параметрлерін қалыптастырады. Сөйлеу параметрлері төмендегі жайттарға баса назар аударғанда дұрыс қалыптасады. Олар:

1. Этика-эстетикалық категория.
2. Риторикалық қағидалар.
3. Сөйлеу тәртібіне қойылатын талаптар.

Этика-эстетикалық категория:

> Үйлесімділік. («Менің сөзім құдды өнер туындысы секілді, сондықтан мен өзімнің тыңдаушыыммен белгілі бір гармониялық байланыста боламын»).

> Мойынсұну. («Менің сөзім өзгелердің пікірімен санасу мен мойынсынудан тұрады»).

> Әлемді сүю. («Менің сөзімнен әлемге деген сүйіспеншілікті байқауға болады және мен дау-жанжалдардан аулақпын»).

> Ашуға бой алдырмау/байсалдылық. («Мен ешқашан ашуға бой алдырмаймын, менің сөйлеген сөзімнен байсалдылық, біртоғалық, салмақтылықты байқауға болады»).

> Қуаныш. («Менің сөйлеген сөзім тыңдаушыма қуаныш сыйлайды, мен тілдік тұрғыдан алғанда оптимистпін, мен өзім қолданатын сөздердің бәрін бақылауда ұстаймын»).

Риторикалық ұстанымдар:

> Аз сөйлеу. («Мен көп сөзділіктен аулақпын, қысқа әрі тұжырымды сөйлеймін, сондай-ақ қайталауларға жол бермеймін»).

> Ақиқат пен шынайылық. («Мен өтірік сөзден өзімді аулақ ұстаймын және барынша шынайы сөйлеймін»).

> Сабырлық пен мейірбандылық. («Мен барынша сабырлы сөйлеймін, менің сөздерімнен, дауысымнан, бет-әлпетімнен мейірбандылық көрініп тұрады»).

> Айқай, жанжалдан аулақ болу. («Мен ешқашан ұрыс пен жанжалға жол бермеймін»).

> Жала жабу, өсек, айыптаушылық пен мінеушіліктен бас тарту. («Жала жабу, өсек айту, дәлелсіз кінәлау – адам бойындағы ең жаман қасиет деп ойлаймын»).

Сөйлеу тәртібіне қойылатын талаптар:

> мен әрқашан лайықты адамдармен әңгімелесемін;

> мен сұхбаттасушының немесе әңгімелесушінің сөзін зор ынтымен тыңдаймын;

> әрқашан сабырлық сақтаймын;

> көп сөзділіктен, бос сөзділіктен адамын және дөрекі сөздерді қолданбаймын;

> біреуді пікірі үшін жамандаудан және зиянды өтіріктен аулақпын;

> мен жақсы сөздерді жиі айтамын, бірақ асыра мақтауға және жағымпазданудан бас тартамын;

> мен ең мықты тілдік тұлғаларға еліктеймін, олардың жақсы жақтарын өзіме сіңіруге тырысамын [7, 54-56 бб].

Яғни, шаршы топта сөз сөйлеуде айтар ойың анық әрі нәтижелі болу үшін біріншіден өзін баптау керек.

Кез келген сөйлеу стратегиясының түпкі мақсаты – бұл адресат әлемінің үлгісін түзу. Мұнда сөйлеу тактикасы ерекше рөл атқарады. Сондықтан басқа да тактикаларды жүзеге асыру құралы ретінде коммуникативтік қадамдар секілді коммуникативті әдістер қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбікенова Г. Когнитивті лингвистика. – Семей, 2008. – 118 бет.
2. Алкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. Алматы, 2005. – 190 б.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
4. Қыдыршаев А.С. Шешендіктенудің тарихи парақтары. – әдістемелік көмекші құрал. – А.: Арыс. – 2000. – 43 б.
5. Құдиярова А. Қарым-қатынас психологиясы (ортақтасу). – Алматы, 2006. – 182 б.
6. Ибраева Ж.Қ. психолінгвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.- 125 б.
7. Ворожбитова А.А. Лингвориторика: самопроектирование сильной языковой личности (схемы, таблицы, алгоритмы, самонастройка). – Сочи: «СГУ», 2016. – 84 с.

Кушкимбаева А.С.
PhD докторы,
Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университеті, филология факультеті,
Теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы

КЕЙІПКЕРДІҢ ТӨЛ СӨЗІ – ТІЛДІК ТҮЛҒА БЕЙНЕСІНІҢ БІР КӨРІНІСІ

***Summary.** In the article the link between the text and the author, the linguistic identity of the author's character, is revealed in detail. The image of the author is the core of the whole work, which is reflected in the aesthetic influence of the characters in their past, destiny, word, behavior, and readiness. In M. Auezov's drama it is proved by the fact that the image of the author is constantly reflected. The language of dramatic work is the heroic language in the work. This heroic language is presented in a variety of ways. The writer opens the image of his character by drawing a rational word to his character. The ability to use the right approach to the language of the hero, that is, the correct creation of the "skeleton" of the work is a prerequisite for understanding the idea.*

***Keywords:** the image of the author, the image of the character, monologue, text*

***Резюме.** В статье подробно раскрывается связь между текстом и автором, лингвистическая идентичность характера автора. Образ автора является ядром всей работы, что отражается в эстетическом влиянии персонажей в их прошлом, судьбе, слове, поведении и готовности. В драме М. Ауэзова это подтверждается тем, что образ автора постоянно отражается. Язык драматической работы - это язык героя в работе. Этот язык героя представлен различными способами. Писатель открывает образ своего персонажа, рисуя рациональное слово своему персонажу. Способность использовать правильный подход к языку героя, то есть правильное создание «скелета» работы, является предпосылкой для понимания идеи.*

***Ключевые слова:** образ автора, изображение персонажа, монолог, текст*

***Түйін.** Мақалада мәтін мен автор арасындағы байланыс, автордың кейіпкер бейнесіндегі тілдік тұлғасы жан-жақты ашылады. Автор бейнесі – бүкіл шығарманың өзегі, ол өз кейіпкерінің басынан өткен жайларда, тағдырында, сөзінде, мінез-құлқында, оқырманға эстетикалық әсерінде көрініс табады. М. Әуезов драмаларында автор бейнесі үнемі көрініс тауып отыратындығы нақты мысалдар арқылы дәйектеледі. Драмалық шығарманың тілі дегеніміз – шығармадағы кейіпкер тілі. Осы кейіпкер тілі шығармада түрлі тәсілдер арқылы беріледі. Жазушы кейіпкеріне ұтымды сөз салу арқылы кейіпкерінің бейнесін аша түседі. Кейіпкер тілінің беруде дұрыс тәсілді қолдана білу, яғни шығарманың «қаңқасын» дұрыс құру шығарманың қабылдануының, идеясының түсінікті болуының алғышарты болып табылады.*

***Кілт сөздер:** автор бейнесі, кейіпкер бейнесі, монолог, мәтін*

Әр мәтіннің сыртында тіл жүйесін меңгерген тілдік тұлға немесе сөйлеу туындысын (мәтінді) тудыруына және қабылдауына қарай адамның қабілеттері мен мінездемелерінің жиынтығы ретінде түсінілетін автордың тілдік тұлғасы тұрады. Мәтіннің авторға тәуелділігі мәтін авторы – тілдік тұлғаның типімен анықталады, автордың сөйлеу мәдениетінің (элитарлық, әдеби-сөйлеу, орташа әдеби, ауызекі қарапайым т.б.) қай типіне жататыны, жынысы (әйел, еркек), жасы, мамандығы – бәрі қосыла келіп, оның жеке басының қасиеттерін танытады. Әрбір нақты жағдайда автор өз позициясын әртүрлі – кейде ашық, кейде сөз арасында, кейде бүркемелей, мазмұндық-концептуалды немесе астарлы мәтінді ақпарат арқылы жеткізеді. Автор «мен»-інде автордың тұлғасы ғана танылып қоймайды, «мен» құрылымында (ең алдымен, көркем мәтіндерде) автор мен әңгімешінің, автор мен лирикалық кейіпкердің (әсіресе өлеңде) тұлғасы бірігуі мүмкін. Автор өз позициясын мәтінде автосемантикалық үзіндіде, «еркін» сөйлемдерде ашық айта алады, кейіпкердің мінез-құлқы, көңіл күйі, әлдебір құбылысқа көзқарасы авторға тән болуы мүмкін. Автордың араласуымен суреттеменің кеңістік, уақыт шекаралары жылжиды.

Мәтінде автордың қатысымының тіл арқылы танылуы автордың сөз өрнегін құрайды. Т.Шмелева оны мәтінде мына элементтермен көрсетеді:

1) әдетте «кадр сыртында» қалып қоятын, бірақ өзін таныту үшін мәтіннің ерекше фрагментін ала алатын автор мен адресат «фигураларының» экспликациясы. Мысалы, «автор фигурасының» танылуы;

2) суреттеу үшін іріктеліп алынған тілдік құралдар, авторландырылған ақпарат құралдарымен және әр қилы авторлық бағалау [1];

3) метамәтінді немесе А.Вежицкая айтқандай, «мәтіндегі мәтінді», яғни суреттемесін, оқыр-

манға түсіндіру нұсқаулығы болатын мәтін бөлігін қолдану [2].

Кейбір авторлар иннективті (лат. *Inestio* – «өру») метамәтін құралдарын контекстуалдық (біріншіден, екіншіден т.б.) және интерперсоналдық (әрине, мүмкін, өкінішке қарай, қайталау, санама-лау, сандық деректер, шрифтпен бөлу, риторикалық сұрақтар және т.б.) деп ажыратады. Мәтіннің авторлық сөз өрнегі оның тілдік ерекшеліктеріне қарай елеулі болады. Авторлық сөз өрнегін елеулі ету-етпеу – автордың өзінің қолында. Академик В.Виноградов тілдік тұлғаны екіге бөліп зерттеген: автор тұлғасы және кейіпкер тұлғасы. «Автор бейнесі – сөз өнерінің барлық стилистикалық амалдары тоғысатын, бірігетін, синтезделетін орталық». Автор бейнесі дегеніміз – «көркем шығарманың өн бойындағы жеке-дара сөз сөйлеу құрылымы». Автор бейнесі – шығарманың бірыңғай дүниетаным арқау болған жеке бөлшектерін біртұтастыққа біріктіретін ұйымдастырушы күш» [3, с. 151]. Автор бейнесі біршама идеалдандырылған, өмірбаяндық шындықтан белгілі бір ауытқушылықта болады.

Автор бейнесі баяндау тәсіліне (бірінші жақтан, әңгіме айтушының атынан т.б.) қарамастан, кез келген шығармада айқын не бүркемелі болады. В. Виноградовтың пікірінше, «автордың қатысы» автор бейнесінің анықтаушы болып қызмет етеді. Оның тура айтылуы мүмкін, алайда көбіне мәтіннің бүкіл ішкі құрылымында болып, «композиция мен стильдің тереңінде» жасырынып жатады. Автор бейнесі, автор тұлғасы оның тақырыпқа қатысынан ашылады. Көркем әдебиетте автор бейнесі айту формаларының көптігін көрсетеді. Шығарма авторы автор бейнесі арқылы өз тұлғасы адам және жазушы ретінде тікелей айтуға тырысып, авторға ұқсамайтын кейіпкерге, әңгімешіге барынша жақындауға ұмтылады.

Авторлық көзқарас автор бейнесін барынша ашық формада көрсетеді. Кейіпкерлерінің ойы мен іс-әрекетін суреткердің өзі топтаса, оның бейнесі туралы пікір қалыптасады. Осы бейне композицияда да, сюжетте де, шығарманың тілінде де жүреді. Ол өзінің ролін оқиғаға тікелей қатысушыға немесе куәгерге жүктеп қойса (осы мақсатта әңгімеші рөлі енгізіледі), авторпозициясын анықтау қиынырақ. Әңгімешінің әңгімені бірінші, екінші немесе үшінші жақтан айтуы мүмкін.

Автор бейнесі – бүкіл шығарманың өзегі, ол өз кейіпкерінің басынан өткен жайларда, тағдырында, сөзінде, мінез-құлқында, оқырманға эстетикалық әсерінде көрініс табады. М. Әуезов драмаларында автор бейнесі үнемі көрініс тауып отырады. Мысалы, «Еңлік-Кебекте» әділет іздеген, халқының болашағы үшін қынжылған, билердің кесіміне риза болмаған абыз бейнесінде көрінсе, ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбын сөз еткен «Түнгі сарын» пьесасында саяси көзқарасы әлі тұрақтанбаған, кімнің дос, кімнің қас екенін ажырата алмай, ішкі түйсігі халқына араша түсу болып, шыр-пыр болған мұғалім бейнесінде, «Қаракөз» пьесасында ұлттық салт-дәстүрді дәріптей тұра, оның келеңсіз жақтарына сын көзбен қарайтын Сырым бейнесінде автордың қоғамдық-элеуметтік көзқарасы қалыптаса бастағанын аңғару қиын емес. «Абай» пьесасындағы Абай бейнесі автордың нағыз ел қамқоры боп, қиындыққа қарсы тұра алар, кемеліне келген, даналық пен даралықтың, көсемдік пен көрегендіктің үлгісі ретінде қалыптасқан бейнесі көрінеді. Автордың соңғы пьесасы – «Дос – Бедел доста» автор бейнесі қазіргі заманның оқымысты, ғұлама ғалымы бейнесінде көрініс табады. Автор бейнесі мәтіннің барлық категорияларын, соның ішінде когезияны, уақыт және кеңістік континуумын топтастырады. Бүкіл шығарманың композициялық-құрылымдық формасын анықтайды.

Көркем шығармадағы кейіпкер тіліне қатысты айтылған теориялық қағидаларға сүйенсек, онда «жазушы кейіпкер тілін даралау арқылы оның түсінік-түйсігін аша түсіп, бітім-болмысын айқын көрсетуді мақсат тұтады. Әр кейіпкердің іс-әрекетіне орай сөйлеген сөзі де оларды бір-бірінен өзгешелеп тұрады» [1, б.70]. Кейіпкер тілі – лингвистикалық стилистиканың зерттеу нысанына жатады. Кейіпкер тілін талдауда диалог, монолог, полилогтердің қызметі айрықша. Әсіресе, драмалық шығармаларда диалогтің орны бөлек. Диалог арқылы шығарманың идеясы мен кейіпкер бейнесі көрінеді. Кейіпкер тілі көркем шығармада кейіпкер бейнесін жасауға ықпалды. Кейіпкер тіліндегі лексикалық элементтер: диалектизмдер, қаратпа және одағай сөздер, қарапайым және жарго сөздер мен варваризмдердің қолданылуына талдау барысында үлкен мән беріледі. Бұл жөнінде Р. Сыздық: «Дөрекі, қарапайым элементтер, бөгде тілдік сөздер, әсіресе макронизмдер кейіпкердің мінез-құлқын, алған білім-тәрбиесін, білім, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріліп, оның образын жасауға көмектеседі. Бұл – стильдік тәсіл. Тәсілдің дұрыс қолданылуы жазушының сөз құдіретін тану шеберлігіне алып барады», – дейді [4, б. 98]. Сондай-ақ шығармадағы кейіпкерлер

бейнесін жан-жақты суреттеуде әлеуметтік тілдік құбылыстың қатысы бар. Бұл қазақ тіл білімінде соңғы кезде ғана айтыла бастады. Тілдік ортада әлеуметтік тілдік бөліністің болуы заңды. Ендеше, мұндай жағдайлар әдеби тілде өз ізін қалдыратынын көркем шығармада кейіпкерлер тілін талдауда кездесетін, бар әрібола беретін құбылыс ретінде тануымыз керек. «Автор өзі жазып отырған шығарманың өн бойында ойы мен идеясын, көзқарасын, психологиясын, менталитетін танытып отырады. Автордың көзқарасы арқылы оқушы мүмкіндігінше тәрбиеленіп, үлгі өнеге алып отырады» [5, б.19].

Драмалық шығарманың тілі дегеніміз – шығармадағы кейіпкер тілі. Осы кейіпкер тілі шығармада түрлі тәсілдер арқылы беріледі. Жазушы кейіпкеріне ұтымды сөз салу арқылы кейіпкерінің бейнесін аша түседі. Кейіпкер тілінің беруде дұрыс тәсілді қолдана білу, яғни шығарманың «қаңқасын» дұрыс құру шығарманың қабылдануының, идеясының түсінікті болуының алғышарты болып табылады.

Монолог (monos – бір, logos – сөз) – белсенді сөйлеу қызметінің нәтижесінде тікелей қабылдауға арналған сөйлеу түрі. Монологтің өзіне тән байымдау, синтаксистік құрылым, лексикалық бірлікті таңдап жұмсау ерекшеліктері болады. Жанр ішіндік айырмашылықтар (автор сөзі, кейіпкер тілі, ғылыми баяндама, үгіт-насихат) монологтің стилистикалық ерекшелігін танытады. Монолог түрлерін жіктеп көрсету, монолог тәсілінің өзгешеліктері, оның стильдерге қатысы қазақ лингвистикасында толық зерттеле қоймады. Сол себепті жанр бойынша монолог әлі жіктеле қоймаған. Орыс тіл білімінде В. Виноградов монологтың төрт түрін көрсетеді:

- 1) насихаттаушы монолог (шешендік сөздің бір түрі);
- 2) лирикалық монолог (эмоция мен көңіл-күйдің берілу түрі);
- 3) хабарлама монолог (баяндама түрі);
- 4) драмалық монолог (сөйлеу тілі, өзге психикалық әрекеттермен толығып жұмсалатын монолог түрі).

Монологтің осы төрт түрін қазақ тілінде де кездестіруге болады. Осылардың ішінде біздің тоқталатынымыз – драмалық монолог. Драмалық монолог табиғаты жағынан диалогке жақынырақ. Себебі драмалық монолог әрқашан дене қозғалысы, мимикамен тығыз байланысты. Драмалық монологтағы мимикалық, пантомимикалық әрекеттер монологтің өзге түрлеріне қарағанда басымырақ. В.Виноградов: «Монолог драматический является в сущности формой напряженного диалога с опущенными репликами, он строится по принципам свернутой и сгущенной диалогической речи представляя сцепку отдельных реплик», – дейді [3, с. 22]. Осының өзінен-ақ монолог диалогтің күрделенген түрі екендігін ұғуға болады. Кейіпкер өз-өзіне сұрақ қойып, сол сұраққа өзі жауап беруге тырысады. Яғни өз ісін өзі сараптайды. М.Әуезов кейіпкер тілінің берілу тәсілінде монологті ұтымды қолдана білген:

Жапал. Қап, қап, қапы болды-ау осы жол□ Кезігіп қалды-ау кер азу Есен. Өкпелейді-ау енді Еңлік. Бұны аңды деп Есен маған тапсырғалы дәл алты ай болып еді. Содан бері аңдығаным Еңлік емес, сол Есеннің өзі боп еді. Кебектің жотасын бірде-бір шалдырмай, Еңлік сырын алдырмай келіп едім. Мұрнын тескен тайлақтай қып Есенді былай келе жатса, былай бұрып салып, қаңғытып қоя беруші ем. Ылғи Еңлік көңілі өзімде деп қоңқиып сала беруші еді Есен бойына сенген түйедей боп! Тоқта, Кебек келеді екен, ашулы ма, немене, жалтара тұрайын бетінен (Әуезов М., Т.11. Шығ. жинағы, 23 б.).

Монологта Жапалдың ішкі сөзі (ойы) берілген. Бұл жерде Жапал монологі арқылы адресат адресантына Жапалдың Еңлікке тілектес адам екенінен хабардар етеді.

Жазушы драмасындағы ең бір күрделі, қайшылықты образдың бірі – «Бәйбіше-тоқал» пьесасындағы Қайша:

Қайша. Бұйырса тағы бір арманым жеткелі тұрмын. Бейсембі жақындықты ақтайтынын білуші едім. Әзірше айтқан жерінен шығып келеді (күлімсіреп). Шіркін, өзгені былай қойғанда да, Есендіктің мал-жанын саған билетіп отырғаным жоқ па! Алдынан шығатын тірі жан жоқ. Кешегі Бәтиманың заманында мұндай болып па еді?! Осының бәрін о да есептер. Есептесең есепте, мен де ұмытыла қоймаспын. Менің арманым – дүние емес, басымның кегі болатын. Іздегенім – есем болатын. Оған қолым жетпесе, мен Есендікке қатын да болып жүрмес едім. Рас, әуелі қызбен сөйлесейін. Ол неме көнбейді ғой. Бұған не айла бар? А-а-а қыз қайда екен өзі?(шақырады). Дәмеш, ә Дәмеш!(Әуезов М., Т.11. Шығ. жинағы, 162 б.).

Осы келтірілген екі мысалдың да шығарманы құруда өзіндік үлесі бар. Бұл монологтарды беру арқылы жазушы шығарманы әрлендіре түскен. Себебі бұл мысалдар бірнеше қызметті бірақ атқарып тұр. Біріншіден, Жапал мен Қайшаның мінез-құлықтарының шынайы табиғаты анық ашылып беріліп тұр. Өйткені кейіпкерлердің оңашада өз-өздеріне айтқан ойлары – таным тереңдігінің айғағы. Екіншіден, кейіпкерлерге өз істеріне сараптау жасату арқылы автор көрерменді оқиға желісімен таныстырады. Яғни шебер жазушы кез келген жағдайда тосыннан жол табары анық. Егер бұл прозалық шығарма болса, автордың оқырманды хабардар етуге, авторлық баяндау арқылы шығарманың түсініксіз тұстарын анықтап ашып беруге мүмкіндігі болар еді. Ал драмада автор мүмкіндігі шектеулі. Драмадағы автор – кейіпкер. Кейіпкерін сөйлету арқылы автор өз ойын жеткізеді. Драмалық монологті шешендік, лирикалық, хабарлама монологтардың синтезі деп ұғыну керек.

Кейіпкерінің ішкі монологі арқылы оның шынайы бетпердесі ашылады. «Ішкі монолог (іштей ойлау, кейіпкердің өзін-өзі сынауы, ой ағысы) – адам психологиясының ішкі иірімдерін, күрделі де терең ойлау жүйесін, сана мен сезім арпалыстарын ашу. Ішкі монологтің көркемдік қызметі – адам жанының сырт көзге байқала бермейтін ішкі «қоймаларын», құпия-қалтарыстарын, жұмбақ сырларын шынайы да сенімді түрде бейнелей білу [6, б.78]. М. Әуезов ішкі монологті беруде кейіпкер тілінің ерекшелігіне аса мән берген. Пьесаны оқи отырып, монологтің аса талғампаздықпен берілгеніне көз жеткіземіз. Автор ішкі монологқа ерік беру арқылы кейіпкердің ішкі психологиясы мен дүниетанымын, ментальді дүниесін дәл көрсетуді мақсат етеді.

Бейсембі (жалғыз отырып): Есендік үйінің шырқы бұзылып барады. Көлденеңнің көзіне сөгісті болатын өрескел істер көбейіп кетті (Тым-тырыс). Бірақ не қылмақ керек? Барлық дәулет осының қолында. Партия істесең, мұны кірістірмей іс өнбейді. Кірістіргенде қатарында жүруге жарайтын біреуі жоқ. Бастығы Есендік болып ел келесі былай тұрсын, өз атының басын да алып жүре алмайды. Бәйбіше баласын сүйейін десең, ұстауға ауыр. Жөн білмейтін олақтығының үстіне кей уақытта сөзге көнбейтін семіздігі де бар. «Бәйбіше баласымын» деген кеуде бар. Тоқал баласы болса, оның да шаласы көп, дүние көрмеген малқор да, ақылы аз (Тым-тырыс). Бірақ мұны ұстау жеңіл, уысымнан шықпайды. Түбінде атаның дәулеті осында қалған соң, бұл шаңырақта менің де үлесім көп қой. Мұндайлық мол дәулетті бұлардың әрқайсысына билеткенше, өзім билеуім керек. Олай болса, енді Қуатжанды ұстайын. Осы партияда жеңсем, болысқа да соны қояйын. Бір жағынан, Есендік, Қайша қолымда болсын. Екінші, ел көзінде жас бала болып жүре берер. Түбінде мұндай шымалдық әрі іске, әрі есепке қолайлы екен (Әуезов М., Т.11. Шығ. жинағы, 162 б.).

Автор Бейсембі сөзі арқылы оның есепке жүйрік, біреудің малы арқылы өз бағын асырудың, екі жеп биге шығудың үлгісін шебер жеткізе білген. Берілу тәсілінің өзі де ішкі монологтің табиғатына тән қасиетпен, эстетикалық таным арқылы келген [7]. Монолог белгілі бір лингвистикалық, психологиялық негіздерді қамтиды. Мұнда интонация, лексика, синтаксистердің қолданылуы диалогтарға қарағанда күрделірек. Біріншіден, монологтік сөйлеуде тілдік емес ақпараттар аз қолданылады, мұнда затты атап көрсетуден бұрын, оны елестету, еске түсіру, суреттеу көзделеді. Екіншіден, монологтік сөйлеу еркін формада құрылады, әңгімелесушіге тәуелді болмайды. Үшіншіден, монолог – алдын ала дайындалған, сұрыпталған сөйлеудің түрі. Мұндай жоспарлы монологтар алдымен адамның миында пісіп жетіліп, кейін біртұтас ой түрінде көрініс табады [8, б. 220]. Зерттеуші А.Тымболова: «Монолог екінші тұлғаның реакциясына тәуелсіз, синтаксистік тұрғыдан аяқталған, белгілі композициялық құрылымы бар көркем шығарманың компоненті болып табылады», – дейді [8, б.220]. Әр жазушының сөз қолданысына байланысты шығарма құру тәсілдері де ерекше болмақ. Ал драмалық шығарма әдебиет жанрларының ішіндегі ең күрделі әрі ең қиын екені белгілі.

Керім. Айдар емес... Тіпті Абай да емес, сенің басың? Мыңды бірге? Бірді мыңға? Мыңға? Сағам ба? Кімді сағам? Қарызды достыққа қиям ба? Достықты қарыз үшін қиям ба? Ойлан? Ертең билік? (Әуезов М., Т.10. Шығ. жинағы, 326 б.).

Би. Жағаласу жетпеді ме? Тәңірдің әлде болса олқысы бар дегені ме? Енді қандай сыбаға тартар екен. Найманды даңды судай тасқызып бұрқ-сарқ еткізіп, мұнда әкеле жатқан Кеңгірбайдың соры ма? Әлде алалы жылқы, ақтылы қойдың тері ме? Найман бұл жолы келсе ашынып келеді. Білемін, Матайдың талай тобықтыда жүрген есесі бар. Ол да найманды шүйелей қоймас. Тағы да тебінгіден тер, қабырғадан қан жаудырам ба? Жоқ, қылша мойын талша деп бас ием бе? Бірақ найман кегі

онай емес (Әуезов М., Т.10. Шығ. жинағы, 30 б.).

Бұл монологтарда шешен сөйлеу сипаты, оқиғаны баяндау, кейіпкердің ішкі күйзелісін, психологиялық қалпын беру қасиеттері жинақталған. Бұл сансыз сұраулы сөйлемдер арқылы жүзеге асып тұр. Яғни сұрағына жауап іздеп, шешім қабылдауға қиналған кейіпкердің кейпі. Бар сұраққа жауап берер жан – біреу ғана. Ол – кейіпкердің өзі. Суреткер монологтің авторлық және персонаждық түрлері арқылы кейіпкерлердің ішкі дүниетанымдарын ашқан. Мұндай монологтар шығарманы баяндаумен ғана шектелмей, образды ойлаудың күрделі психологиялық иірімдерін де көрсетеді [8,б. 220]. Жоғарыда келтірілген мысалдардың кейіпкер бейнесін даралау қызметі айқын екені сөзсіз.

Сонымен, кейіпкер тілінің монолог арқылы берілуі кейіпкер бейнесін сомдауға қатысары анықталды. Монолог – образ сомдаудың кейіпкер тілінің берілуінің ең күрделі эмоциялық жүгі, ауыр тәсілі. М.Әуезов драматургиялық шығармаларының тіліне күрделі, құрмалас сөйлемдер мен толғанысты монологтар тән.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Шмелева Т.В.. Бодуэн де Куртенэ в Польше (К 155-летию со дня рождения) // Известия АН. Серия литературы и языка. - 2000. - №6. – С. 20-21.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
3. Виноградов В.В. Проблема образа автора в художественной литературе. О теории художественной речи. - М.: Высшая школа, 1979. -191 с.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. - 224 б.
5. Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность.-М.: Лабиринт, 1994. - 212 с.
6. Нұрғали Р. Драма өнері. – Алматы: Санат, 2001. – 480 б.
7. Еңсебаева К.К. Қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметі: филол. ғыл. канд.... дис.: 10.02.02.– Алматы, 1999. – 113 б.
8. Тымболова А.О. Драмалық шығармалардың лингвопоэтикалық кеңістігі. – Алматы: Елтаным, 2013. - 328 б.

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна
к.филол.н., доцент кафедры иностранных языков
Павлодарский государственный педагогический университет, г.Павлодар
ул.Розы-Люксембург 102-155, +77778656665, bibigul-n@mail.ru

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ «СПОРТ →ВОЙНА» В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

***Түйін.** Мақалада спорт метафораның қызметтік ерекшеліктері қарастырылады. Спорт метафора орыс және ағылшын тілдеріндегі спорт мәтіндер негізінде экспрессия құралы ретінде зерттеледі. Спорт метафораның тілдік репрезентация мысалдары бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған.*

***Резюме.** В данной статье рассматриваются особенности функционирования спортивных метафор на материале русско и англоязычных спортивных репортажей. Исследуются причины использования военной терминологии в языке спорта с позиции различных авторов. Представлено языковое обоснование закономерности использования военных лексических единиц в спортивных публикациях, как в русском, так и в английском языках.*

***Summary.** This article is devoted to the functional features of sport metaphors. The metaphors as a way of increase in informative importance of sport speech in Russian and English are discussed in the article. As examples are taken the metaphors on the basis of modern mass media.*

Бесспорно мнение о том, что спорт занимает важную роль в нашей жизни, так как является самым значительным социокультурным феноменом современного мира. Сейчас спорт уже не воспринимается как огромное медийное представление с различными продуктами и событиями. Идеологическая составляющая большого спорта находится в легкодоступной позиции, при котором средства массовой информации (СМИ) могут легко оперировать им, навязывая аудитории различные смысловые связи и оценки.

Объектом нашего исследования являются как базовые, так и индивидуально-авторские метафоры спортивного дискурса в английском и русском языках. Предметом исследования являются особенности функционирования военной лексики в футбольном репортаже в английском и русском языках как весьма насыщенного в метафорическом плане жанра спортивного дискурса. Методологической базой для проведения исследования мы избрали метод идентификации метафор Джерарда Стина, который не только прост в применении, но и отличается своей эффективностью.

Научная новизна исследования состоит в том, что, несмотря на повышающийся с каждым годом интерес к спортивному дискурсу как социокультурному и лингвистическому феномену, сравнительный анализ использования спортивных метафор в английском и русском языках в полной мере не проводился.

Языковые свойства метафоры находятся в центре внимания лингвистов, о чем свидетельствуют работы, в которых проводится ее системный лингвистический анализ. Существует множество определений самого термина. Неоднозначность интерпретаций понятия метафоры является лингвокультурологическим феноменом, позволяющим образовывать новые лексические значения в языке. Метафора рассчитана на создаваемый ею образно-эмоциональный эффект [1, 17]. Постепенно некоторые индивидуально-авторские метафоры преобразуются в традиционные метафоры, некоторые из которых составляют основу фразеологии, пословиц и высказываний. И большинство концептуальных метафор образуют научные термины [2, 90].

Современная публицистика не имеет границ в выборе тем для репортажей. Репортажи, посвященные спортивным событиям, как правило, изобилуют заголовками, а также выражениями военного характера. Как показывает практика, основную часть метафор, употребляемых в спортивных репортажах, составляют военные термины. Это неудивительно, ведь современный спорт сродни войне – борьба, боль, преодоление самого себя, своих страхов и неуверенности превалируют на соревнованиях. При описании спортивного состязания, матча, игры или поединка практически неизбежно употребление таких военных слов как: оборона, война, атака, контратака, нападающий.

Причем зачастую репортеры используют классические глаголы и существительные, неотделимые от понятия «спорт». Легко заметить проникновение военной лексики в спортивную, и это не

случайно, ведь терминологические системы спорта и военного дела обладают слабой изолированностью от общелитературной лексики, что сближает их друг к другу, так как обе эти тематики на протяжении всего развития человечества были очень популярны с момента их появления.

На основании базовой метафорической модели «спорт – это война» построен онлайн-репортаж о матче Лиги чемпионов УЕФА – 2017/2018 ПСЖ – Бавария. 24 из 28-ми использованных в тексте метафор представляют собой реализации военной модели. Легко заметить, ведь сценарий матча – это практически замещение военных действий, только все это происходит под четкими регламентирующими правилами игры. Однако противостояние команд отражается в качестве боя, битвы, сражения, поединка. Команды готовы к сражению на поле. Игроки сборных – солдаты, которых тренер призывает и настраивает на боевой лад. Уверенная победа баварцев над командой Франции – разгром. Травма одного из игроков ПСЖ Эдинсон Кавани – потеря бойца. Баварские бойцы гасят атаки соперника, защитники блокируют удары, немцы стремятся просочиться на убойную позицию. Оппоненты совершают прорывы по флангам. Индивидуальное противостояние игроков – дуэль Даниэл Алвеса и Роберта Левандовского. Выражение «французская дружина» передает положительную психологическую оценку командного духа. Удары по воротам – выстрелы. Военная метафора создает текст, который держит всех в напряжении, и это привлекает людей, ведь цена такой победы, в которой необходима воля и сила, очень высока.

Никитин М. В. описывает причины использования военной лексики в языке спорта [3, 74-75]. Самой важной из причин является особенность менталитетов народов мира, ведь тысячелетиями внутри осталось осознание войны в качестве устойчивого архетипа. Ведь именно спорт является подготовкой к любым физическим нагрузкам, в особенности в условиях войны. Для примера, можно рассмотреть, как были мотивированы спортсмены в 30-е – 50-е годы в СССР (спортивный норматив «Готов к труду и обороне» (ГТО), сдача норм на значки «Ворошиловский стрелок», «Альпинист СССР», «Парашютист СССР» и пр.). Такие практики применялись и в ряде других стран. Второй причиной считается повышение престижности спортивных событий в жизни людей, что привело к росту конкуренции спортсменов между собой, что естественно связано с характером повышенной агрессии и желанием к победе.

Существует определенное количество попыток классифицировать военные метафоры в спортивных репортажах. Самой достойной на наш взгляд является классификация, предложенная И. М. Юрковским [4, 32]. Исследователь делит от степени специализации военные метафоры в спортивном дискурсе на три вида:

1) Окаzionaliальные, метафорически переосмысленные лексические единицы военного дела, не имеющие устойчивого употребления, чье употребление в лексике спорта носит случайный характер. Цель их использования – усиление экспрессивности. Как правило, их применяют в качестве образных заместителей терминов спорта или же усиления эмоционального воздействия. Например: «десантироваться» - 'выходить на игровое поле' ('...на лед десантировался заслуженный боец российского хоккея» (Драка палками за кусок резины// Матч! Футбол 1 - 25.03.2018); «мишень» - «соперник» («... стать мишенью для самого "крупноформатного" боксера в мире» (Священник благословил Валуева на бой// Матч! Футбол 1 -15.12.2015) и др.

2) Широкоупотребительные метафоры, дублирующие спортивные термины. Сюда включаются метафорически переосмысленные военные слова, которые в результате регулярного употребления стали принадлежностью общеупотребительной лексики. В спортивный обиход эти слова попали как готовые, оформившиеся в общем языке, средства речевой выразительности (армия, армейский, боец, боевой, бомбардир, маневр, наступление, контрнаступление, оборона, обстрел, разгром, снайпер, фронт, штурм и др.). Слова рассматриваемой группы используются для усиления экспрессивности речи, чаще всего, выступая в роли заместителей основных терминов. Например: «баталия, война» – состязание, игра, матч («ледовые баталии» (Кто станет чемпионом в Вене-2016// Матч! Футбол 1 - 25.04.2016), «олимпийские баталии» (Французы перекрестились, что не выиграли Олимпиаду// QazSport - 08.07.2017). «...выиграл футбольную войну» (Гол за два! // QazSport -18.03.2005); «сражаться» - играть против («...на центральном корте начали сражаться Анастасия Мыскина с французенкой ...») (Ты не одна! // Совет. Спорт.- 29.06.2017);

3) Слова военной лексики, ставшие в результате специализации спортивными терминами. Переход военного термина в спортивный связан с резкими сдвигами в его содержании. Он основан

на переосмыслении по сходству и порождает ярко образную метафору (1-ая группа слов). При условии закрепления в языке единичная метафора становится широкоупотребительной (2-ая группа слов). Слова 3 группы, спортивные термины, составляют терминологизированные слова из второй группы. Слова этой группы отмечены во всех спортивных словарях и общих словарях со специальной пометой «спорт». К таким спортивным терминам относят следующие: «атака» – “стреми- тельное нападение“. Техничко-тактический прием в спорте «фланг» – “часть игрового поля, при- мыкающая к его боковой линии“ [5, 129] («...на правом фланге полузащиты «Анжи» («Камаз» обогнали// Матч! Футбол 1 - 17.05.2016); «капитан» – ‘член спортивной команды, которому пору- чается руководство действиями остальных ее участников' («Капитан «Ливерпуля » (Майкл Оуэн поторопился // QazSport.- 27.05.2016) и др.

Легко заметить, что военные метафоры в спортивном мире описывают действия или события в общем виде: победа, поражение, атака, нападение, защита и т.д. И только конкретные понятия выделяются более узкоспециализированными терминами: гол, пас, буллит, ворота и т.д.

В СМИ метафора широко используется как источник экспрессии. Благодаря употреблению ме- тафоры газетные тексты, онлайн-репортажи становятся гораздо более яркими и впечатляющими, так как метафора апеллирует не только к разуму, но и к чувствам читателей. Функция метафоры в газетно-публицистическом тексте и устном комментировании сводится либо к психологическо- му аспекту, т.е. созданию эмоциональной оболочки для социально-политических понятий, либо к гносеологическому - для истолкования, доказательства, конкретизации, интенсификации мысли и для подчеркивания реальности факта [6, 39].

В мире существуют множество языков, и каждый из них имеет свою уникальность и неповто- римость. Овладев каким-либо языком, человек начинает в полной мере использовать все его ин- струменты, начиная от грамматики и заканчивая фонетическими законами языка. Порой, следует иметь навык употребления таких форм языкового поведения и умения разместить себя в той или иной речевой ситуации.

Исследуя метафору на английском языке, нельзя не обратить внимание на определения, дава- емые ей учеными, представляющими англоязычную сторону. Так, Джордж Лакофф определяет метафору как сравнение двух разных вещей, что приводит к обобщению смысла в слово или вы- ражение [7, 25]. Другими словами, Лакофф видит метафору как слово или выражение, которое используется, чтобы описать нечто абстрактное, даже если оно несет в себе другой буквальный смысл. Тем не менее, при работе с метафорическим языком, нужно обратить внимание на то, что существует большое количество различных типичных выражений, они часто очень похожи по внешнему виду. Таким образом, требуется больше информации, чтобы правильно определить ме- тафору в контексте данной статьи.

В репортаже оратор редко контролирует ценности и убеждения, которые слушатель может вы- вести из использования языка в речи. То, что оратор может сделать, это использовать свои навыки, чтобы подчеркнуть стилистическое разнообразие и индивидуальность устной речи. Речь репорте- ров должна привлекать и развлекать своих слушателей. Главная задача журналиста – представить событие или матч так, чтобы у слушателя сложилось ощущение, как будто он на самом деле побы- вал там. Добиться успеха у слушателей также можно, используя метафоры «конфликтного харак- тера», к примеру «attack» (атака), «defense» (защита), «victory» (победа) или «defeat» (поражение).

Употребляя метафору, английские репортеры надеются на сближение со слушателем путем ис- пользования знакомых ему выражений. Разрабатывая репортаж, они стремятся к созданию про- стого для воображения человека сценария. По словам Лакоффа «в современной журналистике существует три золотых правила употребления метафоры: 1) привлечь внимание слушателя; 2) удерживать внимание слушателя; 3) оставить слушателя довольным». Также он говорит, если сам автор не верит в то, о чем пишет, он обрекает себя на провал [7, 142].

Помимо письменных репортажей, в англоговорящих странах очень развит жанр комментатор- ского репортажа. Эта разновидность репортажа отличается от письменного своей спонтанностью и простотой. С точки зрения стиля такие репортажи не должны быть отягощены выражениями труднодоступного характера. Наоборот, они отличаются зачастую употребляемым разговорным стилем.

Наиболее распространенной и легкой для восприятия, на наш взгляд, является классификация

метафор, предложенная М. Блэком в его работе «Теория метафоры», которая подразумевает деление метафор на базовые, распространенные (*conventional metaphor*) и новые, индивидуально-авторские (*novel metaphor*) [8, 27]. Общеупотребительные метафоры можно встретить в словаре метафор, они широко используются журналистами, тогда как индивидуально-авторские принадлежат какому-либо репортеру и были употреблены единожды. Примером может послужить выражение: “member of our team attacked the gates”, то есть «член нашей команды атаковал ворота». «Атаковать» является общеупотребительной метафорой военного характера, как в русском, так и в английском языке. Следующий пример представляет новую, индивидуально-авторскую метафору: “...Ronaldo dances with the ball, as usual”, то есть «...Роналдо буквально танцует с мячом».

Функционирование метафорической модели «спорт – это война» можно легко подтвердить различными видами высказываний, например: «Я не мог победить его в споре»; «Он разгромил все мои доводы»; «Вы не сможете защитить свои утверждения»; «Его замечания били точно в цель»; «Не стоит прибегать к этой стратегии: противник сотрет Вас с лица земли»; «Не согласны? – Ваш выстрел!». В этом случае исследователи Лакофф и Джонсон делают следующие выводы: «Хотя физической битвы нет, происходит словесная битва, и структура спора – атака, оборона, контратака – отражает это». Таким образом, «суть метафоры заключается в понимании и переживании сущности (*thing*) одного вида в терминах сущности другого вида» [7, 45].

Итак, язык спортивного мира наиболее податлив под военную лексикологию, что обусловлено:

- взаимосвязью войны и спорта,
- сходным характером правил многих спортивных игр и боевых действий,
- стремление к экспрессии в описании спортивных зрелищ.

Концептуальная метафора не только воспроизводит фрагменты общественного опыта данной культурной общности – она в значительной мере формирует этот опыт. «Новые метафоры обладают способностью творить новую реальность. Если новая метафора становится частью понятийной системы, служащей основанием нашей действительности, она изменит эту систему, а также порожаемые ею представления и действия. Правило о возможности метафоры создавать «новую реальность» Лакофф и Джонсон объясняют помимо примеров, созданием логических построений типа: поскольку значительная часть социальной реальности осмысливается в метафорических терминах; поскольку наше представление о материальном мире также отчасти метафорично; поскольку метафора играет весьма существенную роль в установлении новой для нас реальности [7, 63].

Поэтому можно смело утверждать, что именно процесс метафоризации повлиял на появление новых терминов в спортивной лексикологии, они применяются как экспрессивные наименования, дублиеты спортивных терминов.

Литература

1. Дуйсенбиева Г.М. Метафора как источник изучения когнитивных механизмов // Казахстанский педагогический национальный университет, Лингвистика в языках, 2012. – 126с.
2. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік қолданысы және концептуалды метафоралар. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 161 с.
3. Никитин М. В. О семантике метафоры // Вопросы языкознания. 1979, №1.-91-102с.
4. Юрковский И. М. Активные процессы в русской спортивно-игровой лексике. Кишинев, 1988.-67с.
5. Толковый словарь спортивных терминов. Москва, 1993. – 275с.
6. Дуйсенбаева Г.М. Политическая метафора в языке СМИ Казахстана // Политические дискуссии – Алматы, 2009. – 125с.
7. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем// Теория метафоры. Москва, 1990. – 186с.
8. M. Black, Теория метафоры: сборник / под. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна
филол.ғ.к., шетел тілдер кафедрасының доценті
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.
Роза Люксембург к. 102-155, +77778656665, bibigul-n@mail.ru

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕР МӘТІНДЕРДЕГІ САЯСИ МЕТАФОРАНЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

***Түйін.** Мақалада саяси метафораның қызметтік ерекшеліктері қарастырылады. Метафора ағылшын және қазақ тілдерінің ақпараттық мағынасын экспрессия құралы ретінде зерттеледі. Саяси метафораның тілдік репрезентация мысалдары бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған.*

***Резюме.** В данной статье рассматриваются функциональные особенности политической метафоры в современной лингвистике. Рассматривается влияние метафоры на экспрессивность информативного сообщения в речи. Примеры языковой реализации политической метафоры взяты из текстов средств массовой информации.*

***Summary.** This article is devoted to the functional features of political metaphors. The metaphors as a way of increase in informative importance of speech are discussed in the article. As examples are taken the metaphors on the basis of modern mass media.*

Саяси имиджі елде және елді мекендерде қалыптастыруда саяси метафораның алатын орны ерекше. Метафораның әсерлілігі автордың сөз сөйлеу шеберлігімен тығыз байланысты. Метафоралық айтылымдарды дұрыс және орынды тауып айту, ол тіл шешендігін көрсететін тәсілдердің бірі. Ол адамдарға ерекше әсер беріп, олардың көз-қарасын өзгертуге мүмкіндік береді.

Шет елдік және отандық авторлардың айтулары бойынша метафораның өзіндік жеке мінезі болады және өзгелерге ұқсамайды. Тіл ол шындықты тудырады, себебі ол жоқ нәрседен бар жасай алатын күші бар. Сол ретте метафора ерекше назарға ие, өйткені ол жасырын хабарлама жеткізеді және ішкі жаңалығы да өзгеше [1, 16].

Қоғам өмірінің айнасы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) ондағы саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, спорт, өнер, кино, денсаулық сақтау және білім беру салаларындағы барлық қордаланған проблемаларды жұртшылық назарына ұсынатын да, қандай да бір ғылыми жаңалықтар мен жетістіктерді көпшілікке таныстырып жеткізетін де әмбебап құрал болғандықтан журналистер қауымын ғаламның ақпараттық бейнесін жасаушылар деп тануға негіз бар. Осы топтың жинау, талдау, саралау, іріктеу сияқты сатылардан өткізіп барып көпшілікке ұсынатын түпкі өнімін медиа-мәтін деп атауға болады. Жалпы БАҚ-тың ақпаратты жеткізу формасына қарай үш түрге бөлінетіні белгілі: телевидение, радио және мерзімді баспасөз. БАҚ тілі нысанаға алынғанда лингвистика ғылымындағы негізгі ұғым мәтінге бұқаралық коммуникацияда жаңа мағыналық реңктер үстеледі. Сөйтіп БАҚ арқылы таралатын аудиалды және визуалды түрде қабылданатын хабарламалардың бәрі біріге келіп вербалды және медиалық белгілердің жиынтығы ретінде медиа-мәтін ұғымын құрайды.

Газет мәтіні – семантикалық құрылысы жағынан, функциясы тұрғысынан, мәтінді қабылдап-түсіну жағынан ерекшеленетін публицистикалық стильдің бір түрі. Ол бұқаралық аудиторияға ақпарат таратып, жеткізудің ерекше құралы ретінде танылып, автордың саяси-прагматикалық позициясын көрсетеді. Зерттеу нысанамыз – жалпы газет мәтіні болғанымен, біз ресми басылымдарда айрықша орын алатын саяси мәтіндерге көбірек көңіл бөлдік. Себебі қоғамдағы бүкіл әлеуметтік қатынастардың өзі саясатқа негізделгендіктен ол тақырыпты айналып өту мүмкін емес. Осымен байланысты қай мәтінді алсақ та онда ашық немесе жасырын түрде көрініс беретін саяси дискурста прагматика тұрғысынан баға беріп отырдық.

Қазіргі заманғы саяси метафорологияда бірнеше заңдылықтар табылған, ол әр түрлі саяси дискурстарда қайталанып отырады және оны аксиома ретінде көрсетуге болады.

1. Саяси метафораның халықаралық жүйесі жиі өзгеріп отырады, талқылауға байланысты әр шарттарға байланысты даму деңгейі әр кезеңде әр түрлі болады.

2. Саяси метафора жүйесі бір жағынан өз мәдениетін сақтаушы тенденция болып көрінсе, екінші жағынан ол басқа елдің мәдениетімен тығыз байланысқа түсіп өзге елдің метафорасына тән

қасиеттірді ие болуы мүмкін. Олар өз қолдану аясына байланысты мағыналық көлемі арта түсуі мүмкін.

3. Саяси метафораның даму динамикасы бірдей емес, ол жағдайға байланысты өзгеріп отырады.

4. «Метафоралық жауын» ол әдетте уақытпен және саяси жағдайдың кезеңімен сәйкес келеді, ал «метафоралық тыныштық» саяси тыныштық яғни бейбіт өмір кезеңіне сәйкес болады.

5. саяси метафораның нысанасы, оның шығу тамырына қарағанда шапшан, әрі ол тез дамиды. Саяси шындық қоғамның назарын өзіне аудара отырып метафоралық қолданыстың ортасы, өзегі болып табылады.

Баспасөз беттерінде саяси метафоралардың мысалдарға тоқталсақ. Еліміздің тұңғыш Президенті ел жастарымен болған кезекті

бір кездесуінде «Еркін елде өскен ұрпақтың рухы әрдайым биік

болуы тиіс. Жастары жалын жүректі, өршіл намысты, биік рух-

ты болса – ол елдің еңсесі де биік болады. Өршіл, намысшыл

жас отаншыл, патриот келеді, халқына, өз ұлтына адал қызмет

етуге ұмтылады,» — деген еді (Жас Алаш № 19, 10 наурыз, дүйсенбі 2014).

Бұл жерден біз қазақ тілінің кеңдігімен, оның саяси аренада жеткілікті деңгейде қолданылып жүргені туралы айта аламыз. Бұл сөздерімен ел басы жас ұрпаққа сенім артып, оларды отанның сүйетін патриот болуына сенемін білдіріп және келешек жастарға осы сөздерімен ерік жігерлерін арттырып тұр.

Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаулары әр жыл сайын әр түрлі аталады және олардың өзі метафораға толы. Мысалы: бір жолдауы Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ (17.01.2014) аталады. Бұл сөздерден де біз халыққа үндеу және бірлік, татулықтуралы сөз қозғамақ. Бұл жолдаулар жыл сайын еліміздің әр түрлі баспа сөз беттерінде жүріп, үлкен талқылауда жүреді.

Бұл жолдауда тағыда назар аудара кететін сөздер ол: ХХІ ғасырдың Қазақстаны – талантты, еңбекқор, толерантты халықтың небәрі екі он жылдықта «нөлден» бастап құрған елі. Бұл – біздің бәріміз мақтан тұтатын ортақ жемісіміз! Бұл – біздің шексіз сүйетін ұлы туындымыз! Бұл сөздерде үлкен қуат, отанымыз шынындада мәңгі және біз қазақ халқы осыған қол жеткіздік және болашағымыз жарқында, жақсы болатынына үлкен сенім ұялатады. Бұл жерден біз елбасының ораторлық шеберлігін және сөздік қорының кеңдігін көре аламыз.

Қымбатты отандастар! Біздер, қазақстандықтар – бір халықпыз! Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы.

«Қазақстан-2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнамайық, қадірлі халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін Елдігіміз Мәңгілік! (Астана, 2014 жылғы 17 қаңтар).

Адамдардың өз ара түсінісу, қатынас құралы тіл болса, оның лексикалық құрамының негізгі арқауы – сөз. Ол – қоғам мен табиғат құбылыстарының, адамның рухани өмірінің айнасы. Сөздердің мәнін, қолданылу сырын ашу, мағыналарына түсініктеме беру – қазақ лингвистикасының алдында тұрған елеулі міндеттерінің бірі. Осы ретте тілімізде сөздердің метафоралық қолданылуы – ерекше назар аударуды талап ететін тақырып. Өйткені сөз семантикасы, сөздің қолданылу тәсілі, экспрессия қасиеті қазақ тіл білімінде әлі де болса басы ашық мәселе емес.

Американдық баспасөз өкілдері ХІХ ғасырда көп назарларын құлдыққа арнады, сол уақытта қолданылған саяси Метафоралар адамдар үлкен әсер етті, себебі бұл әр түрлі аурулар кезеңі болған кез еді.

If you allow one single germ, one single seed of slavery to remain in the soil of America... that germ will spring up... [Ernestine L. Rose (1810-1892) by a newspaper in Bangor].

... When the virus of slavery has once entered the veins ..., no subsequent effort seems capable of wholly eradicating it [Speech of Hon. Thaddeus Stevens Delivered in the city of Lancaster Sept 6th, 1865].

We believe that punishment of any administered by a lawless mob in any section is smallpox or any other malignant disease – it is contagious and has a tendency to spread over the country [egro Answers Ex-gov. Northern the New York Times May 28, 1899].

Our glorious, but tainted republic has been born to new life through bloody, agonizing pains. But this frightful Restoration has thrown it into cold obstruction, and to death. [Speech of Hon. Thaddeus Stevens Delivered in the city of Lancaster Sept 6th, 1865].

Тілдің байлығы мен даму дәрежесі лексикалық бірліктердің сандық мөлшеріне ғана айланысты емес, мағына молшылығы, сапасына да байланысты. Ал метафора – мағына масштабын кеңейтетін тәсіл. Бұған жоғарыда тілдің әртүрлі лексикалық қабаттарынан келтірілген мысалдар дәлел. Сөз туғызудың басқа тәсілдерінен метафораның негізгі айырмашылығы – сөз мағынасын ғана жаңартып, сырт тұлғасына фонетикалық, морфологиялық өзгеріс енгізбейтіндігінде. Тілдің сөздік құрамын байытудағы метафораның орнын анықтауда бұл айырмашылықты әрдайым есте сақтау керек [2, 53].

Әрбір жекелеген ұлт түсінігінде әлем әр түрлі көрініс табады. Бұл, әсіресе, тілде айқын байқалады. Яғни тілдегі әлем бейнесі адамның әлемді тануының негізі. Бұған Б.Уорф пен Э.Сепирдің көзқарастары тұрғысынан қарасак, әр түрлі ұлт осы ғаламды өзінше танып, өзінше пайымдайды. Демек, тіл біздің ата-бабаларымыздың “ғалам бейнесін” қалпына келтіруімізге мүмкіндік жасайды, тіл арқылы біз ата-бабаларымыздың “ғалам бейнесін” елестетеміз. Адам дүниетанымының басты элементі деп – ғалам бейнесін айта аламыз. Онда адамның дүниені тануының негізгі көріністері жинақталған.

XX ғасырдың соңғы жылдары дами бастаған тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі "адам-тіл-мәдениет" және "адам-тіл-ойлау" үштігіне сүйенетін гуманитарлық зерттеулердің жаңа бағыттарына жол ашты. Бұған дейінгі салыстырмалы-салғастырмалы түрде жүргізілген зерттеу жұмыстары құрылымдық-мағыналық бағытта ғана қарастырылып келсе, бүгінгі таңда антропоцентристік бағыттағы уақыт көшінде әртүрлі тілдерді салыстыра-салғастыра зерттеу ерекше қызығушылық танытуда [3;4]. Тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі. Бүгінгі күні адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесі ғылыми еңбектерде жиі көтерілуде. Осындай зерттеу жұмыстарында ұлттық құндылықтарға қатысты Мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл тек тұлғалық (формалық) жағынан ғана емес, сонымен қатар ол мағыналық, ұғымдық, мәдени-концептілік тұрғыдан жиі қарастырылып, талданатын болды. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, яғни дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырылған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады.

Бүгінгі ғаламдастыру, жаһандандыру саясатының аясында ғылымдардың даму көкжиегін жаңа бағыттармен кеңейту, қайсыбір ғылым саласы болмасын, оны "адами факторлармен, адами құндылықтармен" бірлікте қарастыру-адамзат өркениеті мен замана керуенінің алға тартып отырған кезекті талабы. Әлемдік қолданбалы және теориялық ғылымдардың ішіндегі негізгі қоғамдық, әлеуметтік коммуникацияның жетекші идеяларын жүзеге асыруда мақсат еткен тіл ғылымының қазіргі бағыт-бағдары ғасыр талабына толық жауап бере отырып, "адам-тіл-мәдениет" үштігінің аясындағы тың міндеттердің шешілуін көздейді.

Дүниенің тілдік бейнесіндегі саяси метафоралардың алатын орны өте қызықты да ауқымды мәселе. Саяси метафоралар әлемнің күнделікті тілдік бейнесіндегі үлгі-образ болып табылады. Олар адам мен қоғамның қасиеттерінің ұқсастығын сипаттауға негізделген. Сондықтан «саяси» метафоралары тізбесін белгілі бір тілдегі мәдениеттің үлгісі немесе символы ретінде қарастыруға болады. Метафоралық дүние бейнесінің түп негізінде белгілі бір этномәдени ұжымның сан ғасырлар бойы қоршаған ортаны меңгеруі, игеруі және өзгертуі процесінде қалыптасатын дүниені бейнелі, көрнекі етіп көруі және тануы жатады [5, 36]. Саяси метафоралар көбінесе адамдардың күнделікті тұрмыстық қарым-қатынасы аясындағы дүние бейнесін түзеді, сондықтан ол бейне қарабайыр тұрпатта болып келеді.

Сөзқосым бірліктерінің жасалуындағы, қолданысындағы метафораның тілдік құбылыс ретіндегі маңызын саралаған дипломдық жұмысымызда адамның ойлау, бай тәжірибесі арқылы жинақтаған білім қорының тілдегі әлем бейнесін түзеудегі рөлімен астасып жататынына көз жеткіздік. Метафораның танымдық қызметі тілдік барлық құрылымынан айқын байқалады. Метафора- тілдегі әмбебап құбылыстардың бірі. Ол тілдің аталымдық-когнитивтік сұранысын өтеуші болып табылады. Аталым жасауда метафора белсенді, өйткені жаңа атаулар тілдегі дайын таңбалардың

ассоциациялары арқылы жасалады. Метафоралардың жасалуына адамның ұқсата білу және ассоциациялы ойлай білу қабілеті себепші болады. Метафора - когнитивтік феномен, яғни адамның әлемді тануда жаңа ұғымдардың қалыптасуына жағдай жасаушы тілдік құбылыс.

Адамның әлемді тануы оның тікелей қатысуымен жүзеге асады, сондықтан метафора «антропоөлшемділігімен» ерекшелінеді. Қоршаған әлем адамның өз бақылауы, бағалауы, сезінуі, қабылдауы арқылы танылады. Соған сәйкес, метафора да «антропоөлшемді». Адам ойлау қабілетінде метафоралану, яғни әр заттың сипатын өзге затпен салыстыру, сол арқылы жаңа ұғым жасауда өте жиі қолданылады. Сондықтан адам ойының бейнелі көрінісі ретінде атаулар, оның ішінде көптеген сөзқосым атауларының да метафоралы ойлаудың жемісі ретінде қабылдануы орынды [6, 384].

Метафораның әртүрлі нысандар арасындағы ұқсатулары солар туралы түсініктер арқылы қалыптасады. Сонымен қатар, метафоралануға адамның эмоциялары, экстралингвистикалық білімі, тұрмыстық тәжірибесі кей жағдайда кездейсоқ түсініктер түрткі болып жатады. Адам тәжірибесі арқылы жинақталған білім қорындағы ақпараттардың өзара алмасуы танымдық үрдістермен байланысты. Когнитивтік-атауыштық метафоралардың жасалуында осы үрдістердің ізі жатыр. Сондықтан да, оны суреттеу, нақтылап көрсету қиынға түседі. Осындай атаулардың жасалуын сипаттау арқылы сөзжасамда бірліктердің туындауының астарында тіл жасампазы халықтың дүниені танып, қабылдау ерекшеліктерінің жатқанын байқаймыз. Тіл бірліктері жансыз таңба емес, адамның әлем бейнесін түзудегі нәтижелері деген тұжырымдаманың дұрыстығына көз жеткізе түсеміз.

Түрлі ұлт өкілінің өзіндік дүниетанымы, яғни ақиқат дүниені түсінуі, оны бағалауының принциптері, білімдері мен ақпараттарының негізінде пайда болған көзқарастары мен құндылықтарының әр алуан болатыны белгілі. Сондықтан, жұмыста тілдік ұжым мүшелерінің бітім – болмысын, мінез – құлқын, олар өмір сүретін табиғи ортасы мен тұрмыс – тіршілігінің ерекшеліктерін тілдік бірліктердің мазмұнынан іздей отырып, тіл этномәдени ұжымның тарихи, саяси дамуымен, салт – дәстүрімен, танымдық – тағылымдық құндылықтар жүйесімен, рухани және заттық мәдениетінің жәдігерлерімен тығыз байланыста зерделенді, ондағы адам факторы мәселесіне аса мән берілді. Зерттеу барысында түйген тұжырымдар мен қорытындылар мысалдармен нақтыланды.

Литература

1. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Очерк когнитивной теории метафоры //Русская политическая метафора: Материалы к словарю. – М, 1991. – 184-193 б.
2. Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект: Фил ғыл док дисс. - Алматы, 1999. – 284 б.
3. Жумагулова Б.С. Способы вербализации концептов дом, долг в русском, казахском и английском языках: Автореф. дис. канд. - Алматы, 2002. -20б.
4. Қайдаров Ә.; Ақтамбердиева З.; Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі.-Алматы, 1992. – 69-72 б.
5. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале //Русская речь. – М: Наука, 2001, №1. – 35-38 б.
6. Маккормак Э.// Теория метафоры. – Москва: Прогресс, 1999. – 356-386 б.

Рысбаева Г.Қ.

Нұр-мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, ф.ғ.д.
e-mail: guldarhan@inbox.ru.

Исаева Ж.Т.

С. Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, ф.ғ.к.

Тұңғышбаева Ғ.Ж.

С. Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, аға оқытушы

ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ «ЖАРАТУШЫ КҮШТЕР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ

Түйін: Бұл мақалада ұлттық дүниетанымдағы «жаратушы күштер» концептісінің этнолингвистикасы қарастырылып отыр. «Культ» концептісі қандай да болмасын халықтың рухани-мәдени концептілер жүйесінде өзіндік орны бар концептілерінің бірі. Рухани мәдениет адамдардың қоршаған дүниеге көзқарасы, діни танымы, наным-сенімі, мінез-құлқы, қабілеті, т.б. ұғымдар арқылы танылады. Құлт өзінің абстракциялы сипаттамасы бойынша өте күрделі. «Культ» концептісі жүйесіндегі «сыйыну», «жалбарыну», «табыну», «құрметтеу» сөздерінің тілдік-танымдық моделі ерекше мәнге ие. Концепт арқылы халықтың ұлттық дүниетанымын, ой-өрісін, білімін анықтауға болады.

Түйін сөздер: «Культ» концепті, антропоцентризм, сыйыну, табыну, бас ию, құрметтеу, фрейм, сценарий, концептілік өріс.

Резюме: В этой статье рассматриваются этнолингвистическая концепция «творческой силы». Каким бы ни был концепт «культ», он является одним из своеобразных концептов в духовно-культурной концептуальной системе народа. Духовная культура познается через воззрения человека на окружающую среду, религиозные взгляды, верования, характер, способности и т.д. по своей абстрактной характеристике культ является очень сложным. В системе концепта «Культ» когнитивно-языковые модели слов «сыйыну», «жалбарыну», «табыну», «құрметтеу» имеют особой значение. Через концепт можно определить национальное мировоззрение, мышление, знания народа.

Ключевые слова: концепт «культ», антропоцентризм, поклонение, моление, фрейм, сценарий, концептуальное поле.

Summary: This article discusses the ethno-linguistic concept of "creative power." Whatever the concept of "Cult" is one of the original concepts in the spiritual and cultural conceptual systems of the people. Spiritual culture is known through the views of man according to on the environment, religious views, beliefs, character, abilities and notion of the cult is very complex. In the system of the concept of "Cult", the cognitive-linguistic models of the words "syiynu", "jalbarynu", "tabynu", "kurmteu" have special importance. Through the concept it is possible to define a national outlook, thinking, knowledge of the people.

Key words: concept of Cult, anthropocentrism, worshipping, praying, frame, script, conceptual field.

Қазіргі кезде антропоцентристік парадигма негізінде халықтың сан ғасырлық дүниетанымы, ділі, мәдени құндылықтары мен салт-дәстүріне қатысты тілдік бірліктер, яғни тірек сөздер, тұрақты сөз тіркестері, сөйлемдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздерді «Әлемнің тілдік бейнесі» теориясы тұрғысынан қарастыру тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Дүниетанымдық құрылымдардың бірі – концепт. «Концепт – жадының, ментальді қордың, тұжырымдау жүйесінің әр адам санасында көрініс табатын бүкіл әлемнің мазмұнды да белсенді бірлігі» [1;90]. Адам санасындағы білім әртүрлі тілдік құрылымдар арқылы көрініс табатындығы жайында В.А.Маслова: «...елестету, схема, картина, фрейм, сценарий (скрипт), гештальт» сияқты бірліктерді адам танымындағы ақпараттарды сыртқа шығаруда қолданылатын тілдік құрал деп есептеген. А.Ислам концептіге мынадай анықтама береді: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [2;62]. Демек, концепт – белгілі бір танымды айқындайтын тірек сөздер көлемінде танылатын ұлттық болмысқа негізделген санадағы ақпараттар бірлігі. Белгілі бір концепт түсінігі тек тіл арқылы ғана емес, сонымен

қатар тілдік емес құралдар арқылы танылады. Бүгінгі таңда қоршаған дүниенің концептуалдық бейнесін қалыптастыратын концепт түрлерінің бар екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденуде.

«Концепт» ұғымының ойсурет, схема, фрейм, сценарий, метафизикалық концепт сияқты түрлері бар. Кез келген концепт когнитивтік тілдік бірліктер арқылы, олардың әр түрлі құрылымдық модельдері арқылы тілде көрініс табады. Біз өз жұмысымызда ойсурет концептісін тілдік материал талдауда қолданамыз. Ойсурет – концепт қалыптастыру операциясының ең күрделі формасы. Ойсурет санада суреттеу тәсілі яғни бейне, символ, метафораның көмегімен танылады. Ойсуретті адам қиялынан (фантазия) туындаған концепт-мифтерде де кездестіруге болады. Концептінің ойсурет құрылымда танылған формасы көркем мәтінде жиі көрініс табады. Мысалы, «жаратушы күштер» концептісіне қатысты: алла жар болсын, алланың құлағына шалынсын, тәңір жарылқасын, құдай сақтасын, құдай тілеуінді берсін, құдайға құлшылық ету, алладан жәрдем сұрау деген сияқты тіркестерін келтіруге болады.

«Жаратушы күштер» концептісі - көзге көрінбейтін, бүкіл әлемді жаратушы, жарылқаушы ерекше күштер. Ұлттың ерекше дүниетанымды, рухани өмірді әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан түсінуде басты компонент болып табылатын концептінің басты белгілерінің бірі - оның мәдени реңге, бояуға ие болуы. Сондай мәдени бояуға ие концептілердің бірі - ұлттық дүниетанымдағы «жаратушы күштер» концептісі. «Жаратушы күштер» концептісіне «құдай, алла, тәңірі» культтік сөздерін жатқызамыз. «Жаратушы күштер» концептісімен байланысты тілдік құрылым бір күннің жемісі емес, ғасырлар бойы жасалып, өшпей, ұмытылмай, өз мәні мен күшін жоймай бүгінге дейін келіп отыр. Бұл ұғымның ұлттық санамызда белгілі, анық тұстарына қарағанда тылсым, жасырын тұстары көп.

«Жаратушы күштер» концептісінің бірі - «Құдай» концептісі түркі халықтарында әр түрлі айтылғанымен, лексикалық мағынасы бірдей, «бар әлемді жаратушы, құдірет иесі, тәңір, алла, жасаған» дегенді білдіреді. Құдай сөзі парсы тілінен енген, құдай – ұйғырша – «худа», түркменше – «худай», өзбекше – «худо», татарша – «ходай», қырғызша – «кудай», қарақалпақша – «қудай» деп аталады. Башқұрт, қарашай-балқар тілдерінде алла, құдай, тәңірі сөзі «алла, аллах» деп аталады.

«Құдай» сөзі кейде «құда» сөзімен ауыстырылып та айтылады. Құда сөзі құдай сөзінің қысқарған түрі. Құдайдың құдіреті, құданың құдіреті – алла тағаланың кереметі деген сөз. Мысалы, Бір күні кемпір құдайдың құдіретімен дым сезбей ауырыпты /Қазақ ертегілері/. Құданың құдіреті, қой аузынан шөп алмайтын секілді еді, аяқ астынан желік етіп, қағынып шыға келді /О.Сәрсенбаев/. Құдай сөзінің синонимі ақ сөзі. Ақ сөзі кейбір түркі тілдерінде құдай деген мағынаны білдіреді [3;16]. Ескі діни ұғым бойынша ақ сөзінен «киелі», «қасиетті» ұғымның нышаны байқалады. Ақ сөзіне байланысты мынадай сөз тіркестері туындаған: ақ бата, ақ тілек, ақ ниет, ақ жауын, ақ сары бас құдайы немесе боз қасқа құдайы, құдайына ақ сары басын айту, т.б. Ақ сары бас құдайы – береке, бақыт үшін берілетін садаққа, құрбандық. Мысалы, Мен Абайға кінә қойдым. Елде қатын-бала сені уайымдап түн ұйқысын төрт бөліп, құдайына ақ сары басын айтады... Сен болсаң, шалжиып жатқаның мынау, – деді /М.Әуезов/.

«Алла» концептісі – араб тілінен алынған, «Аллаһ» деген ұлы жаратқанның есімі, қазіргі қалыптасқан дүниетанымымызда Алла тағала күллі ғаламды жаратқан күллі адамзаттың тәңірісі. «Алла» есімі үнемі бас әріппен жазылуы шарт. Алла сөзі – ұйғырша, татарша, түркменше, башқұртша, қарақалпақ тілінде «алла» деп аталса, қарашай-балқар тілінде «аллах», өзбек тілінде – «оллох» деп аталады. Алла – тіршілік дүниені және қиямет-қайымды жаратушы Құдай есімі. Ислам дәуіріне дейінгі арабтардың (негізінен Меккенің) Құдай ретінде сыйынған белгілі адамдарының қабірі. Алла исламда жалғыз Құдай, адамдарға өзінің елшісі ретінде Мұхаммедті жібереді. Исламның қысқаша сенім-ұраны: «Алла мен оның елшісі Мұхаммедтен басқа ешқандай жаратушылар жоқ». Мұсылмандардың наным бойынша Құран Алланың өз сөзі. Алла бұл сөзін Мұхаммедке тікелей өзі немесе періште арқылы жеткізген екен. Мұсылмандардың құдайы Алла – өзінің жаратылысынан жалғыз, оның басқадай «серігі жоқ». «Алладан басқа құдай жоқ» дегенге сену ислам дінінің негізгі парызы болып саналады.

Құран уағызының негізі – Алланы дәріптеу болған. Алла ұғымының мұсылмандар арасында әр түрлі болғанымен Мекке мен Мединедегі кезеңінің құрандағы түсініктемесінде айырмашылығы жоқ. Құранның мазмұны да, тақырыбы да бір ғана Аллаға сену болғандықтан, көп құдайлы пұтқа табынушылыққа қарсы тұрған. Алла – жалғыз, оның ешқандай «теңдесі» жоқ. «Алла – жалғыз,

Алла мәңгілік, ол тұмайды, оны ешкім туған жоқ, оған тең келер ешкім жоқ». Құранда Алланың құдіреттілігі, қалтықсыздығы және ұлылығы туралы үнемі айтылып келеді. 18 мың ғаламның барлығы Аллаға бағынғандықтан дүниеде оның әмірінсіз ештеңе істелмейді, тіршіліктің дамуы оның әмірі негізінде ғана жүреді. Құран дұғасы осыны дәлелдейді. Сондықтан Алла өзі жаратқан дүниеге әмірін жүргізеді, демек тіршілікті дамытады, өзгертеді, барлық құбылысты өзі жасайды. Алла адамзатқа өте қайырымды, себебі ол адамның санасына сенеді, адамға кешірімді. Адам Алла құдіретіне сенгендіктен, өзін Құдайдың «құлымын» деп түсінгендіктен, дін жолына түсіп, Құдайға құлшылық етеді. Құдайға құлшылық етуші мұсылман қауым, тіршіліктегі барлық құбылысты Алла ісі деп түсінеді [4;9]. Құранда алла «қайырымды», «ақылды», «дана», «жасаған дүниенің билігін қолында ұстаған» [5] деген эпитеттермен суреттеледі. Әрбір мұсылманның негізгі борышы – Алланың құлы екендігін мойындау, басқа құдай бар дегенге сену кешірілмес күнә деп саналады. Құран бойынша, Алла – «жаратушы, жоқтан бар етуші, бір нәрсені кейіптеуші /мүсіндеуші/, ол ең сүйікті есімдер иесі. Жер-көктегі жаратылыстың бәрі оны дәріптейді. Ол – үстем /жеңімпаз/, әрі данышпан» /Хашр сүресі/. Жаратушы Алланың 99 есімі бар. Тәспийқтың тастарының саны тоқсан тоғыз болатындығы сондықтан. Шын тақуа әр тасты тартқанда Алланың бір есімін айтып отыру қажет. Мысалы: ар-Рахману, ал-Хусна, ар-Рахиму, ал-Малику, ас-Саламу, ал-Халику, ал-Ғаффару, ал-Қаһһару, ал-Қабиру, ал-Қадиру, ал-Аууалу, ал-Ахиру, ан-Нуру, ас-Сабуру, ас-Садику, т.б. Осы тоқсан тоғыздың ең құрметтісі – ар-Рахману, ар-Рахиму атты есімдер. Рахман Алланың шексіз мейірім, шапағат иесі екенін білдірсе, Рахим іс жүзінде көмек, рақым жасаушы екенін көрсетеді. Сондықтан бұл есімдерді дұға оқыған сайын қайталап отыру керек [6;26-27]. Біз Алланың «Көркем есімдерінің» тілімізде кісі есімі ретінде жиі қолданып жүргеніне көп мән бере бермейміз. Алланың тоқсан тоғыз есімінің ең құрметтісі – ар-Рахману, ар-Рахиму атты есімдер. Рахман Алланың шексіз мейірім, шапағат иесі екенін білдірсе, Рахим іс жүзінде көмек, рақым жасаушы екенін көрсетеді. Қысқасы Рахман – мейірімді: Рахман/Рақым, Рақманқұл, Рахман, Рахманбек; әр-Рахим рақымды: Рақым/Рахым, Рақымжан, Әбдірахым, Рахима (әйел есімі); әл-Малик – бүкіл жаратылыстың иесі: Мәлік, Мәлікбай; әл-Халиқ – жаратушы: Халық, Халықберген, Әбдіхалық; әл-Қадир – құдіретті: Қадыр, Әбдіқадыр, Қадыржан, т.б.

«Жаратушы жалғыз – Алла», «Жалғыздық бір Аллаға жарасады» дейміз, бұл тіркестердің астарында үлкен мән жатыр, егер адам баласына қатысты айтылғанда, адам баласына жалғыздық жараспайтынын, жалғыздық тек Аллаға жарасатынын түсіндіреді.

«Он сегіз мың ғалам» тіркесі «әлемдегі барша тіршілік» дегенді аңғартатыны белгілі. «Он сегіз мың ғаламды жаратушы жалғыз – Алла» деп те айтылатын, кейде «он сегіз мың әлемді билеуші бір құдай» деген де фразеологизмдер кездеседі. Мысалы,

Өзі қақтың жолында
Он сегіз мың ғаламның,
Он бесі бар қасында
Жеті кәміл бабасы
Келді жетіп қасына /«Қобыланды батыр»/.

Жаратқан, жаратушы, жасаған, жасаған ием, ие дегендер – алла, тәңір, құдай сөздерінің қазақша баламасы. Олар да «бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі, яғни құдай, алла, тәңір, жаратушы» деген мағынада жұмсалады. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жыраулары поэзиясындағы діни-ағартушылық ағымда Бекенқұл ақынның «Жаратушым, мен сені...» деген өлеңінде «Жаратушым» деп Аллаға сыйынады, жалбарынады. Алланы «пірім» немесе «күнім» деп мадақтайды. Өлеңнің мазмұны адам баласын жаратушы Аллаға сыйыну, оның жолының ақ екенін, сол ақ жолмен жүрген адамдардың – мұсылман баласының бақытты болатынын дәлелдегісі келеді. «Жаратушы – Алланың жолы – нұрлы жол, ақ жол» деген ойды жеткізеді.

Діни ағартушы ақынның «Жаратушым, мен сені» деген екі шумақ өлеңінде былай делінген:

Жаратушым, мен сені
Пірім, күнім деп сенем.
Тек өзіңе, өзіңе,
«Жәрдем берші» деп келем.
Жаратушы, ақ жолың
Бізге ғана жақ жолың.

Бізді бақытты ететін,
Сенің нұрлы хақ жолың... [7;122].

Өлең шумағындағы «Ж а р а т у ш ы» – діни ұғым бойынша, бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі [8;6,682]. – Жаратушы-ау, жазуың осылай ма еді! /А.Жүнісов/. Хат жаздым сәлемнама Манатжанға, Бетіне жанның бәрін қаратқанға. Бір алла осы аруға кез келтір деп, Жылаймын ергелі-кеш жаратқанға /Айтыс/. Жаратқан сөзі «жалғыз», «алла», «құдай», «бір құдай», «жаппар», «ием», «тәңір» сияқты культтік сөздерімен тіркесіп келіп, «жаратқан алла», «жаратқан жалғыз алла», «жаратқан құдай», «жаратқан бір құдай», «жаратқан жаппар құдай», «жаратқан ием», «жаратқан тәңір» деген сөз тіркестер жасауға қатысады. Осындай сөз тіркестерінің мағынасы «жаратушы құдай, тәңір, аллатағала, жасаған ие» деген мағынада жұмсалады. Ж а с а ғ а н – құдай, алла, тәңір, жаратушы деген мағынаны білдіреді [9;250]. Жасаған ие күннің жылуын, кемпірқосақтың болуын, ауаның жұпар иісін алып сөнбес, сембес ғажайып гүл өсірді /М.Мағауин/. Жасағанның қылығы күшті дейді, Сырлы аяққа бал құйып ішті дейді /Батырлар жыры/. Жасаған сөзі «алла», «құдай», «ие», «ием», «тәңір» сияқты культтік сөздерімен тіркесіп келіп, «жасаған алла», «жасаған құдай», «жасаған ие», «жасаған ием», «жасаған тәңір» деген тіркестер жасауға қатысады. Осы тіркестердің мағынасы жаратушы құдай, алла, тәңір, жаратушы деген мағынада. – Е-Е... Сүйтпей тағы не қылар дейсің... Ей, жасаған алла-ай! Елді құртпаса не қылсын?.. /Ж.Аймауытов/. И е – алла тағала, құдай, жаратушы, тәңір дегенді білдіреді [10; 4,424]. Байларды шалқар көл қылған. Кедейді құла шөл қылған. Жарлығы күшті иенің /Батырлар жыры/. Ие сөзі «жаратқан», «жасаған», «тәңір» сөздерімен тіркесіп, «жаратқан ие», «жасаған ие», «тәңір ием» деген тіркестер жасап, «алла, жаратушы, жасаған, құдай» деген мағынада жұмсалады. Алла, құдай. О, жаратқан ием! Алдымен атыңды айтып, жалбарынам /Б.Момышұлы/. Алла, құдай. «Жасаған ием, жар бола көр» деп күбірлейді ішінен /С.Алдабергенов/.

«Құдай, алла, тәңірі» культтік сөздері араб тілінен енген «құдірет, жаппар, хақ» сөздерімен көбінесе тіркесіп қолданылады. Жаратқан, жаратушы, жаппар, жасаған, жасаған ием, ие дегендер – алла, тәңір, құдай сөздерінің қазақша баламасы, синонимдес сөздер. Бұл сөздердің айтылуы басқа болғанымен лексикалық мағыналары бірдей. Олар да «бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі, яғни құдай, алла, тәңір, жаратушы» деген мағынада жұмсалады. Сондықтан адамдар әр уақытта осы күштерге жалынып, жалбарынған. Адамдар өздерінің бір-біріне жасаған жақсылық-жамандық әрекеттеріне жауап ретінде осы күштерге байланысты қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерін қолданған. Жаратқан, жаратушы, жаппар, жасаған, жасаған ием, ие дегендер тек қана алғыс, тілек мағынада қолданылады.

Түркі тілдерінде өте ерте заманнан келе жатқан культтік мағынада жұмсалатын сөз – «тәңірі». «Тәңірі» концептісі алтай тілдерінен алынған «аспан», «көк» деген мағынаны білдіреді. Ежелгі түркі ескерткіштер тілін зерттеуші А.Махмұтов «тәңірі» сөзі түркі орхон жазуларында көк/аспан және құдай деген ұғымды білдіретінін көрсетеді [3;84]. С.Е.Малов: «Қан теңір по рассказам уйгуров главное высшее шаманское божество «қан теңір» /или қан деңір, т.е. небесное божество/ букв. /царь неба/», – дейді [12;62]. Тәңірді аспан құдайы деп түсіну ертеде қазақ ұғымында да болған. Егер, «оның басына бір жаман іс түсетін болса, ол басын көтеріп, «бир тәңри» деп зарлайды. Мұнысы түрікше «бір құдай» деген сөзі», – дейді Ибн-Фадлан [13;1,114]. «Тәңірі» сөзінің ежелден түркі тілдеріне меншікті сөз екендігін түркі халықтарының мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын, бүкіл әлемге әйгілі болған Орхон ескерткіштеріне (VIIIғ.) арналған құлпытастағы жазулардан көруге болады. Дания ғалымы Копенгаген университетінің профессоры Вильгельм Томсен Орхон жазуының «кілтін» тауып, сырын ашады. Орхон өзені бойындағы табылған үлкен тастағы жазудың ішінен түрік тәңірі деген сөздерді оқиды. В.Томсен ашқан алфавитті қолданып, академик В.В.Радлов 1894 жылы Орхон ескерткіштерін тұңғыш рет орыс тіліне аударып, текстің нұсқасын латын әліппесімен береді.

Мәселен, «Күлтегін», «Тоныкөк» ескерткіштеріндегі:

Күлтегіннің үлкен жазуында:	Аудармасы:
Үзе көк теңірі,	Биікте көк тәңірі,
Асра йағыз йір қылынтукда,	Төменде қара жер жаралғанда,
Екін ара кісі оғлы қылынмыс.	Екеуінің арасында адам баласы

жаралған.

Кісі оғлынта үзе ечүм апам
Бумын қаған, Істемі қаған
олурмыш.
Олурыпан, түрк будуның
илін, төрүсін тута бірміс,
іті бірміс.

Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған
отырған.
Отырып, түркі халқының
Ел-жұртын қалыптастырған,
иелік еткен.

Күлтегінің кіші жазуында:
Теңрі тег, теңріде болмыш
Түрк Білге қаған,
Бұ өдке олуртым.

Аудармасы:
Тәңірдей тәңірі жаратқан
Түрік Білге қаған,
Бұл шақта отырдым.

Тонькөк жазуында:
Теңрі йарулқазу!
Бікүл түрк будунқа
йаруғлуғ йағуғ келтүрмедім.
Төгүнлік атуғ йүртмедім.

Аудармасы:
Тәңірі жарылқады!
Бүкіл түркі халқына
қарулы жау келтірмедім,
Атты әскер жолатпадым. –

деген жазулар соған дәлел [14;44,76]. Демек, ертеде ата-бабаларымыздың ұғымында Тәңір жер мен судың, көк пен жұлдыздардың және адамның жаратушысы болған. Яғни, «Тәңір» – байырғы түркілердің табынатын, жаратушы жалғыз құдайы». Түркілердің мына мақалы да осының дәлелі: Түн күн тапұн Тәңірге бойнамағыл, Қорқұп анар еимену ойнамағыл – Бой тартпа, Тәңірге күн-түн табын, Одан қорқып, именгін, ойнамағын. «Күндіз-түні Ұлы Тәңірге табын, түзу жолдан шығып кетпе, бас тартпа; Ұлы Тәңірден именіп, ұял, қорық, ойнама». Сондай-ақ, «Тәңірі» сөзінің бірнеше мағынасы болғанын көреміз. Солардың ең алғашқысы, тұңғыш ұғымы – «аспан, көк». Екінші мағынасы, кейінгі дәуірлерде түркі тайпаларына араб, парсы тілдерінен ауысқан – «Алла», «Құдай» атаулары орнына жұмсалған. Мұның өзі «табиғат пен адам баласын билейтін құдіреттің мекені – аспан, көк» деген сенімнен туғаны күмән туғызбайды.

«Құдай, алла, тәңірі» культтік сөздерімен «бір» сан есімі немесе «жалғыз» сөзі анықтауыштық қызметте жұмсалады. Сонымен қатар, бір саны – белгілі бір бүтіндік, бірлік және өркениеттік, абсолюттік тыныштықты, жалпы ұғымды білдіреді. Ол тек Алла мен Ғарышқа тән. Тіліміздегі бір құдайға тапсырды, бір құдайға сыйынды, бір құдайдан тілеп алды, бір құдайдың ұрғаны, бір аллаға тәуекел қылды, бір аллаға тапсырды, бір алладан сұрады және он сегіз мың ғалам, т.б. тіркестері дәлел. Мысалы, Он беске келгенше Шаманбайдың қойын бақтым, бір құдайдың атқаны /Ж.Аймауытов/. Жасы жиырмаға келсе де, ісі әлі шалағай. Алды-артын ойлап сөйлеуді, ойлап істеуді қашан үйренерін бір құдай білсін /Б.Нұржекеев/. Бірінші тілек тілеңіз: Бір аллаға жазбасқа. Екінші тілек тілеңіз: Пиғылы пасық залымның Тіліне еріп, азбасқа /Б.Қалқаманұлы/. Бір тәңірден тілеген, Қазам жетсе өлемін /Батырлар жыры/. Кейде алла, құдай, хақ сөздеріне «тағала» тұлғасы қосарланып, «алла тағала, құдай тағала, хақ тағала» деп те айтылады. «Тағала» сөзі де араб тілінен ауысқан, ал мағынасы – «тәңір, құдай, жаратқан» дегенді білдіреді [8;1.227]. Бір сан есімі көбінесе «құдай, алла, жаратушы, жаратушы ием» сөздерімен тіркесіп көп қолданылады. Кейде «бір» сөзінің орнына синонимі «жалғыз» сөзі айтылады. Өйткені бүкіл дүниені, адамзатты, жан-жануарларды жаратушы жалғыз. Ол – құдай, ол – алла, ол – жаратушы ием. Яғни діни түсінік бойынша «бүкіл дүниені, адамзатты жаратушы» деген мағынада жұмсалады. Бұл культтік сөз тіркестерін көркем мәтінде жиі кездестіруге болады. Мысалы, Алла тағаланың жаратқан ғаламын тамашалап жүрмін. Басқа еш нәрсе маған қажет емес... /Ж.Аймауытов/. Әуелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан /Абай/. Сонда Тарғын сөйледі: Хақ тағала құдайым, Ақ тарыдай ақтарып, Шешіп жаздың белімді! /«Ер Тарғын»/.

Қазіргі дүниетанымымызда «құдай, алла, тәңірі» концептісінен туындаған сөз тіркестерінің аясы өте кең. Осы культтік сөздердің тірек болуымен алғыс, қарғыс, бейтарап мағынада қолданылатын, этносқа тән дүниенің тілдік бейнесін танытатын когнитивтік бірліктер, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер көптеп саналады. Тілімізде алғыс мәнді сөздерге бата беру, жақсы тілек айту сияқты сөз тіркестерінің де қатысы бар. Тілек сөздерінің бәрі де жақсылық тілеу ниетімен айтылады. Көркем шығармаларда бата сөздер ғасырлар бойы өңделіп, қырланып, қазіргі

дамыған деңгейге жетті. Тарихи даму барысында оның өне бойына қазақ халқының сан ғасырлық тарихи өмірі, еңбегі мен тұрмыс-тіршілігі орын тапты, оның жүздеген жылдар бойы қалыптасқан көркемдік-эстетикалық, діни-философиялық көзқарастары, биік мұраттары, қала берді жаратылысындағы өзіне тән психологиялық ерекшеліктері мен менталитеті бейнеленеді. Мысалдар, Құдайым жарылқасын, бай қылсын, төрт түлігін сай қылсын! Кетпес дәулет берсін! Кең пейіл берсін! /А.Байтұрсынов/.

Алғыс және қарғыс мәнді когнитивті бірліктер түркі тілдес халықтардың көпшілігінде кездеседі. Мәселен, «алғыс» сөзі алтайлықтарда, татарларда «алқыш, алқыш сос», қарашай-балқарларда «алгыш», сахаларда «алғыс», әзірбайжандарда «алгыш», қарқалпақтарда «алғыс» деп аталатын тілек араб сөзінен алынды, әрі кейінгі бата сөз үлгілерінің мазмұнына да исламның тигізген әсері мол. Қазақ, қырғыз халқында бата айтылады да, қарашай-балқар, татар тілдерінде алғыс сөзі «алгыш», «алқыш» деп аталып, үнемі тілек мағынасында қолданылады. Мысалдар, қарашай-балқар тілдерінде: «Аллах джол берсин!» – «Алла қолдасын!» «Аллах онъартсын!» – «Алла оңғарсын!» деген мағынада. Татарлар «құрбандық шалу» мейрамында құдайға құлшылық жасап, сыйынып, алғыс, тілек айтып «алқышлар» (алғыстар), «теләкләр» (тілектер), «догалар» (дұғалар) оқитын болған. Мысалы, «Йоллык догасынан» үзінді келтірейік:

Ут Анабыз, сиңа қорбаан бирәбез, кабул ит!

Ут Анабыз, барча кайгыларыбыздан, бәла-казаларыбыздан,

Хәсрәтле-уйларыбыздан, яман чирләрдән,

Зәһәр нурлардан тәнебезне-күңелебезне арула!

Бөек Тәңрем! Атам минем! газиз углың сиңа ялвара!

Күк Тәңрем! Синең көчең күәтең, көдрәтең артсын!

Олыг Тәңре! Үзең ярлыка барлыка языклардан!

Кайраккан, Кайраккан! Алас! Алас!

* * * *

Чулпан бабай мал бирсен,

Зәңге бабай юл бирсен,

Умай-ана углы бирсен,

Кызыр-Батман кул бирсен! [15;30].

Бұл үзіндіден татар халқының «Ут Ана», «Бөек Тәңрем», «Күк Тәңрем», «Умай-ана» тірек сөздерін жиі қолданып, құрмет тұтатыны, қазақ халқындағы «От ана», «Көк Тәңірі», «Умай ана» культтік сөздермен мәндес, лексикалық мағыналары ұқсас дүниетанымдық бірліктер.

Жоғарыда келтірілген алғыс мәнді культтік фразеологизмдер адамның жағымды көз-қарасын білдіретін, бір-біріне деген достық, жолдастық, туыстық, ізгілік қарым-қатынасы әрекетіне қатысты пайда болған. Ал, қарғыс мәнді культтік фразеологизмдер жағымсыз жағдайда айтылады. Балаға да, үлкенге де айтылатын ортақ қарғыстар: құдай атқыр, құдай төбеңнен ұрғыр, құдай жазаңды бергір, құдай көрсетсін, құдай ұрсын, алла бұйыртпасын, алла жазаңды берсін, тәңір тапсын, тәңір алғыр, т.б. Мысалдар, қарашай-балқар тілінде: «Аллах урсун!» – Құдай ұрсын! түрік тілінде: «Allah cezasini versin!» – Алла жазасын берсін! «Allah canini alsin!» – Алла жаныңды алсын! деген мағынада жұмсалса, ұйғырша: «Худайым урсун!» – Құдай ұрсын! «Алла жазасын берсин!» – Алла жазасын берсин! деген мағынада жұмсалады. Бейтарап мәнді фразеологизмдерге сөйлеу стилінде болсын, кітаби-жазба стильдерінде болсын жалпылама қолданылатын тұрақты сөз тіркестері жатады. Олар: тәубешілік сөздер, шошынғанда айтылатын сөздер, кешірім сөздер, табалау сөздер. Тәубешілік сөздерге: Құдайға шүкір! Аллаға шүкір! Бергеніңе шүкір! Құдая тоба! Құдай тағала! Тәубе! Тәубе! Тіл, көзден сақта! Пәле, жалаңнан сақта! Шүкір-шүкір! Құдай куә! Құдай ақы! Құдай деген! т.б. сөздер және сөз тіркестері жатады. Өзінің тағдырына, құдайдың бергеніне риза болған, жұмысының оң басқанына, жолы болғанына риза болған, бала-шағасы, өзіне жететін дәулеті бар адамдар соған тәубе қылып, тәубеге келіп, қанағаттанарлық сезімін білдіргенде осы сөздерді айтады. Бұл адамгершіліктің, парасаттылықтың белгісі. Мысалы, «Құдайға шүкір» – бұл күніме тәубе деген мағынада; бір нәрсеге көңілі толып, қанағат ету кезінде айтылады. Құдайға шүкір, оң қолым таза, аузым оймақтай! /Ж.Аймауытов/. Шошынғанда айтатын сөздер: Астапыралла! Алла-ай! Алла сақтасын! Құдай-ай! Сақтай гөр! Жасаған-ай! Ойбай-ай! О, тоба! Құдая тоба! О, тәңірім! Қу құдай! Жаппар құдай! Шұнақ құдай! т.б. Мұндай сөздер және сөз тіркестерін тосын жағдайда,

қорыққанда, шошығанда жағасын ұстап тұрып айтады. Осыдан келіп «Жағасын ұстады» деген әдет шыққан. Кешірім сөздер: болары болды, оқасы жоқ, қайтер дейсің, өтті-кетті, құдай үшін кештім, құдай үшін, т.б. Кешірім сөздері көбінесе кешірушінің аузынан шығады. Жай, баяу айтылады, қатты сөз де, күлкі де болмайды. Құдай үшін, құдай үшін айтып бер дегендер өтіну, жалыну, жалбарыну кезінде айтылады. Табалау сөздер: Құдай тапқан екен! Құдай тапсын! Алла жазасын берсін! Тәңірі тапсын! Қарғыс жібермеген екен! Көрінде өкірсін! Асқанға тосқан! Әй, бәлем-ай! Бәлемге сол керек! Оған ол да аз! т.б. табалау сөздері халық ішінде бір-біріне қас-жаулар немесе біреуден зәбір көріп өш ала алмағандар өз дұшпандары бақытсыздыққа ұшырағанда әдет бойынша айызы қанып, отырған орнында құйрығын жерге түйіп табалаған кезде айтылады. Бейтарап мәнді тіркестерге тағы мынадай: аққа құдай жақ, құдайға расы, құдайға қылып наланы, құдайға шет болу, құдай сәтін салса, құдайдың зарын қылды, құдай сүйер қылығы жоқ, алла сүйер қылығы жоқ, құдайын ұмытты, құдай алдында сұраусыз, құдай тұзымды көтерсе, құдайы берді, құдайы қонақ, құдайы көрші, алланың болар әмірі, тәңір жолы, тәңір бұйрығы, алла ісі, т.б. сөз тіркестері жатады. Мысалдар, «Құдайға шет болма» – құдай алдында айыпты, күнәһар болма. Тұңғышбай кетсе, енді мен оқи алармын ба? әлде үйді құдайға тапсырып, кетіп қалам ба? Қой ... құдайға шет болармын ... /Ж.Аймауытов, Шығ./ Мысалы, «Құдай сүйер қылығы жоқ» – оңып тұрған жоқ, жексұрын, сүйкімсіз, қылығы теріс, мінезі шәлкестеу адам жайлы айтылады. Рас, айтасыз, Абай, бұ қаланың Есберген, Кәріпжандай саудагерлерінің де құдай сүйер қылығы жоқ. Қырдың момын керуені кездесе, «құдайға қарайық» деп біз де тұрмаймыз – деп қалжың айтқан /М.Әуезов/.

Түркі тілдес халықтарда «құдай», «алла» концептісі мақал-мәтелдер де кездеседі. Мысалдар, қарашай-балқар тілінде: «Аллах адамны джарлы этерге тебресе, алгьп бурун ақылын алады» – «Алла адамды бақытсыз етейін десе, ақылынан адастырады». «Аллах берген да этер, алгьан да этер» – «Алла өзі береді, өзі алады»; түрік тілінде: «Allah gumus kariyi kaparsa altin kariyi acar» – «Алла күміс есікті жапса, алтын есікті ашады» дегенді білдіреді.

Қорыта келгенде, ұлттық дүниетанымдағы «жаратушы күштер» концептісінің когнитивтік моделін - «Құдай», «Алла», «Тәңірі» синонимдес концептілер арқылы анықтап, этностық дүниетаным мен салт-дәстүрге, наным-сенімдерге қатысты байырғы лексикадан қалыптасқан когнитивтік бірліктерге этнолингвистикалық талдау жасалды. «Құдай», «Алла», «Тәңірі» тірек-сөздерімен келген культтік фразеологизмдердің түркі халықтарының дүниетанымдық жүйесінде алатын орны айырықша, мифтік-танымдық бірліктер болып табылады. Адам санасында дүниенің көрінісі когнитивтік құрылым, когнитивтік бірліктер арқылы іске асырылады. Бейне когнитивтік модель қалыптастыратын адам есімдері: Құдайберді, Құдайберген, Құдайқұл, Аллаберген, Алдаберген, Алла, Аллажар, Тәңірберген, Жаппар, Жаппарқұл, т.б. кездеседі.

Әлемнің тілдік бейнесі «Алла», «Құдай», «Тәңірі» концептілер негізінде құрылып, когнитивтік бірліктер алғыс, қарғыс, бейтарап мағынада қолданылады. Ал, араб тілінен енген құдірет, жаппар, хақ, раббы және қазақ тіліндегі жаратқан, жаратушы, жаппар, жасаған, жасаған ием, ие деген культтік сөздерден туындаған когнитивтік бірліктер тек қана алғыс, тілек мағынада қолданылады. Алғыс, қарғыс және бейтарап мәнді сөз тіркестері ауызекі тілде көп қолданылатын тілдің лексикалық байлығының бір көрсеткіші және қазақ тілінің лексика-фразеологиялық жүйедегі орнын, функционалды-семантикалық мүмкіндігін кеңейте түсер мағыналық когнитивтік тілдік бірліктер. «Құдай», «Тәңірі» культтік сөздері тұрмыстық тілде қолданылса, «Алла» культтік діни рәсімдер мен мәтіндерде қолданылады. Араб тіліндегі Алланың 99 эпитеттері қазақ тілінде стихиялық түрде қолданылады. Бұл дегеніміз, қазақ топырағында мәдениет пен дүниетанымның түрлері қаншалықты болса, ұлттық менталитетімізге, дүниетанымымызға, рухани санамызға соншалықты әсер ететіндігінің бір көрінісі.

Әдебиеттер

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. -Минск, 2004. - 256с.
2. Ислам А. Лингвомәдениеттану. Тіл әдебиет контексінде. А., 2004. 242 б.
3. Махмутов А. Архаизмы и историзмы в казахском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1963.
4. Энциклопедия «Ислам»/Бас ред. Р.Нұрғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. -287 бет.

5. Құран Кәрім. /Ауд. Р.Нысанбайұлы, У.Қыдырханұлы. – Алматы: Жазушы, 1991. Қазақшасы -578 б.
6. Халифа Алтай. «Құран-Кәрім» қазақша баламасы. - Медие, 1991, 59-сүре, 22-24 аяттар.
7. Әбілов М. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жыраулары поэзиясындағы діни-ағартушылық ағым (XIX ғ/дың екінші жартысы мен XX ғ/ң басы). 122-б.
8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Көп томдық. –Алматы: Ғылым, 1976-1986.
9. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968. -734 б.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Көп томдық. – Алматы: Ғылым, 1976-1986.
11. Қазақ тілінің сөздігі. /Жалпы ред. бас. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс,1999. -776 б.
12. Малов С.Е. Остатки шаманства у желтых уйгуров. «Живая старина». год, XXI. СПб., 1912. С.62.
13. Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1957. I-том, 114-б.
14. Күлтегін: Көне түркі жазба ескерткіші. /Көне түркі тілінен аудар. М.Жолдасбеков. – Алматы: Жалын, 1986. - 80 б.
15. Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Гэнгрианство», Татарский электронный библиотека. 2009. 75 с.

Сабилова Дина Алтаевна

доктор PhD, ст.преподаватель КазГосЖенПУ, г.Алматы, Айтике би 99.

Тел.: + 7 7057190328

E-mail: dinasabirova_84.kz@mail.ru

ОСВЕЩЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКОЙ ТЕМЫ СЕМЬИ В РУССКОМ ФОЛЬКЛОРЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

***Түйін.** XX ғасырдың соңы бірқатар жағымсыз құбылыстармен танылады. Неке институтының отбасын құру үрдісі бірішама бұзылғандығы байқалады, демек, отбасының да. Ерлі-зайыптылардың ажырасуы көбейіп, толық емес отбасылар саны артып, көптеген тастанды және заңсыз туылған балалардың санының артқаны байқалады. Жас ұрпақты тәрбиелеу қағидалары туралы дәстүрлі идеялар өзгеруде. Қазіргі уақытта қоғамның өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде, оның қалыптасуынан бастап отбасы болуына дейінгі, бастапқы адамдық бірлестігінің негізгі нысанының өзгеруі туралы айтуға болады. Отбасылық және отбасылық қарым-қатынас мәселелері ғалымдар, педагогтар, психологтар, философтар, әлеуметтанушылар, демографтар, тарихшылар және басқа зерттеушілердің зерттеу тақырыбы болып табылады.*

***Түйінді сөздер:** отбасы, әдебиет, отбасылық құндылықтар, қазақ әдебиеті*

***Резюме.** Конец XX в. знаменуется целым рядом негативных явлений. Наблюдается тенденция к разрушению института брака, а значит и семьи. Увеличивается количество разводов, числа неполных семей, наблюдается большое количество брошенных и внебрачных детей. Меняются традиционные представления о принципах воспитания подрастающего поколения. В настоящее время можно отметить изменения на всех этапах жизненного цикла ячейки общества, начиная с ее зарождения и заканчивая завершением существования семьи как единого целого, первичной формы человеческого объединения. Проблемы семьи и семейных отношений являются предметом исследования ученых-педагогов, психологов, философов, социологов, демографов, историков и др.*

***Ключевые слова:** семья, литература, семейные ценности, казахская литература.*

***Summary.** The end of the twentieth century is marked by a number of negative phenomena. There is a tendency to destroy the institution of marriage, and hence the family. The number of divorces, the number of incomplete families' increases, and a large number of abandoned and illegitimate children are observed. The traditional ideas about the principles of upbringing of the younger generation are changing. In present, it is possible to note changes at all stages of the life cycle of the community cell, from its inception to the end of the existence of the family as a whole, the primary form of human association. The problems of the family and family relations are the subject of research by scientists, educators, psychologists, philosophers, sociologists, demographers, historians, and others.*

***Key words:** family, literature, family values, Kazakh literature*

На рубеже XX–XXI вв. остро стоят вопросы сохранения и преумножения гуманистического, морального, этического потенциала многонационального народа Казахстан. Законом РК Об образовании в подпункте 4 предусмотрено, что образование носит светский, гуманистический и развивающий характер, и главнейшим приоритетом является развитие гражданских и национальных ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности, и данные условия должны прослеживаться на всех уровнях обучения, что обеспечивает непрерывность процесса образования и преемственность его уровней.

Вероятно, поэтому первостепенный смысл приобрел разговор о литературе, о духовной и нравственной силе слова, способного влиять на умы и сердца целых поколений людей. Предметом общественного обсуждения является вопрос о значении духовных и нравственных ценностей для человека и общества.

Общеизвестно, что сложности жизненного пути человек способен преодолеть, лишь опираясь на незыблемые истинные ценности. Семья среди этих ценностей является основополагающей категорией, отвечающей за благополучие не только отдельно взятой личности, но и всего государства в целом.

Конец XX в. знаменуется целым рядом негативных явлений. Наблюдается тенденция к разрушению института брака, а значит и семьи. Увеличивается количество разводов, числа неполных семей, наблюдается большое количество брошенных и внебрачных детей. Меняются традиционные представления о принципах воспитания подрастающего поколения. В настоящее время можно отметить изменения на всех этапах жизненного цикла ячейки общества, начиная с ее зарождения

и заканчивая завершением существования семьи как единого целого, первичной формы человеческого объединения.

Проблемы семьи и семейных отношений являются предметом исследования ученых-педагогов, психологов, философов, социологов, демографов, историков и др. Современная наука отмечает влияние негативных трансформаций в семье на динамику народонаселения, на формирование деструктивных типов поведения, на нравственное состояние общества. Зачастую забывается понятие о душевной гармонии, обеспечивающей духовное, нравственное и физическое благополучие отдельного человека.

Вопросы любви, семьи, брака актуальны для человека на любом этапе жизни, которая немаловажна без семейных и родственных отношений. Именно эти понятия связаны с константами «дом», «очаг», «семья». Нравственный компонент сознания не заложен в человеке генетически. Он является результатом воспитания в семье и в обществе, опирающегося на культуру народа.

Перемены, происходящие в обществе, выдвинули на первый план заботу о материальном благополучии, оставив без внимания ценность моральных и культурных традиций предыдущих поколений. Эта неравноценная замена привела к изменению привычных норм существования и смещению представления о подлинных жизненных ориентирах.

Исследователи русского фольклора А.Н. Афанасьев [1], В.Я. Пропп [2], Е.М. Мелетинский [3] внесли важный вклад в изучение темы семьи и семейных отношений. В.Я. Пропп считает, что в истории жанра сказки отражаются институты родового строя и семейного уклада. Исследователь отмечает, что «сказка вводит в какую-нибудь семью», характер семьи развивается постепенно, а самой сказочной семье присуща двойственность: о ребенке заботятся или же его хотят извести. В.Я. Пропп поднимает вопросы брачных отношений (в частности, говорит о браке в мужских домах), особое внимание уделяет анализу образов невесты и ее отца.

Е.М. Мелетинский говорил о выдвигании семейной темы на первое место при переходе от мифа к сказке, а также об увеличении внимания в разлагающихся мифах к «семейным» отношениям тотемических предков, считая семейно-социальные мотивы в сказке новообразованием, дополнившим древнюю основу. Он видел в сказочной семье обобщение «патриархального объединения полуродового типа» [3].

Т.В. Зуева считает, что благодаря обращению к частному человеку в волшебной сказке основным конфликтом стал семейный конфликт, чем объясняется разложение рода. Герой воспринимается скорее как член семьи, а не как представитель общества, а быт принимает форму патриархальной семьи. Муж и жена, отец и мать, брат и сестра, сын и дочь являются родственниками и основными персонажами волшебной сказки. Семейные отношения в сказочном фольклоре строятся на двух основных оппозициях: старший – младший, родной – неродной. Конфликты же находят своё основание в противопоставлении родства и свойства [4].

В сказках идея государственности замещается темой семейной, проводя аналогию между царством и семьей, деятельностью государственной и деятельностью семейной [4]. Постоянно присутствующее в сказках противопоставление своего и чужого переносится и на семью [5]. Таким образом, тема семьи и семейных отношений занимает важное место в русском фольклоре.

Древнерусская литература также даёт богатый материал для исследователя темы семьи. Одно из ранних семейных наставлений, сохранившихся в русской литературе, «Поучение» Владимира Мономаха, выражает надежду, что каждый из наследников, принявших в сердце завет отца, будет трудиться, ибо семья – это созидательная общность. Счастье в любви и браке, радости и тревоги родительских обязанностей, образцы семейных отношений отражены во многих произведениях древнерусской литературы. В памятнике середины XVI в. «Повести о Петре и Февронии» описана сила взаимной любви, которая помогает героям выходить из трудных положений, преодолевать невзгоды и выдерживать испытания.

Одно из важнейших произведений древнерусской литературы XVI в. «Домострой» стало подробнейшим руководством для семейной жизни и для ведения образцового дома. Чтобы достичь идеала домашней жизни, предлагалось следовать советам, которые позволяли сохранить мир в житейских отношениях и прочность семьи. Средневековая литература стремилась быть регулятором поведения человека во всех сферах, и особенно в семейной.

В традиции русской классической литературы семья – нравственная основа человеческого быта

и бытия. Семейная проблематика охватывает почти все произведения XIX в. Вся классическая литература, по существу, отстаивает добрые начала русской семьи, те традиции и устои, ту семейную иерархию, которая отражала духовную ответственность отца за домочадцев и послушание детей, осуждала разврат и произвол. Такие представления встречаем в XVIII в. у А.Н. Радищева в «Путешествии из Петербурга в Москву», где в речи крестецкого дворянина, чадолюбивого отца, рассказывается о том, как строит свою семью этот истинный хозяин, воспитатель двух достойных сыновей. Первый закон истинного воспитания – любовь к воспитуемым и уважение их духовной свободы.

«Береги платье снову, а честь смолоду» – наставляет по-отечески герой «Капитанской дочки» А.С. Пушкина Андрей Петрович Гринев своего сына Петрушу, провожая его на государеву службу. Семейно воспринятые качества чести, верности и послушания определяют судьбу героя. И все-таки он не раз оступается. И только «капитанская дочка» Маша всегда остается преданной духовным устоям семейного долга, исполнена истинной любви. Верность супружескому долгу, свободу от пагубной страсти, демонстрирует героиня поэтического романа А.С. Пушкина Татьяна Ларина. Ее слова являются вершиной добродетели и примером для каждой замужней женщины, вводимой в соблазн: «Но я другому отдана; Я буду век ему верна». М.Ю. Лермонтов в «Песне про царя Ивана Васильевича...» изобразил удалого купца Калашникова, защищающего честь жены, свою честь и главное – идею семьи как едва ли не важнейшую основу русской национальной идеи.

Большинство произведений русской литературы XIX в.: «Отцы и дети», «Дворянское гнездо» И.С. Тургенева, «Обрыв» И.А. Гончарова, «Бесы» Ф.М. Достоевского, «Анна Каренина» и «Война и мир» Л.Н. Толстого – утверждали семейный национальный идеал и обнаруживали несостоятельность той «модели» семьи, которая упорно внедрялась в русское сознание западными «цивилизаторами» под предлогом «свободы».

В трилогии Л.Н. Толстого («Детство», «Отрочество», «Юность») непосредственность воспоминаний автора, переданных через детское восприятие, помогает нарисовать удивительно теплую атмосферу дворянской семьи, с ее добрым, благополучным и устроенным бытом. В романе-эпопее «Война и мир» Л.Н. Толстой изобразил семьи Ростовых, Болконских, Курагиных и др. Простота, радушие Ростовых и гордость, честность Болконских – это особые родовые уклады, психологические, бытовые, жизненные. Каждый из них выражает патриархальную традицию и мораль. Курагины – третья в романе семейное объединение. Их семейная близость – инстинктивная взаимоподдержка и солидарность, основанная на почти животном эгоизме. Семьи Ростовых и Болконских имеют против Курагиных нравственное превосходство, и все же вторжение низменного курагинского эгоизма вызывает кризис в мире этих семей. Нравственная высота и человечность патриархальных семейств недостаточна в новых, гораздо более сложных условиях жизни. Аристократические семьи, у которых, казалось бы, есть все, что составляет благополучие и счастье, разрушаются в романе «Анна Каренина». Главная героиня погибает, и эта гибель может быть расценена как возмездие за пренебрежение семейным долгом, личный эгоизм □6□.

Семья и внутрисемейные взаимоотношения, являясь одним из важнейших сюжетобразующих моментов творчества писателя, имела отражение в произведениях Ф.М. Достоевского, А.П. Чехова, М. Горького, И.А. Бунина и др. Нередко они рассматривали проблемы общества и человека сквозь призму семьи. Каждый из них создавал свой художественный мир семьи, в котором индивидуальное переплелось с общественным, личное с историческим.

XX в. внес свои коррективы в восприятие этой темы. Революция, уничтожившая привычную систему нравственных координат, практически разрушила семью. В антиутопии Е. Замятина «Мы» нивелируется понятие семьи. У М. Булгакова, Б. Лавренива рушатся дом и семья. Члены семьи у Шолохова оказываются по разные стороны баррикад. Юрий Живаго у Б. Пастернака, лишенный семейного счастья в детстве, так и прожил свою недолгую жизнь в поисках идеальной семьи.

Возможно, в русской литературе та самая идеальная семья реализовалась в творчестве абхазца Ф. Искандера, главный герой которого Чик, будучи и ребенком, и взрослым, всегда был ориентирован на семейный клан как на опору в жизни. Каждый представитель многочисленного восточного рода занимает свое достойное место в семейной иерархии и в воспитании души и характера Чика. А цель любой семьи – «это хороший человек, и никакой другой цели нет и быть не может» (Ф. Искандер).

На рубеже XX-XXI вв. современная русская проза вновь заговорила о семье. Личность человека создается в семье, поэтому писатели исследуют обстановку, в которой развивается герой, описывая семейный уклад и традиции, изучая разные системы воспитания. Вен. Ерофеев, Б. Кенжеев, Л. Петрушевская, Л. Улицкая и др. ищут истоки неразрешимых противоречий в недавнем прошлом, когда расхожее социально-политическое понятие «единая советская семья» стремилось заменить, потеснить частное, вековое понятие «семья». П. Санаев, О. Геласимов, З. Прилепин, О. Павлов, И. Василькова и др. с тревогой смотрят на современную семью, т.к. страдательной стороной становится самый незащищенный и уязвимый ее член – ребенок. Таким образом, главным показателем кризиса семейных отношений в современной русской литературе становится ребенок. Отражается кризис и на таких составляющих семьи, как род, дом, быт и т.д.

Список литературы

- 1 Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. - М.: Современный писатель, 1995. – 400 с.
- 2 Мелетинский Е.М. Миф и историческая поэтика фольклора // Фольклор. Поэтическая система / отв. ред. А.И. Баландин, В.М. Гацак. - М.: Наука, 1977. – 343 с.
- 3 Зуева. Т.В. Сюжет «Чудесные дети» как типологическое фольклорное явление и самобытная сказка восточных славян // Проблема преподавания и изучения русского народного поэтического творчества: Республиканский сборник: / отв. ред. Новикова А.М. - М.: Типография МГПУ им. В.И. Ленина, 1976. – вып. 3. С.45-66.
- 4 Неёлов Е.М. Волшебно-сказочные корни научной фантастики. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1986. - 199 с.
- 5 Неёлов Е.М. Сказка, фантастика, современность. - Петрозаводск: Карелия, 1987. 124 с.
- 6 Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки // Типологические исследования по фольклору: Сборник статей памяти В.Я. Проппа / Сост. Е.М. Мелетинский, С. Неклюдов. - М.: Наука, 1975. - С. 214 -246.

Серикова Самал Каиржановна

доктор PhD, ст.преподаватель КазНПУ им Абая, г.Алматы, Достык 13. Тел.: + 7 7012138239.

E-mail: samalserikova@mail.ru

Сабирова Дина Алтаевна

доктор PhD, ст.преподаватель КазГосЖенПУ, г.Алматы, Айтике би 99. Тел.: + 7 7057190328.

E-mail: dinasabirova_84.kz@mail.ru

МНОГОАСПЕКТНОСТЬ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЯ «СЕМЬЯ»

Түйін: Қазіргі адамның отбасы болуымен жеке өзін-өзі жүзеге асыру жолдарын корреляциялаудың күрделі таңдауына тап болуда. Қоғам өміріне ғасырлар түйісуінде қарқынды ақпараттандыру, жаңа технологиялар, урбанизация, демографиялық өзгерістер, идеологиялық өзгерістер тән. Осының барлығы халықтың ұтқырлығына, жеке басының еркіндігіне, әйелдердің босатылуына, социализацияның күрделілігіне және т.б. өсуіне әкелді. ХХ ғасырдың соңы бірқатар жағымсыз құбылыстармен белгіленеді. Неке институтының құрдымға кету үрдісі байқалады, демек, отбасы да. Ерлі-зайыптылардың саны, толық емес отбасылар саны артып, көптеген тастап кеткен және заңсыз балалар санының артқаны байқалады. Жас ұрпақты тәрбиелеу қағидалары туралы дәстүрлі идеялар өзгерді. Қазіргі уақытта қауымдастық жасушасының өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде, оның басынан бастап тұтас отбасының болуына дейінгі, адамның бірлестігінің негізгі нысанын өзгерту туралы айтуға болады.

Түйінді сөздер: отбасы, әдебиет, отбасылық құндылықтар

Резюме. Современный человек поставлен перед нелегким выбором соотношения путей личностной самореализации с бытием семьи. Для жизни общества на стыке веков характерны интенсивная информатизация, новые технологии, урбанизация, демографические изменения, идеологические изменения. Все это привело к росту мобильности населения, к увеличению личной свободы, эмансипации женщин, усложнению способов социализации и т. п. Конец ХХ в. знаменуется целым рядом негативных явлений. Наблюдается тенденция к разрушению института брака, а значит и семьи. Увеличивается количество разводов, числа неполных семей, наблюдается большое количество брошенных и внебрачных детей. Меняются традиционные представления о принципах воспитания подрастающего поколения. В настоящее время можно отметить изменения на всех этапах жизненного цикла ячейки общества, начиная с ее зарождения и заканчивая завершением существования семьи как единого целого, первичной формы человеческого объединения.

Ключевые слова: семья, литература, семейные ценности

Summary. A modern person is faced with a difficult choice of correlating the ways of personal self-realization with the being with a family. For life of society at the turn of the century, intensive informatization, new technologies, urbanization, demographic changes, ideological changes are typical. All this has led to an increase of population mobility, increase in personal freedom, emancipation of women, complication of socialization, and so on. The end of the twentieth century is marked with number of negative phenomena. There is a tendency of destroying the institution of marriage, and hence the family. The amount of divorces, number of incomplete families' increases and a large number of abandoned and illegitimate children are observed. The traditional ideas about the principles of upbringing of younger generation are changing. At present, it is possible to note the changes at all stages of the life cycle of the community cell from its inception to the end of the existence of the family as a whole to the primary form of human association.

Keywords: family, literature, family values

Проблемы семьи и семейных отношений являются предметом исследования ученых-педагогов, психологов, философов, социологов, демографов, историков и др. Современная наука отмечает влияние негативных трансформаций в семье на динамику народонаселения, на формирование деструктивных типов поведения, на нравственное состояние общества. Зачастую забывается понятие о душевной гармонии, обеспечивающей духовное, нравственное и физическое благополучие отдельного человека.

Само по себе понятие «семья» имеет несколько вариантов толкования. Обратимся к лингвистическим и философским словарям.

«Словарь русского языка» (1984) под редакцией А.П. Евгеньевой следующим образом истолковывает смысл данного понятия: «Семья – 1.Группа людей, состоящая из мужа, жены, детей и других близких родственников, живущих вместе. 2.перен. Группа людей, объединенных общей деятельностью, общими интересами. 3. Группа животных, состоящая из самца, самки (самок) и детенышей,

живущих вместе. 4. Лингв. Группа родственных языков» [1, с.76].

З.Е. Александрова в «Словаре синонимов русского языка» (1968) выстраивает синонимический ряд с определенным набором слов-синонимов, подобранных к искомому понятию: «Семья, семейство, семейный круг, семейные, домашние; домочадцы (уст.); чада и домочадцы (шутл.)» [2, с.484].

В философии распространено следующее представление о семье: «Семья – это ячейка (малая социальная группа) общества, важнейшая форма организации личного быта, основанная на супружеском союзе и родственных связях, т.е. на многосторонних отношениях между мужем и женой, родителями и детьми, братьями и сестрами и другими родственниками, живущими вместе и ведущими общее хозяйство» [3, с.326].

В соответствии с приведенными определениями можно выделить четыре основных значения понятия «семья», которые могут быть в художественном произведении:

- Семья – ячейка (малая социальная группа) общества.
- Семья – важнейшая форма организации личного быта.
- Семья – супружеский союз.
- Семья – многосторонние отношения супругов с родственниками: родителями, братьями, сестрами и другими, живущими вместе и ведущими общее хозяйство.

Социологи предлагают свое определение: «Семья – общественный механизм воспроизводства человека, отношения между мужем и женой, родителями и детьми, основанная на этих отношениях малая группа, члены которой связаны общностью быта, взаимной моральной ответственностью и взаимопомощью [4, с.462].

Для психологов существует два определения семьи. «Семья – 1. В самом строгом значении термин «семья» относится к фундаментальной единице родства. В своей минимальной или ядерной форме семья состоит из матери, отца и потомства. В более широком использовании это может относиться к расширенной семье, которая может включать дедушку и бабушку, двоюродных братьев и сестер, приемных детей и т. д., которые все вместе действуют как отдельная социальная единица. 2. Более широкое значение – группа людей с близкими социальными или личными связями, даже если между ними нет никаких кровных связей» [5, с.234].

Трактовка понятия «семья» зависит от конкретных исторических, этнических и социально-экономических условий, а также от задач, которые ставит перед собой исследователь.

В силу того, что явление семьи чрезвычайно сложно и многогранно, ни одно научно-культурологическое определение не может исчерпывающе раскрыть ее сущность. Каждая область знания направлена на постижение конкретных сторон семьи, что обусловлено самой спецификой той или иной науки. Если для социологов в определении семьи важно акцентировать внимание на родстве, то для психологов актуальны взаимоотношения между ее членами и указание присущих ей функций. Философы характеризуют семью с точки зрения ее места в общественной системе, ее функций и основных значимых процессов, в ней протекающих.

Постоянное изменение и развитие науки становится причиной разнообразия трактовок понятия «семья» и подходов к нему.

Наиболее популярной в советской социологии 60–90-х гг. XX в. была формулировка А.Г. Харчева: «...семью можно определить как исторически конкретную систему взаимоотношений между супругами, между родителями и детьми, как малую группу, члены которой связаны брачными или родственными отношениями, общностью быта и взаимной моральной ответственностью и социальная необходимость в которой обусловлена потребностью общества в физическом и духовном воспроизводстве населения» [6, с.75].

Другой социолог конца XX в. – С.И. Голод – рассматривает семью «как совокупность индивидов, состоящих, по меньшей мере, в одном из трех видов отношений: кровного родства, порождения, свойства» [7, с.91]. Но, в конечном счете, и это истолкование не может полностью охарактеризовать изучаемый объект.

Древнейшие в истории человечества тексты отражают стремление постигнуть значение семьи в жизни людей. Мифы, назидания, а позже – так называемые «разумные книги» XV – XVI вв. поднимают вопросы семейного уклада. В исторических хрониках и литературных текстах различных эпох можно найти подробные описания исторических форм существования семьи.

Эта тема (семья, брак, взаимоотношения полов) была важной и для религиозных деятелей, и для светских путешественников, которые в своих путевых наблюдениях, как правило, описывали семей-

ные установления и обычаи разных народов.

Канонический регламент семейной жизни средневекового человека представлен в классическом сборнике правил и наставлений «Домострой». Хозяйственная и религиозная жизнь дома была неразрывно связана с семейными отношениями. Поэтому глава семейства наделялся правами господина, которому следовало подчиняться беспрекословно. Жена в доме занималась хозяйством и воспитанием детей, но имела подчинённое положение [8, с.65-66].

«Домострой» устанавливает правила особой культуры взаимоотношений в семье. Здесь объединяются житейское и духовное, практическое и возвышенное. Например, наставление, адресованное детям, включает различные стороны человеческого существования: «Чада, послушайте заповеди Господни, любите отца своего и мать свою, и послушайте их, и повинуйтесь им по Бозе во всем, и старость их чтите, и немощь их и скорбь всякую от всяя душа понесите на своей выи (шее), и благо вам будет, и долголетны будете на земли, сим очистите грехи своя и от Бога помиловани будете и прославитея от – человек, и дом его будет благословен в веки...» [9, с.37-38].

Семья как социальный институт издавна подвергалась воздействию религии. Формирование и существование семьи осуществлялось под влиянием теологических основ религии, тесно связанных с нравственным миром человека, основами морали. В библейских заповедях отражены главные нравственные постулаты – общечеловеческие и семейные: : «не убий», «не укради», «возлюби ближнего твоего, как самого себя», «почитай отца твоего и мать твою», «не произноси ложного свидетельства на ближнего твоего» и др. [10, с.79].

Ислам ставит семью во главу угла. Всевышний Создатель предписал строить семейные отношения на основе любви и взаимного согласия. Коран рассматривает брак как договор между супругами, согласно которому они обязуются проявлять по отношению друг к другу любовь, доверие, понимание, содействие. В 30 суре 21 аята семья становится для человека источником спокойствия, радости и наслаждения жизнью. «Среди Его знамений – то, что Он сотворил из вас самих жен для вас, чтобы вы находили в них успокоение, и установил между вами любовь и милосердие. Воистину, в этом – знамения для людей размышляющих» [10].

Литература во все эпохи отражала состояние общества и положение в нем человека. Поэтому роль различных вероучений при рассмотрении семейной темы в литературе необходимо учитывать.

Семья, являясь древнейшим институтом человеческого общества, прошла путь развития через родоплеменные формы большой семьи, включающих несколько поколений, живущих единым хозяйством. В дальнейшем понятие семьи сузилось до ячейки, состоящей только из детей и родителей. Эти этапы развития и преобразования семьи отразились в культуре человечества.

Философы античности изучали и осмысливали семейные проблемы в своих трудах. Это Платон (диалоги «Государство», «Законы», «Пир»), Аристотель («Политика»), Плутарх («Наставление супругам»).

Темами рассуждений античных мыслителей становятся отношения членов семьи между собой. Предлагались варианты и образцы взаимоотношений супругов, детей и родителей. Древнегреческие и римские мудрецы размышляли о значении семьи для всего государства; имели разные точки зрения на моногамию и полигамию. Платон, например, поддерживал и развивал идею патриархального семейного бытия, а Геродот в своей «Истории» описывал без осуждения групповые формы брака у различных народов.

Европейские мыслители более поздних эпох также не оставляли без внимания эту проблематику. Семья и брак в философском осмыслении стали предметом трудов М. Монтеня («Опыты»), Г. Гегеля («Философия религии», «Философия права»), А. Шопенгауэра («Афоризмы житейской мудрости»), В.В. Розанова («Семейный вопрос в России») и др.

В 70-е г. XIX в. в России крупнейшие художники слова почувствовали тревожные изменения в положении семьи, ведущие к её распаду. Примеры таких семейных историй стали сюжетами классических романов Л.Н. Толстого («Анна Каренина»), Ф.М. Достоевского («Братья Карамазовы») и М.Е. Салтыкова-Щедрина («Господа Головлёвы»).

Тенденции к снижению роли института семьи противоречили толстовскому идеалу патриархальной семьи, основанной на принципах доверия, заботы о младших, уважения и любви к старшим, искренности в отношениях и способности всех членов семьи жертвовать своими интересами ради блага ближнего. Л.Н. Толстой не разделял идей женской эмансипации, считая, что призвание женщины – материнство, её предназначение – быть хранительницей семьи и дома. По мнению писа-

теля, такая роль не ограничивает возможности самореализации женщины, не замыкает её в узком семейном кругу, а наоборот, позволяет проявить свои лучшие качества и обрести духовную связь не только с близкими людьми, но и со всем миром.

Однако развитие этих нежелательных тенденций продолжалось. Ученые США заговорили о кризисе семьи в начале 70-х гг. XX в. Поводом для таких заключений стали социологические исследования и данные статистики о постоянном (в течение нескольких десятилетий) росте числа разводов.

Наблюдения ученых различных государств бывшего Советского Союза констатировали обострение кризисной ситуации в семье в период реформ, в 90-е гг. Проблемы на уровне государства, политические и социальные катаклизмы сказались и на строительстве семейных отношений. Привычный комплекс функций семьи, традиционные роли её членов претерпевали изменения.

В казахстанской науке исследование семьи как феномена больше рассматривается в социологических и этико-философских исследованиях. К ним относятся, прежде всего, труды Х.А. Аргынбаева [11], С.Х. Шалгинбаевой [12]. О ценностях и традициях современной казахской семьи говорится в статье М. Кабаковой [13]. Проблематика казахских семейных ценностей сквозь призму гендерного подхода стала объектом исследования С.А. Узаковой [14]. О воспитательном значении семейных традиций казахского народа пишет И.А. Корнилко [15]. Концепт «семья» в казахской национальной культуре рассматривают О.А. Агаркова и А.В. Мезенцева [16].

Надо заметить, что проблема семьи в самом широком аспекте интересует сегодня казахстанских ученых-социологов, педагогов, культурологов и др. За последние пять лет под знаком интереса к семье в стране прошел ряд научных конференций. О роли семьи в формировании интеллектуальной нации говорилось на одноименной конференции в 2011 г. в Алматы. В 2012 г. была проведена еще одна республиканская конференция – «Крепкая семья – основа общества». Развитием исследования семейной проблематика стала конференция 2016 г. «Семья и семейные ценности на современном этапе развития Казахстана».

Список литературы

- 1 Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А.П. Евгеньевой. - М.: Рус. яз., 1984. - Т.4. (С-Я). - 794 с.
- 2 Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. - М.: Рус. яз., 1968. - 600 с.
- 3 Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. - М.: Политиздат, 1980. - 444 с.
- 4 Российская социологическая энциклопедия / под ред. Г.В.Осипова. - М.: Норма - Инфра-М, 1998. - 672 с.
- 5 Большой толковый психологический словарь: в 2 т. / под ред. А. Ребер. - М.: Вече, АСТ, 2000. - Т. 2 (П-Я). - 560 с.
- 6 Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. - М.: Мысль, 1979. - 367 с.
- 7 Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. - СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. - 272 с.
- 8 Домострой: сборник / вступ. ст., сост. и коммент. В. Колесова. - М.: Худож. лит., 1991. - 319 с.
- 9 Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета. - М.: Российское Библейское общество, 2002. - 1338 с.
- 10 Калмыков И.Х. Брак и свадебная обрядность у дагестанцев. - Махачкала, 1989. - С. 68. <http://islam-today.ru/muslim-family>.
- 11 Аргынбаев Х.А. Семья и брак у казахов: автореф. дис. ... докт. ист. наук: - Алма-Ата: ИИАЭ имени Ч.Ч. Валиханова АН РК, 1975. - 130 с.
- 12 Шалгинбаева С.Х. Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование): автореф. ... канд. истор. наук: - Алматы, 2002. - 32 с.
- 13 Кабакова М. Ценности и традиции современной казахской семьи. // <http://e-history.kz/ru/contents/view/440> 06.08.2013.
- 14 Узакова С.А. Семья и семейные ценности казахов сквозь призму гендерного подхода // Система ценностей современного общества. - 2014. - № 33. - С. 95-100.
- 15 Корнилко И.А. Семейные традиции казахского народа как фактор духовно-нравственного воспитания современных школьников // <http://www.rusnauka.com/>
- 16 Агаркова О.А., Мезенцева А.В. Концепт «семья» в казахской национальной культуре // Современные проблемы науки и образования, 2015. - N 1. <http://science-education.ru/ru/article/view?id=19317>

**ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ART**

Еркебай Анар Саимжанқызы

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті, өнертану кандидаты
aerkebaj@bk.ru

ҚАЗАҚ ТЕАТР САХНАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ СПЕКТАКЛЬДЕРДІҢ РОЛІ МЕН ОРНЫ

***Түйін.** Мақалада ұлттық театр өнеріндегі тарихи тақырыптағы қойылымдардың алатын ролі мен орны анықталған. Қазақ театры шымылдығын түрген күнінен бастап бүгінгі күнге дейін тарихи-ғұмырнамалық қойылымдар репертуарда тұрақты орнына ие болды. Бір ғасырға жуық тарихы бар сахна өнеріндегі тарихи қойылымдар кезең-кезеңімен қарастырылып, олардың көрерменнің ой-өрісіне, сана-сезіміне тигізген әсерін анықтайды. Тәуелсіздік жылдарындағы театрдың тарихи оқиғалар мен тұлғалардың қызметін жаңаша интерпретациялау арқылы ұлттық тарихқа өз үлесін қосқаны сараланады.*

***Кілт сөздер.** Қазақ театры, тарих, тұлға, тәуелсіздік, драматургия, режиссер, актер.*

***Резюме.** В статье рассматривается роль и место спектаклей на историческую тему в национальном театральном искусстве. С первых дней открытия до сегодняшних дней историко-биографические постановки заняли прочное место в репертуаре. Исторические спектакли сценического искусства с вековой историей рассматриваются поэтапно, выявляются их влияние на мировоззрение и самосознание зрителя. Анализируется, что в период независимости театр внес свою лепту в национальную историю по новому интерпретируя события прошлого и деятельность исторических личностей.*

***Ключевые слова.** Казахский театр, история, личность, независимость, драматургия, режиссер, актер.*

***Summary.** The article examines the role and place of the plays on the historical theme in the national theater. Until today, historical and biographical productions occupy a solid place in the repertoire of each theater. Historical performances of scenic art with centuries-old history are considered in stages, their influence on the worldview and self-consciousness of the viewer is revealed. It is analyzed that in the period of independence the theater contributed to the national history by reinterpreting the events of the past and the activities of historical figures.*

***Keywords.** Kazakh theater, history, personality, independence, drama, director, actor.*

Театр өнерінде аңыз-дастандарды, тарихи шежірелерді қолдану мысалдары өте көп. Ауыз әдебиеті – ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың тұрмысы мен мінезінің бізге жеткен бай мұрасы, оның өнегелі идеалдары, философиялық ақыл-ой мен қаһармандық сюжеттер жеткізген әр халықтың рухани-тарихи дамуының көпғасырлық тәжірибесі. Қазақтың ұлттық этикеті, фольклоры, эпостық сюжеттері, батырлар жыры, салт-дәстүрлер, аңыздар, тарихи оқиғалармен халықтың тұрмысы тығыз байланысты болды да, кейінірек бұлардың барлығы қазақ драматургиясының іргесін қалады, тарихи поэтиканың басты элементтерін құруға негіз болды. Қазақ театры қаһармандық-романтикалық бағыттағы туындылардың сахна төрінен орын алуын айрықша назарда ұстанды. Бұған нақты дәлел ретінде М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», Ж.Шаниннің «Арқалық батыр», Ғ.Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», т.б. шығармаларды айта аламыз. Бұл шығармаларда ғасырлар бойы азаттықты аңсап, армандаған халықтың тірі өмірбаяны жатқандықтан бізге әлі ыстық. Байқап отырсақ, тақырып жағынан алғанда өткен ғасырдың 20-30 жылдары драматургия мен әдебиетте көбінесе халық аузындағы жыр-аңыздарды, өткен тарихи оқиғаларды, тарихтағы адамдар өмірі мен жеке адам тағдырын жазу кең етек жайған. Яғни автор өз заманының шындығын беру үшін оны өткен заман елдік сырлары мен ой-өрісі әрекеттерімен сәйкестендіре отырып, тарихи оқиға желісін шығарма өзегіне айналдырады.

Қазақтың театр өнері өмірге келгеннен бері бір жағынан ұлттық шығармашылықты негізге алса, екіншіден басқа халықтардың кәсіби театр өнерінің тәжірибесіне сүйенді. Орыс сахна өнерінің дәстүрін бойына сіңіргенімен де, қазақ театры өзіндік менталитетпен дамыды. Ұлттық драматургияның қалыптасуы Қазақстанның кәсіби театрының құрылуына әкелді. Осы жанрдың басында тұрған көптеген қазақ авторлары театрға әдебиеттің поэзия мен проза жанрлары арқылы келді. Тәжірибесі жоқ жазушылар сахна заңдылығын жете біле бермесе де, пьесаға қалам тартып, ұлттық драматургияның тууына алып келді. Бұл халықтың мәдени өміріндегі елеулі жаңалық, маңызды құбылыс.

XX ғасырда жазылған қазақ трагедияларына зер салсақ, олардың жартысынан көбі тарихи тақырыпқа арналған шығармалар екендігіне көз жеткіземіз. Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қатардағы сахара қазағы өз халқының тарихымен біте қайнасқан. Ол өзін ұдайы халық тарихының бір бөлшегі ретінде сезінген» [1, 29 б.], – деп көрсеткен. Осы айтылған ойда ұлттық мүдде мен мақсат тоғысқан, солардың нәтижесінде ел идеологиясы қалыптасатын мемлекеттік саясатқа театр өнерінің де қосатын

үлесі зор екенін аңғаруға болады.

Тарихқа деген қоғамдық қызығушылықтың әр кезеңі көптеген драматургиялық туындыларды тудырды. Қазақ драматургиясының алғашқы күнінен бастап халықтың басынан өткен қаһармандық кезеңдерді көрсететін тарихи драмалар ең басты орынды алды. Төл драматургтеріміздің 1920 – 1940-шы жылдары жазған тарихи тақырыптағы пьесаларында ұлттық және әлеуметтік тәуелсіздік үшін күрескен батырлар бейнесін жасауда көпғасырлық, қаһармандық, трагедиялық оқиғаларға бай өз елінің тарихын игеруге ұмтылғаны байқалады. Осы туындылар бойынша қойылған спектакльдердегі кейіпкерлер романтикалық көтеріңкі көңіл-күймен ерекшеленіп, әділетсіздікке, зұлымдыққа қарсы күреске шықты. Бірақ қаһармандықты көрсетуге драматургияда көрсетілген тұрмыстық дәлдік пен жанрлық шешімдер кедергі болды. Бұл жылдардағы тарихи спектакльдердің орталық кейіпкері – халықты күреске шақырған күшті, жігерлі: Қанапия, Жантас, Тәнеке, Еркебұлан, Амангелді, Махамбет сияқты тұлғалар. Театр өнерімен енді танысып жатқан жас көрерменге тарих сабақтарының керектігі, әлеуметтік жетістіктердің бүкіл тарихтық контекске кіріп, жаңа моральды-өнегелі ережелердің тарихпен байланыстылықты, ұлт-азаттық көтерілістерге деген қызығушылықты талап ету себебі өте айқын. Себебі саяси өзгерістердің қазақ зиялыларының дүниетанымына, әдебиет және өнер жайлы көзқарастарына, әдеби бағыттары мен шығармаларының тақырып-идеясына әсері мен ықпалы көп болды.

Ұлы Отан соғысы жылдары тарихи-қаһармандық драманың қалыптасу процесі ерекше қарқынды түрде дами бастайды. Сол кездегі басқа республикалардың жазушылары сияқты қазақ драматургтері де өз шығармаларында Кеңес адамдарының, соның ішінде қазақ батырларының қаһармандық ерліктерін көрсетті. Соғыс басталысымен-ақ, сахнаға М.Әуезовтің «Сын сағатта», С.Мұқановтың «Жеңіс жыры», М.Әуезов пен Ә.Әбішевтің «Намыс гвардиясы», Ә.Әбішевтің «Қырағылық», М.Әуезов пен Ғ.Мүсіреповтің «Қынаптан қылыш» пьесалары бойынша қойылған спектакльдер шықты. Бірақ аталмыш пьесалардың көркемдік деңгейінің сапасына драматургияның жастығы мен соғыс жылдарындағы қаһармандық оқиғаларды бейнелеген авторлардың соғыспен бірге туған кеңес адамының жаңа, үлгілі мінезін ғана көрсетуі кері әсерін тигізді. Бұл пьесаларды қойған режиссерлердің басты мақсаты – жауға қарсы бас көтерген Кеңес адамдарының қаһармандығын ашу. Дегенмен де, жоғарыда көрсетілген пьесалардың ішінен оқшау тұрғаны – М.Әуезов пен Ә.Әбішевтің «Намыс гвардиясы» шығармасын айтуға болады.

1950-1960-шы жылдары қазақ театрында тарихи-қаһармандық драмалар дәстүрі жаңадан қарастырылады. Тарихи тақырыпта қалам тербеген драматургтер мен режиссерлер қойылымдардың жаңаша игерілу жолдарын іздестіреді. Қаһармандық драманың жаңа интерпретациясы шығармалардың интеллектімен, көрініс масштабының психологизм элементтерінің органикалық байланысымен ерекшеленді. Тарихи-революциялық тақырыптағы драматургияда кейіпкердің өзіне ғана тән ерекшеліктерін ашқан авторлар революцияны бір адамның тағдыры арқылы көрсетуге, тарих шындығын жеке тұлғаның психологиясы арқылы суреттеуге тырысты. Бұған Б.Майлин мен Ғ.Мүсіреповтің «Аманкелді», С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», Ә.Тәжібаевтің «Майра», Ғ.Слановтың «Махамбет», З.Шашкиннің «Замана осылай басталды», Қ.Мұқашевтің «Дала дастаны», т.б. пьесалары дәлел. Бұл шығармаларды сахналаған режиссерлер қатаң идеологиялық қысымға қарамастан өткен заманның қаһармандық ерекшелігін суреттеп, сол уақыт пен тарих арасындағы байланыстың жаңа қырларын көрсетуге тырысты. Сонымен бірге, осы жылдары қазақ театр өнеріне жаңа авторлардың келуіне байланысты сахналық түрлердің жаңару процесі қарқынды дами бастады.

Осы кезеңдегі тарихи драматургияда барлық зейін оқиғаларға емес, керісінше ойшыл, әрекетке батыл баратын адам мінезіне бағытталған еді. Кейіпкерлердің психологиялық күрделену тенденциясы айқын байқалды. Авторлар тарихи процестің жалпы заңдылықтарын меңгеруге тырысып, тұлға мен халықтың әлеуметтік мәселелерін қарастыруға талпынған. Белгілі ғалым Б.Құндақбайұлы: «Қазақ театрының даму белестерінде тарихи пьесалардың алатын орны бөлек. Қазақ халқының әртүрлі тарихи кезеңдегі басынан кешкен өмір болмысы театр сахналарында үзілмей көрініп келеді» [2, 290 б.], – деп тарихи-драмалық шығармалардың қазақ театры үшін аса маңызды роль атқарғандығын талдап берген.

«Театр өнерінің өркендеуі – оның репертуарымен байланысты. Репертуардағы драмалық шығармалардың сапасымен театрдың бейнесі айқындалмақ» [3, 515 б.], – деп драматург Қ. Мұхамеджанов айтқандай тәуелсіздіктен кейінгі жылдарда театр сахнасында тарихи спектакльдердің жиі қойылып, репертуарда тұрақты орын алуының мәні ерекше. Еліміздегі тарихи және әлеуметтік өзгерістерге

байланысты қайта құру жылдарынан кейін театрда тарихи тақырыпты игеру жаңа мазмұнға ие болды. Соның негізінде тарихи және тарихи-ғұмырнамалық тақырыпта жазылған бірқатар жаңа драмалық туындылар өмірге келді. Бұл шығармаларда қазақ халқының тарихи-әлеуметтік күреске толы өмір жолы әр қырынан көрініс тауып, ардақты ұл-қыздарының жарқын тұлғалары жасалды.

Жетпіс жыл бойы өткен тарихымызды, ұлтымыздың өткен ғасырлардағы өмір ақиқатын дұрыс танып біле алмадық. Халқымыздың қаһармандары – хандар мен батырларды теріс қырынан көрсетуге тырысып, азаттық үшін болған ұлт-азаттық күрестерді феодалдық, ұлтшылдық көтерілістер деп таныдық. Ұлт тарихына деген кеңестік саясат көзқарасы осындай болды. Ел тарихын, ірі тұлғаларымыздың ерлігінің мәнін бүгінгі егемендігіміздің арқасында сезіне бастағандаймыз.

Қоғамның қазіргі дамуы көне тарихтың беттерін қайта бір парақтауды, халқымыздың өткен кезеңін жаңа ой жүйесінен өткізуді талап етуде. Бұл ұлттық театр тенденциясының жаңа түр алып, режиссер трактовкасының өзгеруіне жол беріп отыр.

Тәуелсіздік жылдары тарихи тақырыпқа жазылған пьесаларды байытуда Ә.Кекілбаев, Ә.Тарази, Қ.Ысқақ, Иран-Ғайып, М.Байсеркенов, Р.Отарбаев, Р.Мұқанова, Шахмарден т.б. белгілі жазушы-драматургтармен қатар облыстық журналистер мен жергілікті жазушылар да қалам тартты. Тарихи тақырыптағы дүниелерді сахналауда театрларға көптеген шығармашылық есептерді шешуге тура келді. Осының бірі – режиссерлердің тарихи спектакльді өткеннің музейлік реставрациясына айналдырып алмау міндеті. Негізінен шығармашылық табыс авторлық логиканы жете түсінуге тырысқан және драматург әлемінің ерекшелігін, ұлттық-тарихи концепциясын сахналық құралдармен көрсетуге тырысқан қойылымдарда болды. Бұл көбіне режиссер мәдениеті мен актерлік өнердің, жалпы театрдың деңгейіне байланысты.

Осыдан шығатын қазақ театрларының басты ерекшелігі – драматургия мен театрдың қоғамның рухани өрістеуі, оның гуманизациясы мен демократизациясына, халықтың ұлттық сана-сезімінің оянуына байланысты екенін түсінуі. Осы жылдары эстетикалық тұрғыдан жаңарып, өзінің дамуында үлкен қадам жасаған тарихи драма республиканың көркем мәдениетінде өзіндік ерекшелікке ие болды.

Соңғы жиырма бес жылда дүниеге келген қазақ халқы тарихының театралды шежіресі, көрерменнің ең танымал тарихи спектакльдерге деген көтеріңкі назары мен кең масштабтағы қоғамдық резонанс халқымыздың тарихын, оның бізге беріп отырған сабақтарын одан әрі игеру қажеттігін көрсетеді.

Қазақтың айтулы хандары мен хас батырларының тұлғалық сипатын айқындаған спектакльдер бүгінгі күннің саяси оқиғаларымен үндесуі барысында бүгінгі өзекті мәселелерді көтеріп, осы жылдардағы тарихи концепцияларымен айтысқа түсті. Соның бірі – Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» спектаклі. Өткен тарихтың трагедиялық жаңа беттерін ашқан театр хан мен халық тақырыбын алға шығарып, адам тағдырының драматизмін ашуға тырысқан. Пьесаның ой-идеясы мен әрекеттің негізгі желісі Абылай өмірімен ұштасып, тағдырымен байланыста дамиды. Драма тіл жағынан, кейіпкерлердің әрекеті мен психологиясын ашу жағынан, шиеленіскен драмалық тартыстың айқындығы жағынан көркемдік деңгейі жоғары шыққан. Сондай ақ, М.Әуезовтың «Хан Кене» трагедиясындағы тарихи шындық пен қатар Шахмарденнің «Томирис», Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан», М.Байсеркеновтың «Абылайханның ақырғы күндері», Қ.Ысқақ пен Шахмарденнің «Қазақтар», Р.Отарбаевтың «Бейбарыс сұлтан» шығармалардағы бас кейіпкерлердің барлығы да тарихта болған, халқымыздың жүрегінен орын алған ұлт қаһармандары. Олардың көбінің аты дәл сол қалпында алынып, тарихи шындықтан өзгертілмей көрсетілген.

Ұлт бостандығы, ел бірлігі, халқымыздың тәуелсіздігін алуға көмегін тигізген Исатай, Махамбет, Абай, Шәкәрім, Балуан Шолақ бейнелері, өмір құбылыстарының кең шеңбері, кейіпкерлердің арманы мен мақсат мүдделері ұлы ақындардың өмірі мен шығармашылығын паш ететін спектакльдерде жан-жақты ашылған. Азаттық үшін алысқан халық қаһармандарының ғана бейнесі емес, азап шеккен, оң жол іздеген үмітке сенім артқан адамның ірі тұлғасы жасалған.

Тәуелсіздік жылдарындағы жазушы-драматургтардың тарихқа деген көзқарасы қоғамдық қозғалыстар мен тарихтың өтпелі революциялық кезеңдеріне қызығушылығымен ерекше. Бұл сөзімізге М.Әуезовтың «Қилы заман», Қ.Ысқақтың «Жан қимақ», Т.Мәмесейіттің «Бәкей қыз» пьесалары дәлел. Тарихи тұлғаның өзіндік қайталанбас бейнесін сомдауда әр қаламгер тыңнан жол іздеп, кейіпкер келбетін кескіндеуде, болмыс-бітімін, мінез ерекшеліктерін, характерін ашуда түрлі ізденістерге барады. Алуан түрлі көркемдік, стильдік ізденістің драматург дүниетанымымен, режиссерлік

позиция және актерлік ойынмен шебер үндесуі қажет.

Тәуелсіздік жылдары қойылған спектакльдерде кейіпкерлердің рухани өмірін ашудағы диапазонның кеңейгені белгілі. Драмалық және сахналық талдауда тұлға мен оның ішкі өмірі, өзара тартыстары басым болды. Сонымен қатар осы жылдары тарихи шығармалардың қатарына ұлтымыз бастан кешкен трагедиялық кезеңді көрсететін спектакльдер де шыға бастады («Кебенек киген арулар», «Мәңгілік бала бейне», «Індет», «Желтоқсан жаңғырығы», «Ақтастағы Ахико», «Көмбе нанның дәмі»). Бұл – басты кейіпкерлері тарихта болмаған, қаһармандықтан мүлдем алыс адамдар болғанымен ұлттық тарихымызды паш ететін шығармалар. Өзінің көркемдік деңгейі жағынан бір-бірінен мүлдем алшақ жатқан бұл пьесаларда ашық түрдегі күрес жоқ. Дегенмен бұларда белгілі жағдайлармен қақтығысқан кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі арқылы тарих ашылып, ата-апаларымыз басып өткен ұлы жолдың шынайы суреті беріледі.

Тарихи оқиғаларды көркемдік тұрғыда игеріп, дәуір мәселесін сипаттайтын, өтіп жатқан оқиғаны авторлық көзқарас арқылы ашып көрсететін қазақ пьесаларының идеялық-көркемдік тәжірибесі қоғамдық ой-сананың қалыптасуына түрткі болады. Тарихи жадтың нығаюына көмегін тигізетін театр өнері бүгінгі күннің өзекті әлеуметтік және эстетикалық мәселелерін көтереді. Дегенмен ұлттық драматургиямыздағы тарихи жанрдың қазіргі жағдайы әлі де болса көркемдік биіктікті талап етіп отыр. Өйткені бүгінгі күнде 1950-80 жылдары жазылған пьесалардай шығармаларды жазуға да, қоюға да болмайтыны белгілі. Сондықтан алдағы күндерде перспективасы айқын қазақ театрының тарихи жанрдың жаңа бетін ашатын спектакльдер қоятынына сенімдіміз. Осыдан қазақ театртану ғылымының алдында мынадай мақсаттар қойылады: тарихи пьесалар мен спектакльдердің теориялық мәселелерін жан-жақты зерттеу; бүгінгі авторлардың новаторлық-эстетикалық ізденістеріне талдау жасау; жаңа теориялық және эстетикалық критерийлерді айқындау.

Тарихи процесің интерпретациясы көркем дәстүрлердің қайта өрлеуіне, рухани ізденістерге, яғни қазіргі қоғамның ұлттық дүниетанымы мен абыройын, гуманистік сезімдер мен мәңгі идеалдарды түсінуге тәрбиелейді, сондай-ақ рухани тәрбиеге тарихи жанрдағы шығармалардың қосатын үлесі зор. Шыңғыс Айтматовтың: «... человек без памяти прошлого, поставленный перед необходимостью заново определить свое место в мире, человек, лишенный исторического опыта своего народа и других народов, оказывается вне исторической перспективы и способен жить только сегодняшним днем» [4, 4 б.], – деген пікірі осы ойымызбен үндесіп жатыр.

Қазақ театрына тарихи туындылардың көптеп келуі тек қана өнер мен әдебиеттің кемелденуін, өсіп-өркендегенін ғана көрсететін көрсеткіш емес, сонымен бірге бұл құбылысты ұлттық сана мен ұлттық рухтың белгілі бір дәрежеде биік межеге самғағаны деп қабылдағанымыз жөн.

Осынау туындыларға тән ортақ қасиет – қазақ этносының өзіндік болмыс-бітімін, кескін-келбетін бейнелеу. Қазақ елінің ең шоқтықты тұлғаларының бойына философтық сипат, даралық және типтік ерекшеліктерді дарыта отырып, келешектің зердесіне үлгі боларлықтай құнды ойларын шебер пайдаланады.

Ә.Кекілбаев, М.Байсеркенов, Иран-Ғайып, Шахмарден, Қ.Ысқақ, Р.Отарбаев, Р.Мұқанова т.б. өз кейіпкерлерін сол дәуірдің күрес қайшылығы үстінде көрсетуге күш салған. Қаһарманның іс-әрекеті, күресі, сол тұстағы ел тұрмысының реалистік бейнесі, әдеби шындық пен тарихи шындықтың тұрғысынан алып қарағанда, бұл пьесалар қазақ драматургиясына, театр өнеріне қосылған өзіндік орны бар туындылар. Сондықтан да оларды нақты өз авторларының шығармашылығына ғана қосылған үлес емес, сонымен бірге қазақ театрының даму процесіне қосылған қомақты дүниелер деп тұжырымдағанымыз дұрыс болар.

Жіті байқалған және қайта өңделген тарихтың ұлттың патриоттық рухын көтеретіні рас. Өзінің терең де берік тамырын білген адам, халық, мемлекет сеніммен, батыл қадаммен алға басады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 29 б
- 2 Қазақ театрының тарихы. Екі томдық. – Алматы: Өнер, 1978. –Т.1. – 335 б.
- 3 Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы: Пьесалар. Әдеби сценарийлер. Өнер жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 544 б.
- 4 Айтматов Ч. Буранный полустанок. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 304 с.

Шанкибаева Әлия Бақытжанқызы

өнертану ғылымының кандидаты, Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры, alia20098@mail.ru

Қаржаубаева Сәнгүл Камалқызы

өнертану докторы, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры, sangul_k@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚ ХОРЕОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

Түйіндеме: «Рухани жаңғыру» ұлттық бағдарламасына сүйене отырып, автор республиканың этнографиялық және кәсіби хореографиялық өнерін жүйелі түрде зерттеу қажеттілігін негіздейді. Қазіргі заманғы балеттану ғылыми қызметі бағыттарының бірі ретінде хореография лексикасын жазу мен оқудың ғылыми жүйесін ұсынады.

Кілт сөздер: би, этнография, ұлттық дәстүр, ұлттық балет, балеттану, ұлттық биді зерттеу.

Резюме: Опираясь на общегосударственную программу «Рухани жаңғыру», автор обосновывает необходимость системного изучения этнографического и профессионального хореографического искусства республики. Приводит некоторые научные системы записи и изучения хореографического текста как одно из направлений научной деятельности современного балетоведения.

Ключевые слова: танец, этнография, национальные традиции, национальный балет, балетоведение, исследование национальной хореографии.

Summary: Relying on the national program "Rukhani zhangyru", the author justifies necessity in systematic study of ethnographic and professional choreography of the republic. He states some scientific systems of recording and studying choreographic text as one of the directions of scientific activity of modern ballet studies.

Key words: dance, ethnography, national traditions, national ballet, ballet studies, research of national choreography.

Ұлттық қазақ биінің тарихын зерттеу әрқашан ұлттық хореографияны сақтау мен одан әрі дамытудың маңызды мәселесі болып қала береді.

Халық биі халықтың өмірімен және тұрмыс салтымен тығыз байланысты, қимылдың өзіндік ерекшелігі, сипаты және орындалу тәсілі бар [1]. Ұлттық дәстүр – бұл ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отыратын әлеуметтік және мәдени мұраның элементі және белгілі бір мінез-құлық нормалары, идея, құндылықтар, сондай-ақ дәстүр, әдет-ғұрып пен салт-жоралар - мұның бәрі биде көрініс табады. С.А. Арутюновтың кітабында дәстүр «диахрониялық тұрғыда, үлкеннен кішіге, ұрпақтан ұрпаққа, топтан топқа ауысып отыратын қалыптасқан мінез-құлық нормаларын, дағдыларын, ұғымдарын, мәдениеттің негізін құраушы ұғымдардың барлығын» жеткізу құралы ретінде сипатталады [2: 160].

Дәстүрлі мәдениет ұлттың өзін-өзі тануын дамытуда және жеке тұлғаның ішкі әлемін қалыптастыруда ұлттық және жалпыға ортақ құндылықтарды игере отырып, әлемдік мәдениетпен бірігуде ерекше маңызға ие болуда. Осылайша, жас ұрпақ ұлттық мәдениетке тартылуы тиіс, соның барысында олардың болмысқа деген көзқарасы, талғамы, идеалдары мен құндылықтары қалыптасады.

Фольклор биін зерттеу бүгінгі күннің көзқарасынан тарих талабын ұғынуға көмектеседі. Дәл осы қазіргі заманғы көзқарасымыз тұрғысынан, біздің алғашқы орындаушыларымыз бен балет-мейстеріміз қол жеткізген кәсіби және азаматтық қайратының маңыздылығы аңғарылады. «Біз өзіміздің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді осы әралуандығымен және ұлылығымен қосып қорғауымыз керек, мәдени игілігімізді бөлшектеп болса да жинастыруымыз керек»[3], - деп атап өтті ел президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясында.

Қазақ биінің даму тарихы, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының жалпы мәдениетінде лайықты орын алады. Еліміздің би өнерінің қайраткерлері қазақтың ұлттық билерін зерттеп, оның көне тамырын дәлелдеді, дамудың өзіндік әдісі, оның тарихи бар болуының феномені және нұсқа ретінде қазіргі кезеңде бидің әртүрлілігін ашып көрсетті. Бұның бәрі қазақ халқының ұлттық өзін-өзі тануын, қазақ халқының пластикалық мәдениетін дамытудың бірыңғай платформасы ретінде қызмет ететін біртұтас би-эстетикалық параметрлерді дамытуға ықпал ететін бірыңғай рухани мә-

дениетті білдіреді.

Халықтың күрделі тарихи жолы, көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа бірден өту және тұрмыстың басқа да шындығы қазақтарға отырықшы басқа халықтар тәрізді жаппай өзіне тән бидің жылдам дамуына ықпал ете алмады. Ұлттық пластиканың тарихи негізін және қазіргі заманғы әртүрлі нұсқаларда өмір сүру құқығын сақтау үшін қазіргі кезеңде ұлттық биді егжей-тегжейлі зерделеудің маңыздылығы мен өзектілігі тереңірек түсініледі. Сонымен қатар, сюжеттің көптігі, оның көп нұсқалығы, сондай-ақ қазіргі кезеңде көшпелі мәдениеттің тарихи рухани ашықтығы арқасында шынайы ұлттық және Қазақстанда және одан тыс, бірақ оның аумағымен тығыз шектесетін жерлерде тұратын көптеген халықтардың ықпалымен қалыптасқан осы құбылысты зерттеу ұйғарылды.

Мысалы, ХХ-ХХІ ғасырлар тоғысында Солтүстік Қазақстан аумағында [4, 388] славян фольклорын 30 жылдық зерттеу барысында Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті көптеген этнографиялық материалдарды жинақтады, онда осы аймақта тұратын халықтардың мәдениеттерінің өзара сіңісуі атап өтіледі. «Қазақстанда тұратын этникалық топтардың табиғи жерсінуі, фольклорлық жадының ерекшелігі халық мәдениетінің кейбір түрлерін сақтап қалуды және бар болуды шамалап айқындайды. «Этникалық орта» және Қазақстандағы елді-мекендердің әртүрлілігі өзге ұлттардың (украина, белорус, қазақ) және ресей фольклорының заңды түрде өзара сіңісуіне әсерін тигізді» [4, 386]. Ғалымдардың бұл пікірі көптеген халық әндерін, өлең-тақпақ, хор әндерін және ауызша халық шығармашылығының басқа да түрлерін жинауға үлес қосқан «... аймақтағы бірыңғай фольклорлық дәстүрдің бар болу мәселесі қойыла отырып» Қазақстанның орталық және солтүстік өңірлерінде орыс халқының мәдениетін сақтауға да қатысты. «Түрлі тарихи дәуірдегі ауылдарда жазылған бұл материал түрлі ұлттық дәстүрлердің бар екенін көрсетеді. Бұл процестер тек қатар өмір сүру деңгейінде ғана емес, сондай-ақ өзара ықпалда да жүріп жатыр және типологиялық, қарым-қатынаста да, екіжақты алыс-беріс арқылы да көрінеді» [4, 388-389]. Бұл мысал Қазақстанның аумағында ұлттық мәдениетті зерттеу мен сақтаудың маңыздылығын бағалау үшін келтірілді.

Алайда, дәстүрлі қазақ мәдениетінің «шекарасын» сақтау мен белгілеу мәселесі өзектілігін жоғалтпайды. Тек қана Қазақстандағы аз халықтардың дәстүрлері ғана емес, республиканың байырғы тұрғындарының ұлттық дәстүрлеріне де, сондай-ақ «дәстүр» ретінде саналатын халықтың би мәдениетіне де ықпал етті.

Қазақ биінің қимыл дәстүрлерін зерттеу, оның ережесін сақтау үлкен теориялық және практикалық маңызға ие:

1) бұл өз кезегінде халық дәстүрін, олардың ойлауын, менталитетін бейнелейтін би лексикасының тазалығын сақтауға;

2) қазақтардың ұлттық мәдениетін меңгеру дәрежесін анықтауға;

3) білім беру тұрғысынан халықтық би өнері дәстүрін жас бишілерге табыстау және бүгінгі күні сол арқылы мәдени мұраны сақтау қажет. Өйткені, тек халық биі ғана «өзіне тән лексикасымен, орындау тәсілімен, нақышымен және стилімен, «мәнерлі дене ұстау қалпы және қолдың ширатылысы айқын ритммен ұштастырылып ерекшеленеді» [5, 180-181].

4) қазақ биінің өзіндік өзгермелілігін және оның көптеген сахналық түсіндірмесін жасаған қазіргі заманғы балетмейстердің шығармашылығына әсерін негіздеуге көмектеседі;

Ұлттық биді ерікті немесе еріксіз түрде зерттеудегі маңызды мақсат - халықтың мәдени мұрасын сақтау. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың идеясын «Мәңгілік ел» және «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы модернизациялау» мемлекеттік бағдарламасында іс жүзінде жүзеге асыруда дәл осы мақсат көзделеді: «Жаңа түрді жаңғыртудың бірінші шарты - өз мәдениетін, өз ұлттық кодын сақтау. Онсыз жаңғырту бос сөзге айналады» [6].

Осы жолдауды ескере отырып, жас бишілердің назарын халықтық және классикалық би дәстүрлерін зерделеуге, ұлттық хореографияның даму тарихын мұқият сақтауға аударғым келеді. Онсыз ұлттық би пластикасын түсіндіру мен жаңғыртудың тұрлаулы ұстанымы болмайды.

Би өнерін зерттеу теориясына жас хореографтардың қызығушылығына қарамастан, ұлттық хореография жеткілікті зерттелмеген. Би - бұл материалдық (сезілмелі) негізі жоқ, визуальды және бір мезеттік көрініс. Бұл есте сақталып қалатын өнер және әрине, бейнефильм форматында да сақтауға болады. Алайда, осы материалдың өзі белгілі бір жағдайларда (мысалы, практикалық

қалпына келтіру) хореографиялық мұрамен танысу тұрғысынан белгілі бір түсіндіруді және нақты қойылымды жүйелі түрде қалпына келтіруге мүмкіндік беретін ескертпе ретінде қағаз тасығышта құрылымдық жазбаны талап етеді. Тек осылай ғана балеттің және біздің көрнекті балетмейстертеріміздің би өнерінің сирек кездесетін бейне нұсқасын қалпына келтіруге болады. Ал таспаға жетпеген, бірақ хореографтардың өздерінің жазбаларында және балеттің алғашқы орындаушыларының есінде қалған үлкен мұраларды не істеу керек?

Біздің көрнекті балетмейстертеріміздің қалдырған мұрағат материалдарының жоқ болып кету қаупі бар. Бұл - Д.Абиров, З.Райбаев, М.Тілеубаевтың ұлттық балеттерінен хабардар болмай, сапалы ілгерілеу туралы сөз болуы мүмкін емес. Олардың қойылымдары өз уақытында ұлттық хореография тарихында өзгерісті және кезеңдік мәні бар инновациялық шешімдер болды. Бауырлас мәдениеттер арасында лайықты орнын қалыптастыруға және дамытуға ықпал етті. Солардың еңбегінің арқасында біздің қазақ балет мектебі бүгінгі күнде ең үздіктердің бірі болып саналады. Ұлттық хореографияның қазіргі жағдайын зерделеуде олардың маңыздылығын ұмытуға, оған қоса елемеуге болмайды.

Осыған байланысты, менің ойымша, жас зерттеушілер тобын құру қажет, бұл «алтын қорды» сақтап қалу үшін олардың авторлық жұмыстарын қалпына келтіру және жас бишілерді біздің мұрамызбен таныстыру үшін осы шеберлердің қолжазбалары мен дәптердегі жазбаларын талдауға талпындырады деп ойлаймын.

Осы мақсатта өзіндік қолтаңбасы мен ерекшелігі бар Рауль-Аугер Фойердің «Хореография немесе би жазба өнері» теориялық еңбегінде (Париж, 1700) XVIII ғасырдан бастау алатын би жазбаларының озық жүйелерін үйрену керек, онда ағылшын хореографы мен балет театрының теоретигі Джон Уивер (1673-1760) дәуірінен бастап танымал ресейлік ғалым, балеттанушы Андрей Меланиннің еңбектеріне дейін кез-келген биді зерттеуге болады.

1940 жылы этнограф-хореограф С. С. Лисицианның «Қимыл өзгерісі жазбалары» кітабы шыққанын атап өткен жөн, онда ол би жазбалардың тарихын баяндайды, бидің ерекше жүйесін жасады және көлемді библиография берілген. Бұл жүйе би жазуда кеңестік хореографияда үлкен ғылыми серпіліс болды. Кітапта ұсынылған жүйе қимылды нақты жазуға көмектеседі және Үлкен театр мен Мәскеу би мектебінде, сондай-ақ еліміздің кейбір хореография орталықтарында қолданылды [7, 6]. Сонымен, С.Лисицианның жазба жүйесі арқылы зерттеулер жүргізілді және Сібірдің Солтүстік-шығыстағы байырғы тұрғындарының биі жазылып алынды.

XX ғасырдың ортасында, хореографиялық мәтінді жазу құралы ретінде кинематографты пайдалануға байланысты, көптеген шетелдік би жазба жүйелері бес бағытты жүйенің рационалды идеясына оралу үрдісін анықтады. 1956 жылы ерлі-зайыпты Р. және Дж.Бенеш жариялаған BMN (Benesh Movement Notation) қимыл белгілерінің әдісі классикалық би қимылының қарапайым жазбасының арқасында әлемде кең таралды. Р. және Дж.Бенеш бүгінде жоғалып кеткен белгілер жүйесінің мағынасын ашу арқылы жаңартылған көптеген хореографиялық мұра үлгілеріне қол жеткізуге болатын кітапхана ашты [8, 8].

А.Меланин «Би қимылын талдау әдістемесі» (Мәскеу, 2010 ж.) атты өз зерттеуінде өзі ойлап тапқан «контурлы диорам» әдісін ұсынды, онда «сол немесе басқа би туындысының жанры мен стиліне қарамастан би құрылымының элементтерін жан-жақты құрылымдауға» әрекет жасалды, би қимылының интонациялық жүйесінің тұжырымдамасы ұсынылды» [8,].

Автор өзінің «А. Меланиннің контурлы диорамасы» әдістемесінде оның құрамдас бөлігі - би қимылын талдау жүйесін зерттеуді атап өтеді. Хореография таным теориясынан, сондай-ақ автордың өз сөзі бойынша: оның би жазу әдісі көрнекті, дуэтте және топта біртұтас силуэт тәрізді осындай статикалық би элементтерін талдау үшін қарапайым және ыңғайлы. Сонымен қатар, бұл динамикалық элементтерді талдау үшін тиімсіз [8, 23]. Зерттеушінің айтуынша, бидің динамикалық элементтерін жазу және талдау үшін BMN әдісі қолайлы, ол өз кезегінде біртұтас силуэтті (дуэт және топта) жазу үшін қолайсыз. А.Меланин бидің басқа құрамдас бөлігі, би қимылын интонациялық талдауы туралы айтады, онда ол бұл бағытта ең дәл эмоционалдық реңктердің, мағыналық интонацияның және символдық екпінді айқындауға мүмкіндік беретін А.Волынскийдің әдеби-экспрессивті әдісі деп атайды.

Зерттеуші қолданыстағы би жазудың өзекті әдістерін талдады және оның семантикалық және пластикалық мәнімен бірге би қимылын ғылыми талдаудың жиынтық моделін дамытуға негіздел-

ген өзара қарым-қатынас тұжырымдамасын ұсынды. Мұнда ол бейнетаспаларды, әдеби-экспрессивтік сипаттаманы, композитор Туано Арбонның (16 ғ.) нота табулатурасын, Р. және Дж. Бенеш жүйесіндегі би қимылының белгілерін және автордың өзінің контурлы диорамы әдісін пайдаланды ұсынады [8, 23].

Осылайша, жоғарыда аталғандарды қорытындылай келе, қазақтардың этнографиялық билерін зерттеуді, дамытуды және сақтауды көздейтін Қазақстанның хореографиялық өнерінің тарихын сақтап қалудың маңыздылығын, сондай-ақ би жауһарларынан бастап республикамыздың көрнекті хореографтарының балет қойылымдарына дейін ерекше қойылымдарды атап өту қажет. Осы мақсатта би қимылын жазу жүйелерін зерттеу, оларды қазақ ұлттық би мәдениетінің өзіндік ерекшелігін көрсету үшін ең қолайлы әдіс ретінде талдау қажет. Қазақ хореографиясын зерттеудегі өзекті мәселелердің көпшілігінен республиканың қазіргі кездегі хореографиясының дамуының мәні, сондай-ақ оның әлемдік мәдени кеңістіктегі ролі мен орнын сөзсіз түсінетініміз ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Блинова Ю.Л., Татарский народный танец как средство изучения национальных традиций на занятиях по хореографии. Казань, <https://infopedia.su/> Блинова Ю.Л., Ұлттық дәстүрлерді зерттеу құралы ретінде би сабақтарында татар халқының ұлттық биі. Казань, [https://infopedia.su.](https://infopedia.su/)
2. Арутюнов, С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М.: Наука, 1889. – 247 с /Халықтар мен мәдениеттер: дамуы және өзара байланысы. М.: Наука, 1889. - 247 б..
3. Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года/ «Қазақстан-2050» стратегиясы: мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана, 2012 жылғы 14 желтоқсан.
4. Власова Г., Фольклор славянской диаспоры Казахстана. Материалы Международной конференции «Актуальные проблемы литературоведения, искусствознания и фольклористики на современном этапе». Алматы, 2011/ Власова Г., Қазақстандағы славян диаспорасының фольклоры. «Қазіргі кезеңдегі әдебиеттану, өнертану және фольклортанудың өзекті мәселелері» халықаралық конференциясының материалдары. Алматы, 2011..
5. Халилова Л. Р., Изучение характерных особенностей народного танца для развития эмоциональной выразительности учащихся хореографической школы. Материалы VI Международной научной конференции «Педагогика: традиции и инновации». Челябинск, 2015 /Халилова Л.Р., Хореографиялық мектеп оқушыларының эмоционалдық көркемділігін дамытуға арналған халық биінің ерекшеліктерін зерттеу. «Педагогика: дәстүрлер мен инновациялар» VI Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. Челябинск 2015 .
6. «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы модернизациялау» бағдарламасы. <http://www.akorda.kz>
7. Жорницкая М.Я., Народное хореографическое искусство коренного населения Северо-Востока Сибири. Москва, 1983/ Жорницкая М.Я., Сібірдің солтүстік-шығысындағы байырғы халықтардың би өнері. Мәскеу, 1983.
8. Меланьин А.А., Методы анализа танцевального движения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Москва, 2010./ Меланин А.А., Би қимылын талдау әдістері. Диссертациялық жұмыста өнертану ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған автореферат. Мәскеу, 2010.

Shankibayeva Aliya Bahitzhanovna

Candidate of art history, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
alia20098@mail.ru

Karzhaubayeva Sangul Kamalovna

Doctor of Art Studies, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
sangul_k@mail.ru

ON THE ISSUE OF STUDYING AND KEEPING KAZAKH CHOREOGRAPHY AT THE PRESENT STAGE

Summary: Relying on the national program "Rukhani zhangyru", the author justifies necessity in systematic study of ethnographic and professional choreography of the republic. He states some scientific systems of recording and studying choreographic text as one of the directions of scientific activity of modern ballet studies.

Key words: dance, ethnography, national traditions, national ballet, ballet studies, research of national choreography.

Резюме: Опираясь на общегосударственную программу «Рухани жангыру», автор обосновывает необходимость системного изучения этнографического и профессионального хореографического искусства республики. Приводит некоторые научные системы записи и изучения хореографического текста как одно из направлений научной деятельности современного балетоведения.

Ключевые слова: танец, этнография, национальные традиции, национальный балет, балетоведение, исследование национальной хореографии.

Түйіндеме: «Рухани жангыру» ұлттық бағдарламасына сүйене отырып, автор республиканың этнографиялық және кәсіби хореографиялық өнерін жүйелі түрде зерттеу қажеттілігін негіздейді. Қазіргі заманғы балеттану ғылыми қызметі бағыттарының бірі ретінде хореография лексикасын жазу мен оқудың ғылыми жүйесін ұсынады.

Кілт сөздер: би, этнография, ұлттық дәстүр, ұлттық балет, балеттану, ұлттық биді зерттеу.

Studying the history of national Kazakh dance is still crucial issue of preserving and further developing the national choreography.

Folk dance is inseparably associated with people life and civilization; it has its own unusual plastique of movement, character and manner of performance [1]. National traditions are elements of social and cultural heritage that are transmitted from one generation to another and contain certain norms of behavior, ideas, values, as well as rituals, customs and rites - all of this is reflected in dance. In S.A. Arutyunova's book tradition is described as a transmission "in diachronic terms, from the elders to the younger, from generation to generation, from cohort to cohort of established norms of behavior, skills, concepts, everything that forms the backbone of culture" [2: 160].

Traditional culture has exceptional significance in integration with other world cultures and taking into account adaptation of national and universal values in development of national self-awareness and formation of the inner world of the individual. Thus, the younger generation must be involved in national culture in the course of which their attitude to reality, their tastes, ideals and values are formed.

Studying folk dance contributes to comprehension of historical demands from the perspective of present day. Significance of great professional and civil feat of our first performers and choreographers is specifically understood from the height of current thinking. "We should protect our national culture and traditions in all their diversity and greatness, as well as compile our cultural heritage" [3], - Nursultan Abishevich Nazarbayev, President of Kazakhstan noted in the strategy "Kazakhstan – 2050".

As of today history of Kazakh dance development occupies rightful place in general culture of the Republic of Kazakhstan. Our coryphees have researched and proven ancient roots of national Kazakh dance, they have revealed insights into unique way of development, phenomenon of its historical existence and, optionally diversity of dance existence at present stage. All of this points to national self-identity of the Kazakh people, uniform spiritual culture that contributes to generation of unified dance-aesthetic parameters serving as a single platform for the development of plastique culture of the entire Kazakh people.

Complex historical way of Kazakh people, sharp change of the formation from the nomadic way of life

to settling down and other facts of life did not contribute to rapid wide-spread development of distinctive dance, as other people with sedentary lifestyle had. Importance and relevance of detailed study of all the components of national dance at the present stage is deeper understood in order to preserve historical basis of national plasticity and its right to exist in different modern variants. At the same time, multiple plots, their variability, which also has been developed due to historical spiritual frankness of nomadic culture, considers study of this phenomenon at the present stage to determine truly national and cultivated facts by influence of many people living in Kazakhstan and beyond, but closely bordering on its territory.

Thus, through the example of a 30-years' study of Slavonic folklore in the territory of Northern Kazakhstan [4, 388] at the boundary between 20th and 21st centuries, the Eurasian National University named after Gumilev collected a large number of ethnographic material, where there was noted interpenetration of cultures of people inhabiting this region. "Natural" coexistence of ethnic groups inhabiting Kazakhstan and peculiarity of folklore memory partly predetermines both preservation and living existence of some forms of folk culture. "Ethnic pot" and variety of types of settlements in Kazakhstan resulted in regular interpenetration of foreign ethnic (Ukrainian, Belarusian, Kazakh) and Russian folklore actually "[4, 386]. This statement of scientists concerns preservation of Russian people culture in the territory of Central and Northern regions of Kazakhstan, "... with setting the issue concerning existence of uniform folklore tradition in the region", which contributed to collection of a large number of songs, chastushkas (four-line racy folk rhyme), choral songs and other kinds of verbal folklore. "This material, recorded in villages with different historical past speaks for existence of various national traditions. These processes are moving forward not only at the level of coexistence, but also at the level of mutual influence, which is expressed both in typological, contact relations and in bilateral borrowings" [4, 388-389]. This example is provided for assessing the importance of research and preservation of national cultures in the territory of Kazakhstan.

But, in fact the question of safety and designation of traditional Kazakh culture "borders" also has continuing relevance. Not only the traditions of small peoples of Kazakhstan, but also the national traditions of indigenous population of the republic were influenced, where by the "tradition" concept in all cases they mean dance culture of peoples.

Studying traditions of Kazakh dance plasticity, preserving its canons has great theoretical and practical significance:

- 1) it will help to maintain purity of dance vocabulary, which in turn reflects the tradition of people, their thinking, their mentality;

- 2) it will be possible to identify the degree of assimilation of Kazakhs national culture;

- 3) in terms of education, it is necessary to transfer the tradition of folk dance performance to the younger generation of choreographers and, at the same time, to preserve cultural heritage. After all, only folk dance "differs in its inherent vocabulary, techniques, manner and style of performance, expressive position and intertwining of hands in combination with a clear rhythm" [5, 180-181].

- 4) to substantiate variability of original Kazakh dance and its influence on work of contemporary choreographers, who create a lot of his scenic interpretations;

Studying national dance, wishing or not, pursues one very important goal – to preserve cultural heritage of people. This idea exactly finds support in practical implementation of the idea of N.A. Nazarbayev, Head of the State "Mangilik yel" and in the state program "A Look into the Future: Modernization of Public Consciousness": "The first condition for modernization of new type is preservation of one's own culture, one's own national code. Otherwise, modernization will be only an empty phrase"[6].

In keeping with this message, once again I would like to draw attention of young choreographers towards studying the traditions of folk and classical dance, as well as towards careful preserving history of national choreography development. Otherwise, without such knowledge, there is no firm position to interpret and modernize national dance plasticity.

Despite the relative interest of young choreographers in theory of studying dance art, national choreography has not been studied sufficiently. Dance is a visual and instantaneous performance without material (tangible) basis. This is an art that remains in memory and which, of course, can be saved in a video format. But even this material, under certain circumstances (for example, in case of practical reproduction) requires certain decoding and structured recording on paper as a memo which allows systematic reconstruction of specific staging in terms of familiarity with choreographic heritage. So you

can restore rare video versions of ballets and dances of our outstanding choreographers. What about enormous heritage which was not filmed, but remains in the recordings of choreographers themselves and in the memory of the first performers of ballets, what should be done then?

Archive materials left by our outstanding choreographers are on the verge of extinction. These are national ballets by D. Abirov, Z. Raibayev, M. Tleubayev without which high-quality progress is hardly possible. At the time these ballet stages were a kind of innovative solutions which had crucial and landmark importance in the history of national choreography, contributing to the development and gaining decent position in the family of fraternal cultures. By virtue of their work, our Kazakh ballet school is considered as one of the best as of today. This fact should not be forgotten and, moreover, ignored their importance in studying the current state of national choreography.

In this regard, I think it will be appropriate to establish a group of young researchers who will analyze handwritten and notebook sketches of these masters in order to recreate their works of authorship to preserve the "golden fund" and to familiarize the young generation of choreographers with our heritage.

For this purpose, it is necessary to study advanced systems of recording dance, which have their history since the beginning of the 18th century in theoretical work of Raoul Auger Feuillet "Choreography, or the Art of Recording Dance" (Paris, 1700) with specific drawings and signs using which it is possible to study all kinds of dances, as well as works of John Weaver (1673-1760), English choreographer and theorist of the ballet theater to the works of Andrey Melanyin, famous Russian scientist, ballet expert. I would like to note that in 1940 a book of S.S. Lisitsian, ethnographer-choreographer "Recording the Movement" was published, where history of Dance Recording was described, original system was developed and extensive bibliography was given. This system was a great scientific breakthrough in the Soviet choreography in the field of recording the dance. The system proposed in her book provided reliable recording of movements and was applied in the Bolshoi Theater and in the Moscow Choreographic School, as well as in some choreographic centers of the country [7, 6]. So, in particular, through the recording system of S. Lisitsian, studies and recordings of indigenous dances of the Northeast Siberia were conducted.

In the middle of the 20th century, due to use of cinematography as means of recording choreographic text, many of foreign developments of dance recording systems have revealed a tendency to return to rational ideas of five-line systems. It was the BMN (Benesh Movement Notation) method, published in 1956. by R. and J. Benesh married couple. This method has become widespread in the world due to relatively simple recording of movements of classical dance. R. and J. Benesh founded a library where today it is possible to access a number of samples of choreographic heritage, which were revived by decoding systems of notations no longer in use [8, 8].

A. Melanyin suggested the "contour dioramas" method developed by the author in his research "Methods of dance movement analysis" in which he tried "to universalize the elements of dance texture, regardless of genre and style of a work of choreography, concept of the intonational system of dance movement was proposed "[8,].

In "A. Melanyin's contour dioramas" technique the author himself emphasizes its component – studying the system of dance movement analysis. According to the theory of choreography knowledge, as well as according to the words of the author he believes that his method of recording is intuitive, simple and convenient for analyzing such static elements of dance as combined silhouettes in duets and groups. Moreover, it is ineffective for dynamic elements analysis [8, 23]. BMN method, as the researcher notes, is suitable for recording and analyzing dynamic elements of dance. This method in its turn is inconvenient for recording combined silhouettes (in duets and groups). A. Melanyin speaks about another component of the dance - intonational analysis of dance movement, where he argues that the most accurate in this direction is A. Volynsky's literary-expressive method, which allows distinguishing the greatest number of emotional shades, semantic intonations and symbolic accents.

The researcher analyzed existing relevant methods of recording dance and his own concept of relationships, based on the development of combined model of scientific analysis of dance movement in conjunction with its semantic and plastique meanings was proposed. Here he offers to use videotapes, literary-expressive descriptions, musical tablature of Tuano Arbo, composer (16th century), notations of dance movements according to the system of R. and J. Benesh and method of contour dioramas of the author himself [8, 23].

Therefore, summarizing the above-mentioned, it is necessary to mention importance of preserving the

history of choreographic art of Kazakhstan, which presupposes the study, development and preservation of ethnographic dances of Kazakhs, as well as unique performances from dance masterpieces to ballet performances of outstanding choreographers of our republic. For this purpose, it becomes necessary to study the recording systems of dance pas, their analysis as the most appropriate method for reflecting specificity of Kazakh national dance culture. From such a variety of actual problems in studying Kazakh choreography, the essence of modern choreography development in the republic, as well as its role and position in the world cultural space will certainly be understood.

Bibliography:

1. Yu. L. Blinova, Tatar folk dance as a method of studying national traditions in choreography classes. Kazan, <https://infopedia.su/>. Yu. L. Blinova, Tatarsky narodniy tans kak sredstvo izucheniya nationalnykh traditsii na zanyatiyakh po choreographii. Kazan, <https://infopedia.su/>.

2. S.A. Arutyunov, Peoples and cultures: development and interaction. Moscow: Nauka, 1889. – p. 247. S.A. Arutyunov, Narody iy kultury: razvitiye iy vzaimodeistviye. Moscow: Nauka, 1889. – p. 247.

3. Kazakhstan-2050 strategy: new political course of the state/ Strategiya “Kazakhstan-2050” noviy politicheskiy kurs sostoiyavshegosiya gosudarstva. Message of N.A. Nazarbayev, President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation to the people of Kazakhstan, Astana, December 14, 2012.

4. G. Vlasova, Folklore of the Slavonic Diaspora in Kazakhstan/ Folklor slaviyanskoy diaspory Kazakhstana. Materials of the International Conference "Actual Issues of Literature Studies, Art Studies and Folklore Studies at the Present Stage". Almaty, 2011.

5. L.R. Khalilova, Study of characteristic features of folk dance for development of emotional expressiveness of the students of the choreographic school/ Izucheniye kharakternykh osobennostey narodnogo tansa dlya razvitiya emocionalnoy viyrazitelnosty uchashiykhsya choreographicheskoy shkoly. Materials of the VI International Scientific Conference "Pedagogy: Traditions and Innovations". Chelyabinsk, 2015.

6. "A look into the future/Vzglyad v budushee: modernization of public consciousness" program <http://www.akorda.kz>

7. M.Ya. Zhornitskaya, Folk choreographic art of indigenous population of the North-East of Siberia/Narodnoe choreographicheskoye iskustvo korennoy naseleniya Severo-Vostoka Sibirii. Moscow, 1983.

8. A.A. Melanyin, Methods of dance movement analysis/Metody analiza tansevalnogo dvizheniya. Extended abstract of dissertation on competition for academic degree of art history PhD candidate. Moscow, 2010.

ШКІР - РЕЦЕНЗИЯ - REVIEW

Г.С. Мауленов

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие - в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год).

Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии - доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридичес-

ческих наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О.Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания

криминологии, как науки - от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам - доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привнесит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги - российские ученые - доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

А.Н. Агыбаев

*доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан.

Преступность и причины, ее порождающие всегда являлись объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над

тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

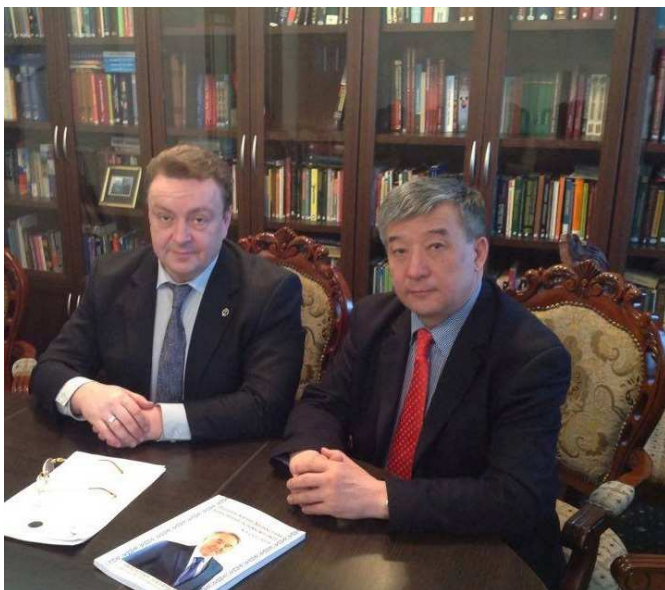
Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличается оригинальным подходом автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологии, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

УПРАВЛЯЮЩИЙ ПАРТНЕР
СЕРГЕЙ БОРОДИН
ПОЗДРАВИЛ УЧЕНОГО
КРИМИНОЛОГА-АДВОКАТА,
Д.Ю.Н., ПРОФЕССОРА
ЕСБЕРГЕНА АЛАУХАНОВА
С ВЫХОДОМ В СВЕТ ОЧЕРЕДНОГО
УЧЕБНИКА «КРИМИНОЛОГИЯ»
В ГОРОДЕ САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ

Профессор является Президентом Казахстанского международного криминологического клуба, в котором состоит Сергей Бородин.

«Работа представляет собой комплексное системное исследование предмета, системы, методологии и истории криминалистики. Учитывая анализ уже имеющихся достижений криминалистики, профессор Е.О.Алауханов конкретизирует задачи и предвосхищает перспективы развития этой науки», - отметил Сергей Бородин.

Он также подчеркнул, что в работе затронут широкий круг вопросов, посвященных анализу преступности и личности преступников. В содержательном плане книгу отличает глубокий анализ причин и условий совершения преступлений на основе их видового разделения, а также проблем предупреждения преступности. Заслуживают внимание приведенные в работе статистические данные, которые носят репрезентативный характер. Изобилуя внушительным количеством научных источников, работа Е.О.Алауханова является квалифицированным и завершенным научным трудом.

[http://abc-advocats.ru/press-centr/novosti/
upravlyayuwij-partner-sergej-borodin-pozdravil-
advokata-d-yu-n-professora-esbergena-alauhanova](http://abc-advocats.ru/press-centr/novosti/ upravlyayuwij-partner-sergej-borodin-pozdravil-advokata-d-yu-n-professora-esbergena-alauhanova)
26/07/2016

Рубрика для моих коллег!

Всегда хочется рассказать о хорошем человеке, о его творчестве, чтобы знали мои друзья и окружение.

Хочу представить моим друзьям духовного друга казахского народа, моего ровесника Семена Яковлевича Лебедева - доктора юридических наук, профессора, «Заслуженного юриста Российской Федерации», члена редакционной коллегии международного журнала «Наука и жизнь Казахстана», члена международного Казахстанского криминологического клуба. У нас очень тесные научные связи в развитии международного сотрудничества, иногда нам приходится в глубокие ночи обсуждать научные вопросы, ну как говорят совершенству нет предела, поэтому наше мнение в ближайшие годы не исчерпать. Всем, как известно, как всегда кому-то надо инициировать проекты и предложения. Криминология очень интересная и многосторонняя отрасль науки, она соприкасается со многими отраслями знаний, как медицина, психология, философия, социология права, педагогика, уголовное право. Как мой духовный учитель проф. Е.Каиржанов говорил, что криминология имеет приоритетное направление в сопровождении уголовного права. А также, известный ученый-криминолог И.И. Карпец говорил: «Криминология является сигнализирующей наукой». По этому случаю мой друг Семен Яковлевич внес огромный вклад для развития науки.

Будучи начальником кафедры криминологии Московского университета МВД России, смог вокруг себя на кафедре собрать блестящую плеяду ученых-криминологов, таких, как Бабаев М.М., Аванесов Г.А., Антонян Ю.М., Квашиш В.Е., Зарипов З.С., Фадеев В.Н. и другие. И эта кафедра была авторитетна тем, что благодаря нашим патриархам фактически являлась крупнейшей

шим научным центром России, где создавались приоритетные и перспективные научные проекты и криминологические направления для будущего науки.

Научные интересы связаны с разработкой проблем криминологической детерминации, теории социально-правового контроля над преступностью и обеспечения криминологической безопасности, развитием системы предупреждения насильственной преступности, в том числе преступлений террористического характера.

Научно-практическая деятельность связана с руководством над разработкой 10-ти региональных программ обеспечения охраны общественного порядка и борьбы с преступностью. Участвовал в подготовке Федеральной программы борьбы с преступностью 1995-2000 г., разработке проекта Федерального закона «Об основах государственной политики в сфере предупреждения преступлений» и др.

Член Международной криминологической ассоциации (с 1996 г.), член Союза юристов г. Москвы (с 1991 г.), главный редактор «Криминологического журнала» (изд. с 2001 г.), главный редактор журнала «Антитеррор» (изд. с 2001 г.), эксперт Комитета Государственной Думы России по безопасности третьего (2000-2003 гг.) и четвертого (2004-2007 гг.) созывов. Член Ученого совета Московского университета МВД России, 3-х диссертационных советов Московского университета МВД России и диссертационного совета Омской академии МВД России. Под научным руководством 25 соискателей стали кандидатами юридических наук, 2 – докторами науки.

9 июня 2003 г. Указом Президента Российской Федерации № 634 присвоено Почетное звание «Заслуженный юрист Российской Федерации».

С марта 2009 г. является председателем учебно-методической секции «Криминология и уголовно-исполнительное право» ЦОКР МВД России.

С 2010 года - Президент Московского клуба криминологов, а с 2011 г. - главный редактор научно-образовательного журнала «Вестник криминолога».

В настоящее время живет и работает в Крыму.

Спасибо моим зарубежным коллегам, которые отзываются на мои рубрики, таким Российским ученым, как профессора Комиссаров В.С., Букалерова Л.А., Коняхин В.П., Фадеев В.Н., Лопашенко Н.А., Зарипов З.С., Орлов В., Иванчин А., из Минска Грунтов И.О., из Киева Лиховая С.Я., из Ташкента профессора, гос. советника юстиции 3 класса Эркина Абзалова.

*С уважением
профессор, «Заслуженный деятель Казахстана»
Есберген Алауханов*

На прошлой неделе, мне поступил неожиданный звонок от известного ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, «Заслуженного деятеля науки России» - Бабаева Михаила Матвеевича. А ему 84 года, он бодрый, собранный и с прекрасной памятью. Его имя в науке уголовного права и криминологии очень громкое, как имя одного из патриархов Российской науки. Я с удовольствием принял звонок и воодушевленно разговаривал на разные темы науки. Предметом его разговора стала статья молодого талантливого ученого-профессора Ю.Пудовочкина в нашем международном журнале «Наука и жизнь Казахстана». Речь пошла с Михаилом Матвеевичем об опубликовании научной статьи в нашем журнале вместе со своими учениками.

Да, в нашем журнале публикуются видные ученые стран СНГ, на примере Москвичей, Петербуржцев, Краснодарцев, а также планируются публикации Екатеринбургской школы во главе с известным ученым Казаченко И.Я. и Ярославской школы во главе с не менее известным ученым Кругликовым Л.Л. и многими другими. Такие взаимоотношения укрепляют международное сотрудничество.

Под руководством Бабаева М.М. защитились многие государственные и общественные деятели России, а также сотрудники правоохранительных органов. Его талантливые ученики трудятся во всех сферах науки и образования. В Казахстане также ваши ученики достойно трудятся и работают, на примере, из Петербургской школы достойное место занимают К.П. Кожамжаров, Т.Д.Абишев и др. Как вам известно, Российская школа всегда для нас остается основой основ.

Вам всем известны его научные труды в сфере уголовного права и криминологии. Существенный вклад им внесен в разработку проблем назначения наказания преступникам, причин и социальных последствий преступности, обеспечения криминологической безопасности населения. Ряд публикаций осуществлено за границей (США, ЮАР, Италия, Венгрия и др.). Наиболее значимыми являются следующие монографии: "Индивидуализация наказания несовершеннолетних" (М.,1968); "Влияние демографических процессов на преступность" (М.,1976), "Социальные последствия преступности" (М.,1982); "Социальная профилактика правонарушений" (М.,1989); "Преступность и ее предупреждение в Москве" (М.,1995) и др.

М.М.Бабаев является автором научных трудов, с которых начиналось в советской и российской правовой науке исследование ряда новых, получивших впоследствии заметное развитие, направлений теории.

В течение 12 лет (1979-1991гг.) он был постоянным ведущим программы "Человек и закон" на Центральном телевидении СССР, а какой был огромный эффект от данной телепередачи.

Как хорошо быть таким известным учителем и авторитетом науки. Сколько ему пришлось изучать предшественников и работать для этого над собой и в конечном итоге добиться высочайшего результата. А это ведь не каждому дано и при желании! Я думаю, что для этого нужно обладать Божьим даром и особым талантом. Мне вспоминается январь 2009 года, когда я в Москве презентовал свои криминологические труды и тогда он ярко выступил, дал свои положительные отзывы о моем труде, сказав, что мой учебник криминологии внес огромный вклад в науку России и Казахстана. Конечно спасибо моим старшим коллегам - видным ученым России, которые в свое время дали напутствие на написание моих трудов.

Нас объединяют наши интересы по науке. Я тесно связан с Петербургским и Московскими международными криминологическими клубами, где президентами клубов являются талантливые ученые, профессора Шестаков Д.А., и Лебедев С.Я. Мы очень близко, духовно поддерживаем дружеские отношения, и постоянно находимся в научном контакте. Поэтому я нахожусь в составе редколлегии трех Российских журналов, как «Российский следователь», «Российский судья», и международный журнал «Российский криминологический взгляд». Я думаю, что мы правильно и последовательно объединяем в состав научного, криминологического клуба достойных и талантливых людей. И в Казахстане этот клуб также неплохо развивается, но и немало сил и организационного труда вкладываются. Мы готовы принять новых членов клуба для совершенствования нашего проекта.

Вы прекрасный наставник для нас всех, начиная с Советской школы и по сей день. Моему духовному старшему брату и коллеге по науке - Михаилу Матвеевичу желаю счастливых и долгих лет жизни!

С уважением,
Казахстанский ученый-криминолог, проф. Есбергенов Алауханов!

Презентация моих книг в Москве. 2009 г.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журнал (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№6 (66) 2018 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 08.08. 2018 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 18 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №72.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы - "Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

